

90 к.

РИЗА ФАЗЫЛ
САДЫКЪЛЫКЪ

РИЗА
ФАЗЫЛ

Садыкълыкъ

ФЕДАКЯР АДАМЛАР АҚЪКЪЫНДА ИКЯЕЛЕР

109. *З. С. С.*

Гъафур Гъулам адына
Эдебият ве санъат нешрияты
Ташкент — 1979

Фазыл Риза.

Садыкълыкъ: Федакяр адамлар акъкъында икяелер. Т.: Эдебият ве санъат нешрияты, 1979.—236 б.

«Аналар яш экенде», «Къайда бирлик, анда тирлик», «Манелер ве чынълар» киби джылынтыкъларны тертип эткен, 1970 сенеси «Наврез» адлы ширлер китабы чыкъкъан. Языджы Риза Фазылнынъ бу китабы, онынъ эллинджи бааръ корьген йылы чыкъарылмакъта. Китапта автор, мемлекетиниз инкишафынынъ чешит девирлеринде озь ишлерине аярыджа садыкълыкъ косьтерген несишлерининъ федакяр векиллерин ве девир талабына буюк апылылыкпен, тереф бильги ве намуспен джевап бере бильген замандашларымыз акъкъында икяе этискте.

Фазыл Риза. Преданность. Очерки.

ББК 84Крым-тат

С(Крым-тат)

Ф 70303—204
М 352(04)—79 35—79—3703040100

© Гъафур Гъулам адына эдебият ве санъат нешрияты, 1979 с.

АВТОР АКЪКЪЫНДА БИР КЪАЧ СЕЗ

Сайгъылы окъуйджыларымыз сиз элинъизге языджы Риза Фазылнынъ янъы китабыны алдынъыз. «Садыкълыкъ» адлы бу китабында автор революция ишине, Ватангъа, халкъына садыкъ олгъан федакяр адамларымыз, озь зенаатына, санъаткъа ашыкъ олгъан замандашларымыз акъкъында икяе эте.

Садыкълыкъ, инсанларгъа хас энъ юксек ахлякъ чизгилеринден биридир. Бу китапнынъ авторы да иджадкярлар алемине адым аткъан кунюнден башлап, он беш йылдан берли эдебиятымызгъа садыкълыкънен хызмет этип кельмекте.

О, 1960-нджи сенелери «Ленин байрагъы»на ишке кельген бир группа истидатлы яш къалемлер арасында озюнинъ активлиги ве тилнинъ тюзюглигинен айрылып тура эди.

Ризанынъ ильки ширлери 1964 сенеси «Ленин байрагъы» санфелеринде пейда олдылар. «Койдешиме», «Акъай олсанъ, чыкъ къаршыма», «Сакъав кимдир?» киби биринджи ширлерини окъуйджыларнынъ дикъкъатыны джелъп эттилер. Араштырувлар ве огренюв ёлуен кетерек, Риза исрарлы чалышты ве эдебиятнынъ эсас алетин, вастасы олгъан эдебий тильни даа яхшы менимсемек ичюн халкъ яратиджылыгъынынъ битмез-тюкенмез хазинесине далды.

Халкъ агъыз яратиджылыгъы нумюнелерини: аталар сёзлери ве айтымларны, чынъ ве манелерини Риза 1957 сенеси «Ленин байрагъы» газетасы чыкъкъан куньден топлап башлагъан эди. Бу ишни о авесликнен девам этти ве озюнинъ иджадында да олардан кениш файдаланып кельди.

Яратиджылыкъ алемине аякъ басар экен, Риза Фазыл озюне насыл бир месуллет юкленгенини, артыкъ озь къалемин иле эдебият-

волюция оғърунда курешкен, Улу Октябрь къазанчларыны фашист яғмаджыларындан къорчалагъан, бугуьнки омюрни гузеллик нагъышларынен безеткеп, чешит несиль векиллеринини образларыны жанландыра, бабаларнынъ шанлы куреш ве эмек эстафетасы ишанчлы къолларда экенини косьтере. Автор «Революциянынъ ольмез солдатлары» очеркинде А. Баличининъ, «Гузеллик яратиджылар»да Л. Меметованынъ материалларындан файдалангъандыр.

Къалем аркъадашымыз, достумыз Риза Фазыл 50 яшыны толдурды. О озюнинъ эмек фааллиетини дженктен сонъки девирде адий ишчи оларакъ башлады. Сонъра окъуды. Кострома шеэринде тиджарет техникумыны, 1959 сенеси исе Самаркъандда тиджарет институтынынъ икътисадият факультетини битирди ве беш йыл къадар Къырғъыстаннынъ Ош шеэринде озъ зенааты боюнджа алыш-вериш системасында чалышты. Лякин халкъ фольклорына мерагъы, эдебиятка авеслиги ахыры оны эдебият алемине алып кельди.

Языджынынъ 50 йыллыгъы мунасебетиле нешир этильмекте олгъан мезкюр «Садыкълыкъ» китабы да бунынъ ачыкъ деллидир. Биз онъа сагълыкъ-селяметлик ве эдебиятымызда даа семерели чалышмасыны арз этемиз.

Айдер ОСМАН.

БАБАЛАРНЫНЪ ШАНЛЫ КУРЕШИНИ ДЕВАМ
ЭТТИРЕДЖЕК ВЕ ПАРЛАКЪ ИСТИКЪБАЛЫ-
НИНЪ САИБИ ОЛАДЖАКЪ ЯШ НЕСИЛЬГЕ
БАГЪЫШЛАЙЫМ.

Олар биринджилер
эдилер

РЕВОЛЮЦИЯНЫНЪ ОЛМЕЗ СОЛДАТЛАРЫ

Мемлекетимиз узеринде улу азатлык кунеш догузганына 60 йылдан зияде вакыт кечти. Халкъларнынъ юрегинде асырларнен яшап кельген бу хаялнынъ акыкыат олмасы ичюн Ватаныны, оз халкыны юректен севген бинълернен ватапперверлер яш джаныны фида эттилер. Халкынынъ юзлернен садык огуллары ве кызлары душман элинден курубан кеттилер.

Вакыт токытамай, кете. Эр кечкен кунь бизлерни шанлы Октябрь вакыяларындан эп узаклаштыра. Лякин о кунълерден узаклашкан сайын, бутюн инсанлык ичюн мукъаддес олган шу вакыялар, эр бир кишининъ юрегине даа зияде якынлай, эмишти даа зияде арта.

Тарих бизге бинълернен кураманларнынъ адларыны етиштирди. Революция огурунда кеткен о курубанларнынъ азиз хатиреси мишнетдар халкынынъ юрегинде эбедий яшап кельмекте. Баку шеэриндеки 26 Баку комиссары адына мейданда революция ичюн эляк олган шу комиссарларга тикленген абиде, Ташкенттеки вокзал янғы мейданында 14 Ташкент комиссарына тикленген эйкель ве дигерлери бунынъ ачык мисалидир.

Симферопольнынъ меденет ве раатлык багчыасында да бойле мукъаддес бир абиде тура. О абиденинъ тубюнде 1920 сенеси кура барон Врангельнинъ арбий суды тарафындан олюм джезасына укум этилип, курушунга тизилген революция кураманлары яталар. Акъ гвардия джеллатларынынъ элинден курубан кеткен джесюр большевиклер: Мидат Рефатов, Хасан Урманов, Мурат Асанов, Асан Сакаев, Женя Жигалина, Абдулла Баличев революция душманларынен амансыз куруштулер. Эляк олдылар, лякин оларнынъ олюми юз-

лернен, бинглернен дигер ватанперверлерни курешке ве енъншке чагырыджы бир къараманлыкъ олды.

Парлакъ истикъбалъ ичюн, халкъ иш ичюн озъ джанларыны фида эткен бу къараманлар кимлер эдилер, аджеба? Олар насыл гъаелернен яшадылар, насыл курештилер, пелер яптылар? Бу суаллерге аз бучукъ олса да, джевап тапмакъ ичюн, табиий, бундан алтмыш-етмиш йыл эвельки тарих санфелерини ве олып-кечкен вакъияларны джанландырмакъ керекмиз.

РЕВОЛЮЦИОНЕР МИДАТ РЕФАТОВ

Октябрь садасы чаризм зулумы астында яшагъан бутюн халкъларнынъ революцион рухуны уянтты. Ички ве тышкы ягъмаджыларны, истисмарджылар сыныфыны кореджек козю олмагъан акъикъий ватанперверлернинъ акъаретленген миллий гъуруры оларны революцион арекетке чагъырды. Ленин партиясынынъ гъаелери ве революцион теджрибеси олар ичюн ёл косьтериджи йылдыз олды.

Халкъымызнынъ бойле ватанперверлеринден бири атешин революционер Мидат Рефатов эди. Мидат Рефатов

1893 сенеси Багъчасарайда догъды. Онынъ бабасы Махмуд Ахмед огълу Рефат белли халкъ оджасы олмакънен бирге, о вакъытнынъ прогрессив кишилеринден эди. О помещик ве вакъыф топракъларынынъ койлюлерге бедава берильмесининъ тарафдары эди. Мамут оджа огълан балаларнен кызыларны бир ерде окъуткъан би-

ринджи оджалардан олып, мектепте дин окъувында башкъа, балаларгъа гизлиден джогъграфия, тарих, эсап, ана тили киби дерслер де бере эди. «Сен балаларгъа йылдыз саймагъа огретесинъ, оларны ёлдан чыкъарасынъ, динъсизликке огретесинъ!»— деп, руханийлер оны ольдюреджек де олалар. Полиция да оны даима излей, тешкере ве тенбиелей.

Бойле илери къорантада оськен ве бутюн буларны корьген Мидат бабасындан чокъ шейлер огрене. Баба-сынынъ дюньябакъышы, тесири онынъ ичюн биринджи сиясий мектеп ола.

Гимназияны битирген сонъ Мидат окъувыны озъ башына девам эттире, чокъ окъуй, чокъ яза. 1908 сенеси исе окъумагъа Стамбулгъа кете. Анда о эсасен укъукъ илимлеринен меракълана. Айни заманда о журналист зенаатына да мейиль бере. Марксынъ эсерлеринен де илькиде анда таныш ола. Анда Идадие мектебинде окъур экен, яшайыш шараиты пек агъыр олгъанындан, эдебият ишлеринде иштирак этмеге меджбур ола. Рус тилини яхшы бильген, рус ве дигер прогрессив языджыларнынъ эсерлерини чокъ окъугъан Мидат 16 яшында экенде Гогольнинъ «Тарас Бульба»сыны, Толстойнынъ «Олюм», «Аят фельсефеси» киби эсерлерини тюркчеге терджиме эте. Рус эдебиятыны гъает сеvip окъуй. Оны хусусан Л. Толстойнынъ иджады зияде меракъландыра. 1912—1913 сенелери Толстойнынъ мешур «Анна Каренина» ве «Джанлы мевта» эсерлерини кърым-татар тилине терджиме эте.

Лякин о анда маддий кыйынлыкълардан себеп, окъувынынъ сонъуна чыкъалмай, веремден хасталанып, 1914 сенеси, биринджи дюнья дженки арфесинде Багъчасарайгъа къайтып келе.

Сагълыгъы зайыф олгъанындан Мидатны дженкке алмайлар. Лякин солдатлар арасында революцион ишлерде иштирак этмек, озюнинъ сиясий пишкнилигини арттырмакъ макъсадынен 1916 сенеси гонъюлли суретте

фронтка кете. Анда солдатларнын революцион арекетине кюшула. Дженкиннн сонъундаже дженкявер сафта булуна, бир чокъ урушларда иштирак эте, ярлана. Фронттаки адий аскерлернинн алыны коре ве бу дженкиннн эмекдар халкъ менфаатларынен бир тюрюлю алып-береджеги олмагъаныны анълай. Большевиклериннн тесири саесинде о, бу дженкиннн кимлерге керек олгъаныны анълай, большевиклериннн программасынен, шиарлары ве куткен макъсадларынен таныш ола. Бу дженк онынн ичюн экинджи бир гъаевий пишкинлик мектеби ола. Большевиклериннн айдын макъсадлары, эмекдар халкъ менфаатларыны къайгыргъанлары, туткъан ёлларынынн догърулыгы ве алидженаплыгы Мидат Рефатовны оларнынн сафына чеке. О рус большевиклериннен якъындан достлаша.

Шуны къайд этмели ки, Мидат яш олгъанына бакъмадан, Лениннинн эсерлеринден ве дигер революцион эдебияттан файдаланып, сиясетни, орталыкнынн кетишатыны догъру анълай, эм революцион гъаелериннн мытлакъ устюн чыкъаджагына олдыкъча эмин ола. Эвге ордудан язгъан мектюбинде о: «Бу дженкиннн сонъу хайырлы оладжакъ. Тезден бутюн Русие халкы буюк денъишмелериннн шааты оладжакъ», деп яза эди.

1917 сенеси февраль революциясындан сонъ тувгъан ерине къайтып кельген Мидат ерли татар залиси арасында большевиклер партиясынынн макъсад ве вазифелерини анълатып башлады. Шу сенеси Рефатов «Русиеде... сиясий фыркъалар» китабыны яза. Фронтта булунгъан девирде тюрюлю партияларнен ве оларнынн программаларынен таныш олувы, макъсадларыны огренюви эсасында мейдангъа кельген бу китап 1918 сенеси татар тилинде Симферопольде нешир этильди. Бу китап о вақытларда ерли татар эмекдарларыны ачыкъ-ачыккъа ленинизм гъаелеринен таныш этиджи бирден-бир эсер эди. Китапта автор Руснедеки сиясий партияларнынн тактикаларыны, козьде туткъан макъ-

садларыны, оглерине кюйгъан вазифелерини талиль эте.

1918 сенеси, Кърымда ильк кере Совет акимieti тикленильгенде, Мидат Рефатов татар тилинде чыккъан биринджи революцион органнынн — «Эмекдар халкъ газетасынынн редакторы олды. Бу газетада онынн большевиклер акъкъында, В. И. Лениннинн Декретлери акъкъында макъалелери дердж олуна.

Къарт журналист Д.Ж. Сейдаметов озь макъалесинде язгъанына коре, 1919—1920 сенелери Кърым обкомында чалышкъан эсли коммунист, истифадаки полковник К. Максимова Мидат Рефатовны саф къальбли, къавий инамлы коммунист, амансыз курешчи ве аджайип тешкилятчы оларакъ хатырлай. «Мидат Рефатов, Русие большевиклер партиясыны кърым-татарларынен багълайыджы къавий бугъумлардан бири эди. Ярым ададаки татар залиси большевиклер акъкъында акъикъатны биринджи кере Рефатовнынн атешин сёзю ве откъюр къалеми вастасынен билъди. Мидат эр анги макътавдан да юксек тургъан бир джемаатчы ве сиясий эрбап эди», дей о.

Мидатта о къадар чокъ гъайрет, халккъа, революциягъа хызмет этмек истегин бар эди ки, о бир ерде бир дакъкъа, тынч отуралмаз эди. Азербайджангъа бара, анда «Шулале» журналыны тешкилятландырмагъа, чыкъармагъа ярдым эте, Петроградда чыккъан «Русские ведомости» журналында, дигер газеталарда иштирак эте ве иляхри. Бундан себеп о, эвлерине сийрек келе тургъан эди. Лякин онынн келюви бу медений къорантада эр сефер буюк бир байрам шекилини ала эди. О, кельгенинен, башта анасынынн, бабасынынн эллерини опер, кучакълар, сонъ кърдашларыны кучакълап, оип, чешит эдиелернен оларны севиндирир ве атта кюлум-къомшуны да унутмаз эди. Сонъра шеэрлилер топланып келир ве джемнет бир тантаналы акъшамгъа чевириллр эди.

Бабасы Мамут агъа сантырыны, Мидат озю кеманесини алып, къардашы Асан исе физгармонъ башына кечер ве бутюн акъшам эски классик татар аваларыны чалып, джемаатны эглендирир эдилер.

Мамут оджанынъ къорантасында, затен, маариф ве меденнет тарихымызда сипинмейджек излер къалдыргъан Абдурефи, Али ве Усеин Боданинскийлер сулялеси киби, озьлерини халкъ ишине, джемаат ашкъына багъышлагъан бутюн бир курешчилер тавабасы осип етишти. Мидат революционер олды. Онынъ къардашлары Решат ве Асан Рефатовлар миллий музыка санъатымызны ичкишаф эттирювге гъает семерели иссе къошкъан меденнет эрбаплары олдылар. Решат профессиональ музыка болюгининъ башы олды. Асан Рефатов исе Баку консерваториясыны битирип, меденнет тарихымызда халкъ арасындан осип етишкен биринджи профессиональ композитор олды. Халкъ йырларыны бирер-бирер топлап, ноталарынен берабер «Кърым татар йырлары» адлы ильки йыр джыйынтыгъыны нешир этмеге наиль олгъан Асан Рефатовнынъ, шахсен озю язгъан, бир сыра аджайип йырлары да миллий музыка ве йыр санъатымызнынъ алтын фондындан эбедий ер алдылар. Бабалары, мешур халкъ оджасы, миллий халкъ аваларынынъ уста иджраджысы, сантырджы Мамут эфенди де аини шу йылы вефат этти.

Мамут агъанынъ бирден-бир сагъ эвляды Айше Рефатова эким олды, озюни халкъ сагълыгъыны сакълав ишине багъышлады. Шимди Сырдарьяда яшай. Энди 70 яшыны толдургъан Айше апте Мидат агъасыны шойле хатырлай:

«Агъам узунджа бойлу, начар, эсмери кельген, ачыкъ бакъышлы, козлюк такъып юрген муляйим черели бир йигит эди. О пек шакъаджы, табияты агъырджа олса да, озю шенъ, оптимистик рухта адам эди. Сиясий меселелер хусусында лакъырды кеткенде кыза, сесини юк-

сельте, дигер алларда исе озюни агъыр, сабырлы тутат эди. О чокъ тиль биле ве оларны пек тез менимсей эди. Арабчаны, тюркчени, русчаны, франсызджаны яхшы биле эди. Озю де там манада интернационалджы эди. «Биз тек озюмизде дегиль, башкъа мемлекет эмекдарларына да ярдым этеджекмиз», деп даа бир сыра тиллерни огренмеге тырыша эди.

Гъает назик рухлу Мидат агъамда эр бир шейге, хусусан музыкагъа буюк истидат бар эди. Бадам киби, о да кемане чалмакны озь башына огренсе де, оны о дередже менимсеген эди ки, атта джнан классик эсерлерини («Аида»дан, «Травиата»дан парчаларны), рус классик эсерлерини сербест иджра этер эди. Озюнинъ де кемане ичюн азылгъан айры эсерлери бар эди.

Агъам Тюркиеден озюнинъ пек къыйметли Страдиариус кеманесини алып кельген эди. 1920 сенеси агъамны акъ бандитлер къапаткъанда, кеманесини де алып кеткен эдилер. Бадам зор-беянен, ялварып-ялкъарып о кеманени къайтарып алды. Кемане чокъ вакъыт Решат агъамнынъ элинде эди. Амма кеманенинъ шундан сонъки талийи белли дегиль. Агъам музыканы не къалар севсе де, озюне революцион куреш ёлуны сайлап алды.

Меним пек акълымда, Къурултай вакътында о башта бир шейге къошулмай юрди. Анам огъа: «Не ичюн аркъадашларгъа къошулмайсынъ? Сен ойле дегиль эдинъ де»,— дегенде, агъам эеджаннен: «Мен оларгъа къошулмам бу янълыш ёл, халкъны алдаталар. Ишти-рак этиледжек ишлеримиз даа огде, мына корерсинз, даа насыл буюк ишлер, джиддий вакъналар оладжакъ», деп джеваплана эди. Сонъ исе о къайдаларгъадыр барып келе башлады, афталарнен эвде олмай эди. Недир гизлей эди. Базыда аркъадашларынен кельген вакъыты да ола эди. Бир кере Абдулла Баличев деген огъланнен кельгени хатиримде. «Ана, бу йигит бизим союмыз ола экен», деди агъам. Онынъ гизли иште олгъаныны бадамнен анам фысылдап лаф эткенде анылап къалгъан эдим.

Биз буны дуяр эдик, амма не якъаныны, нenen огъраш-
къаныны билъмез эдик.»

О йылларда Мидатны хасталыгъы сонъ дередже
чекиштирсе де, буны о кимсеге дуйдурмай ве озю де
рухтап тюшмей эди. Аксине, эвдекилерининъ гонълюни
котерип:—«Мени хасталыкъ енъалмаз амма, башкъа
бир себеплер олмаса...» дей тургъан. Бу сёзлерининъ ма-
насы сонъ анълашылды.

ҶАДЫҚЪ КУРЕШЧИ ХАСАН УРМАНОВ

Татар халкъынынъ ба-
тыр огълу, корюмли рево-
люционер, къазанлы Хасан
Урманов озюнинъ къыска
омюрини Коммунист пар-
тиясына, Совет акимистине
багъышлады. Октябрь рево-
люциясы ве граждaн джеп-
ки йылларында о револю-
цион ишлерде актив суретте
иштирак этти. О девирде
дердж олунгъан «Ишчи» га-
зетасынынъ 1920 сенеси де-
кабрь 31 номеринде, Хасан
Урманов «татар большевик-
лери арасында о вакъытта
энъ танылгъан, энъ чалыш-
къыр, эпъ гъайретли, энъ

юрекли яш батыр къараманларнынъ бири эди», деп
азылгъан.

Къазанда чыкъкъан «Совет эдебияты» журналында-
ки (1960 сенеси 8-нджи номер) макъалесинде Тальгат
Насыров язгъанына коре, Урманов Хасан Иззет огълу
1895 сенеси Тамбов губерниясынынъ Елатом уездинде

догъгъан. О, орта татар мектебини, рушдиеи битире.
Даа мектепте окъугъанда, энди моллаларнен давалаша,
оларнынъ якъан акъсызлыкъларыны козьлерине ба-
къып айта. Он еди яшында экенде, кой койден юрип,
та Орта Асия шеэрлеринден бирине келип, заводкъа
ишке кире. Мында о чешит миллет ишчилери арасында
сынфий джезтен пишкинлеше.

Биринджи дюнья дженки башлангъан сонъ, 1915 се-
неси оны аскерликке ала ве фронткъа ёнетелер.
Февраль революциясыны анда къаршылап ала. Бу ва-
къытта о, большевиклер партиясына кире, аскерлер
арасында кениш агитация ишлери алып бара. Яш боль-
шевик Хасан Урманов аскерлер арасында тез таныла
ве Гъарбий фронтнынъ ревкомына аза сайлана. О, орду-
ны демократлаштырувда, онынъ сафларыны реакцион
офицерлерден темизлев ишинде актив иштирак эте.
Арекеттеки бешинджи ордунынъ 1917 сенеси ноябрь
айында татар тилинде чыкъып башлагъан «Арбий саф»
газетасында чалыша. Бу газетада басылгъан илери фи-
кирли бир чокъ макъалелеринен о аскерлер арасында
буюк итибар къазана. 1917 сенесининъ сонъунда Гъар-
бий фронт солдатлары оны 2-нджи Бутюнрусне мусуль-
ман арбий съездине делегат сайлайлар. Къазанда отъке-
рилген бу съездде о, большевик фракциясындан,
съездининъ секретариатына сайлана. Съездде о, реакцион
офицерлерининъ, буржуа миллетчилери ве молла-руха-
нийлерининъ контрреволюцион юзьлерини ачып, чыкъыш-
та булуна. Шу сагъ фракциянынъ советлерге къаршы
фитнеджилик арекетлерини ачыкъ косьтерип, «Къызыл
байракъ», «Чолпан» газеталарында кескин макъалелер
бастыра.

Макъалелерининъ биринде о, шу съезд. акъкъында,
шойле яза: «Съезд, ишчи ве койлюлерининъ менфаатла-
рыны къорчалав саасында бир иш япмады. Бизлер
(большевик фракциясы) не къадар тырышакъ да, мил-
летчилер, молла сымалакълар чокълукъны тешкиль

эткенлеринден, сол фракция озь фикрини, озь ёлуны кечирип оламады. Фракция, съездден чыкып кетмеге ве бутюн акимияти фукъаре халкъ файдасына чалыш-тырмакъ ичюн курешке башлады» («Чолпан» газетасы, 1918 сенеси, апрель 12).

Съездден чыкып кеткен татар большевиклери, партиянынъ губерния комитети косътериши эсасында, Къазан Совети Янында Мусульман комиссариатыны тешкиль этелер. Хасан Урманов шу комиссариатнынъ арбий болюгинде чалыша. Бу комиссариат Къазанда татар тилинде «Иш» адлы биринджи совет газетасыны тешкилятландыра ве Хасан Урманов онынъ редколлегиясына аза сайлана.

Хасан Урманов, о девирде татар буржуазиясынынъ баш котерювлерине къаршы бутюн революцион тедбирлерде ве атта сиялы куреште актив иштирак эте. Къазан шеэрининъ Болакъ озенчигинен айырылгъан къысмында контрреволюцион буржуа унсурлары, «Болакъ арты джумхуриети» илян эткенде, о «джумхуриетни» тар-мар этювде джамбазлыкъ косътерген къызыл-аскер отрядларындан бирине Хасан Урманов командирлик япты. «Ишчи» газетасы Хасан Урмановнынъ шу вакъыт-таки фаалиятини тасвирлеп шойле яза: «О, Къазангъа къайтып кельгенинен, аркъадашларына озюнинъ гъайретли, истидатлы, ишкир ве батыр йигит олгъаныны косътере эм де армай-талмай чалыша. Отыкур къалеми иле газеталар вастасынен амансыз куреш алып бара.» («Ишчи» газетасы, 1920 с. декабрь 31).

1918 сенесининъ кузюнде Хасан Урманов аз вакъыт-къа озюнинъ тувгъан Аджи аулуна бара. Анда да бош отурмай, койлюлер комитетининъ ишини ёлуна къоймагъа, койдешлерини Къызыл Орду сафына джелъп этмеге ярдым эте. Шу авулда партия ячейкасыны мейдангъа кетире.

Чокъкъа бармай о Къазангъа къайтып келе ве РКП(б)нинъ Къазан губерния комитетинде инструктор-

агитатор олып чалыша. 1919 сенесининъ башында оны Уфа шеэрини Шаркъ фронтынынъ 5-иджи ордусынынъ сиясий болюгинне йиберелер. Март айында исе Хасан Урманов кене Къазангъа чагъырылып алына ве партия Меркезий Комитетининъ авалесинен, акъ гвардияджылардан азат этильген Кърымгъа, партия ишине ёлланыла.

Шу куньден башлап, 1920 сенеси март айында Врангель контрразведкасынынъ элине тюшкенге къадар, тамам бир йыл девамында къазанлы бу батыр йигит озюнинъ акъларнен курешювде бутюн теджрибесини ве истидадыны ортагъа къойып, ерли татар большевиклеринен — Мидат Рефатовнен, Али Боданинскийнен ве дигерлеринен бирликте совет акимияти огърунда актив суретте куреш алып бара ве бу шанлы ёлда озь сафдашларынен берабер къурбан кете.

КЪАВИЙ ИРАДЕЛИ КОММУНИСТ

1919 сенеси, ярым ада инглиз-франсыз интервентлеринден азат олунгъан сонъ, апрель айынынъ сонъларында Симферопольде биринджи ульке партия конференциясы топлана. Анда РКП(б) Меркезий Комитетининъ векили оларакъ К. Е. Ворошилов иштирак эте. Шу конференцияда Кърым область партия комитети мейдангъа кетириле. Область партия комитетининъ реиси оларакъ Юрий Гавен сайлана. Обком эрянына Д. И. Ульянов (Ленинининъ къардашы), И. А. Назукин. И. Полонский, Мус-

тафа Субхи ве дигерлери кирелер. Конференцияда Га-
вен, партиянынъ сясетин ве РКП(б)нинъ янъы про-
граммасы акъкъында доклад япа. О, конференция ишти-
ракчилерини озюнинъ В. И. Лениннен субетин акъкъында
ве онынъ Кърым ишлери боюнджа косътеришлери хусу-
сында икье этти. Ерли халкъ арасында иш алып бармакъ
ичюн Область партия комитетин янында «Мусульман бю-
росы» тизильди. Бу бюронинъ азалары оларакъ ерли
буржуазиянен, акъгвардияджыларнен куреште пишкин-
лешкен ерли большевиклер. Али Боданинский, Мидат
Рефатов ве Хасан Урманов сайланалар. «Мусульман бю-
росы»нынъ башы оларакъ, РКП(б) Меркезий Комитетин
нынъ косътеришин боюнджа Москвадан Кърымгъа йибе-
рилген корюмли революционер Мустафа Субхи тайин
этиле. Субхи, айны заманда, Али Боданинскийнен бера-
бер «Енъи дюнья» адлы большевик газетасы чыкъарыл-
масыны тешкиль эте ве онынъ редакторы вазифесини де
алып бара.

Мустафа Субхининъ ёлбашчылыгъы алтында «Му-
сульман бюросы» аз вакъытта пек чокъ иш япа ве озю-
нинъ ерли эали арасында большевик гъаелерини анъла-
тув, эемекдарларны Совет акимнети этрафына джелъп
этиов, янъы акимист душманларынен курешюв боюнджа
семерели фаалиетинен Обкомнынъ умумий ишине гъает
буюк файда кетире.

Шу девирде ярым адада буюк партиявий иш алып
баргъан Мустафа Субхи затен, дюнья революцион аре-
кетининъ гъает парлакъ сималарындан биридир. 1882
сенеси Тюркиенинъ Трабзон виляетинде Али Риза бей
деген корюмли оджа анлесинде дюньягъа кельген Мус-
тафа Субхи, Стамбул университетнинъ юридик факуль-
тетини битире, сонъ Франциягъа барып, Сорбоннада
окъуй. Анда о, хусусан, социология меселелерини ме-
ракълана. Къайтып кельген сонъ Ватанында оджалыкъ
япа, журналист ола. Мында 1905 сенеси рус революция-
сынынъ тесирин алтында пейда олгъан бир чокъ гизли

студентлер тегерсклеринден бирининъ азасы ола, рево-
люцион аретке, плькиде, Стамбулда къошула.

1911 сенеси Стамбулда ве Измирде ишчилернинъ
кениш башкъалдырувларында актив иштирак эткени
ичюн Субхи бастырыкъкъа ташлана. 1914 сенеси андан
къача ве кучюк бир къайыкънен Къара денъизни кечип,
Кърымгъа келип чыкъа. Чокъкъа бармай экинджи дюнья
дженки башлай ве Субхини чар укюмети башкъа тюрк
арбий эсирлеринен берабер Уралгъа ёллай. Шу арбий
эсирлер арасында о кениш пропаганда ишлери алып ба-
ра. Февраль революциясындан сонъ большевиклер пар-
тиясына кире, Русиедеки тюрк арбий эсирлери арасында
коммунист ячейкалары мейдангъа кетире. 1918 сенеси
Москвада тюрк тилинде «Енъи дюнья» адлы газета мей-
дангъа кетире, Халкъ миллий комиссарлыгъында интер-
националь пропаганда секциясынынъ башы ола. Шу
вакытта о, «Коммунист манифести»ни ве Марксынъ,
Энгельснинъ, Лениннинъ дигер эсерлерини тюрк тилине
терджиме эте. 1919 сенеси апрель айында РКП(б) Мер-
кезий Комитетин Субхини бир группа коммунистен:
И. Федько, Г. Кереметчи, Ю. Настуев, О. Алиев, Х. Ур-
манов ве дигерлеринен берабер ярым адада Совет аким-
иятинини пекитюв ичюн ярдымгъа ёллай.

Кърымда Мустафа Субхи усанмай-талмай чалыша,
халкъ арасында ачыкъ, анълайышлы нуткъларнен чы-
кышта булуна, янъы тизильген ульке партия комитетин
нынъ ве хусусан онынъ мусульман бюросынынъ ишле-
ринде бутюн барлыгъынен берилип чалыша. Онынъ
тарафындан тешкиль этильген «Енъи дюнья» газетасы
буржуа миллетчилерининъ юзюни ачувда, эемекдар таба-
къалары арасында коммунистик гъаелерни даркъатууда
буюк роль ойнады.

Субхининъ шу девирдеки фаалиети гъает семерели
олды. О мында ерли халкъ арасында эм де Стамбул-
дан, Анадолудан кельген тюрклер арасында марксизм
гъаелерини даркъата, коммунист ячейкаларыны мейдан-

гъа кетире, Совет акимиятини къорчалав ичюн гонъюллилер отрядларыны тизе. Онынъ гонюллилерден тешкиль эткен интернациональ отрядларына ерли эалиден башкъа, тюрклер, румынлер ве болгарлар да джелъп этильген эди. Бу отряд акъ гвардияджы генерал Слащевнынъ аскерлеринен урушларда джесаретнен иштирак этти.

Лякин Тюркиеде ишчилернинъ, койлюлернинъ башкоферювлерининъ эп кенишлеви, оларны тешкилятландырмакъ, оларгъа ярдым этмек зарурлыгъы Субхини ватанына даа зияде тарта. О якъкъа Афгъанстандан, Ирандан кечип кетмек истей ве Туркестангъа келе. Мында да Субхи совет акимиятини пекитюв ишлерине ярдым этерек, бираз вакъыт Туркестан фронтыннынъ сиясий болюгинде чалыша. Мында, эр вакъыттаки киби, гуръдели фаалиетке тутуна: Ташкентте «Енъи дюнъя» газетасы чыкъарувынъ тешкилятландыра, гонъюлли къызыласкер группалары мейдангъа кетире, большевиклер партиясы ульке комитетининъ интернациональ пропаганда Бюросына ёлбашчылыкъ япа.

Сонъра Бакуда Тюркие коммунистлерининъ биринджи съездини тешкилятландыра ве Тюркие Коммунист партиясынынъ темелини къоя. Съездде Тюркиеден кельген 51 делегат иштирак эте. 1920 сенеси сентябрь 10-да ачылгъан бу съездде Субхи шу партиянынъ баш реиси олып сайлана. Партиянынъ баш секретары оларакъ исе Стамбул коммунистлерининъ ёлбашчысы Эдем Неджат сайлана. Съезд Тюркие коммунистлерини даа зияде рухландырды ве тюрк элекдарларынынъ азатлыкъ, революцион курушине янъы гъайрет къошты. («Жизнь, отданная борьбе». М. 1964, саифе 519).

Мустафа Субхи русча ве татарджа олдыкъча сербест лакъырды эткен, немсе, англиз ве франсыз тиллерини исе мукеммель билъген, омюрге буюк бир ишанчнен бакъкъан, къавий инамлы, бол гонъюлли оптимист бир адам эди. Азербайджан Коммунист партиясынынъ

II съездинде якъан чыкъышында «Тюркиеде коммунист байрагъы тикленмейиндже, андан даима, диний ве миллий фанатизмнинъ къара булуты котерилип, Шаркънынъ сиясий уфугъыны къаплап турар», деди. (Кене шу китаптан, саифе 522).

Чокъкъа бармадан Субхи озъ ватанына барып курушмеге ашыкъкъан тюрк коммунистлеринден ибарет гонъюллилер полкынен берабер Бакудан Тюркиеге ёней. Лякин полк о вакъыт дашнаклар ат ойнаткъан Эрменистандан ве меньшевиклерге толу Гурджистандан кечип оламай. Бундан сонъ Субхи озюнинъ энъ якъын гонъюльдешлери олгъан 14 аркъадашынен (оларнынъ арасында ТКП Меркезий Комитетининъ азалары Ильмий огълу Хаки, Эдем Неджат ве Назми Исмаил Читогулу да бар эдилер) айрыджа кетмеге къарар бердилер. Чокъ къыйынлыкъларнен олар 1921 сенеси январь 28-де Тробзонгъа барып чыкъалар. Лякин бойле бир группа коммунистнинъ Анадолуда пейда олувы Анкарада укюметни текмиль шашмалата. Аскерлер команданы Къазим Къарабекирге юкъарыдан: «Субхининъ Анкарагъа кельмесине ич ёл берменъиз ве шараиткъа коре арекет этинъиз», деген эмир келе. Къара реакционер олгъан Къарабекир бу эмирнинъ манасыны пек яхшы анълай.

Тробзонда энди Субхилернинъ группасыны жандармлар беклей эдилер. Олар коммунистлери силъасызландыра, эллерини бугъавлай ве моторлы къайыкъкъа отуртып, гедже денъизге чыкъаралар. Козълерини къан баскъан джеллятлар Мустафа Субхини ве онынъ аркъадашларыны сюнгулернен санчып ольдюре ве денъизге быракъалар. («Мустафа Субхи». Азернешр, 1966. с-фе 37.).

Партиянынъ ильки Кърым область комитетининъ азасы ве обком янындаки «Мусульман бюросы»нынъ башы олгъан, тюрк халкъынынъ мешур огълу, Тюркие Коммунист партиясынынъ эсасчысы Мустафа Субхи

иште бойле эляк ола. Лякин душманлар онынъ якъан ишнинъ — о мейдангъа кетирген тюрк коммунистлерининъ партнясыны ёкъ эталмадылар. О партия шимди де яшай ве арекет эте. Мустафа Субхининъ озю айткъаны киби, «халкъны, миллий-азатлыкъ ве демократик арекетни не бастырыкълар, не зинданлар, не къан ве не де атеш токътатып оламазлар».

«МУСУЛЬМАН СЕКЦИЯСЫ» РЕВОЛЮЦИЯГЪА ХЫЗМЕТ ЭТЕ

Партия обкомы гъайретнен чалышып башлагъан сонъ, майыс айынынъ башында улькенинъ мувакъкъат укюмети тизиле. Онынъ эркъянына РКП Меркезий Комитетинен узлашаракъ, джумледен: Ю. П. Гавен, Д. И. Ульянов, С. Идрисов, П. Е. Дыбенко, С. Меметов, И. А. Назукин, А. Боданинский ве дигерлерни кирсетилелер. Совнарком президиумына Д. Ульянов, Ю. Гавен ве П. Дыбенко сайланалар. (В. Баранченко. «Гавен», М. 196. саифе).

Селим Меметов Мустафа Субхининъ якъын досту эди. Сулейман Идрисов — ишчилерден. Ибраим Ибраимов — Али Боданинскийнинъ сафдашы, Кърымда биринджи гизли татар коммунист ячейкасынынъ тешкилятчыларындан бири эди.

Ягъы совет акиметининъ иши акъкъында В. Баранченко шойле яза: «Мувакъкъат укюмет исрарлы чалышып, чокъ иш япып башлагъан эди. Бутюн приишханелер, санаториялар, сарайлар, фабрикалар; помещиклернинъ багъчалары ве багълары миллийлештирилелер. Багъча-Элиде улькеде ильки кой хозяйствосы коммунасы мейдангъа кетириле. Ильки бала яслилери чалышып башлайлар ве иляхри. Айны заманда; ревком Кърым девлет университетине де буюк ярдым косътере. Юсуфов, Мальцев, Канкрин, Оболенский киби князьлар-

нынъ кутубханслериндеки kitapлар миллийлештирилип, университетининъ kitapханесине ве дигер медениет меркезлерине бериле...

Июнь 17-де мусульман эмекдарларынынъ кениш конференциясында Гавен, Субхи ве дигерлерни чыкъышта булуналар. Конференция В. И. Ленинге селямлав телеграммасы ёллай. Телеграммада шойле дениле: «Москва, большевиклернинъ Меркезий Комитетине — Ленинге, копиясы миллетлер халкъ комиссарлыгъына. Кърым мусульман эмекдарлары ве фукъаре койлюлерни векиллерининъ конференциясы... дюнья пролетариатынынъ усанмакъ бильмез даийлерине озъ селямыны ёллай, халкъара пролетар социалист революциясынынъ гъалебеси огърунда РКП иле къан ве джанымызнен гонъюлдеш олмакътан бахтлымыз... Яшасын Учюнджи Интернационал... Яшасын пролетариатнынъ даийлери... Яшасын къарамаман гъалибане Къызыл Орду» («Гавен», саифе 106).

Лякин чокъкъа бармай вазнет агъырлаша ве Кърым кене акъ гвардияджыларнынъ элине кечип, оларнынъ сонъки дурагъына чевириле. Партиянынъ косътеришинен большевик ёлбашчыларынынъ бир группасы Гавен, Субхи, Ульянов, Назукин, Боданинский ве дигерлерни ярым ададан аркъагъа чекилелер. Дигер бир группа аркъадаш исе ярым адада Врангельнинъ аркъасында гизли иш алып бармакъ ичюн къалдырыла.

Безазлар ярым адада Перекоп артына сакъланып, янъыдан кучъ топламагъа башлайлар. Англия, Франция, АКЪШ исе акъ гвардияджыларгъа кениш суретте ярдым тешкилятландыралар, чюнки олар Кърымны яш Совет республикасына къаршы куреш ичюн къавий плацдармгъа чевирмек истей эдилер. Лякин Кърым эалиси арасында, хусусан ерли татарлар арасында Врангельнинъ зерре къадар итибары ёкъ эди. Онъа кимсе къол тутмай эди. Эмекдар халкънынъ къанлы Врангель режимини кореджек козю ёкъ эди. Шунунъ ичюн акъ,

гвардияджыларнынъ эсас сийасы — террор ве зорбалыкъ, атып-кесюв, залини талав, халкъкъа вахшийджесине къылынув олды. Ишчи ве койлюлернинъ акъ гвардияджыларгъа къаршы куреши бир дакъкъа тынмады.

Къызыллар Кърымдан чекильмеге меджбур олдылар, амма партия Врангельнинъ аркъасында гизли куреш алып барув меселесини эстен чыкъармады. Ярым ададан чекильмезден бир къач кунъ эвель гизли тешкиятларнынъ акъ гвардияджыларнен курешине ёлбашчылыкъ япмакъ ичюн махсус гизли меркез бельгиленген эди. Бу меркез чокъкъа бармай дагъылса да, 1919 сенесининъ сонъунда бутюн шеэрлерде революцион ишчилернен сыкъы багъ туткъан гизли тешкиятлар чалыша эдилер. Иште шу гизли тешкиятларнынъ ишини бирлештирип, оларгъа умумий ёлбашчылыкъ япмакъ ичюн кене ойле бир меркез мытлакъа керек эди. Бойле меркез Севастополь ве Симферополь шеэрлериндеки большевик тешкиятлары векиллерининъ мушавересинде мейдангъа кетириле. Татар эмекдарлары арасында иш алып бармакъ ичюн гизли меркез янында «Мусульман секциясы» сайлана. Мына бу секциягъа ёлбашчы оларакъ Мидат Рефатов ве Хасан Урманов тайинленелер. Айны заманда, онынъ эркъянына Абдулла Баличев ве дигерлери кирсетилелер. Алякъа ичюн татарджа яхшы бильген рус къызы Евгения Жигалина тайин этиле.

«Мусульман секциясы»нынъ азалары чешит листовкалар ве чагъырувлар баса, оларны диварларгъа япыштыра, халкъ арасында даркъата эдилер. Бу листовкаларда эалиге мураджаат этилип, безларгъа къол тутманъыз, олар тарафындан тешкиль этильген тедбирлерге аякъ чалынъыз, акъ гвардияджылар ордусында хызмет этменъиз, денгле эди.

1919 сенесининъ сонъунда Кърымнынъ гизли ульке комсомол комитети де тизиле. О партия комитетининъ етекчилигинде чалыша. П. Н. Надинскийнинъ «Кърым

тарихы боюнджа очерклер» китабында къайд этильгенине коре, 1920 сенесининъ февралинде Симферопольнинъ гизли комсомол тешкилятында энди 120 киши ола. Шу айларда Симферополь коммунистлери ве комсомоларындан тизильген гизли дарбе группалары гъает джесюране ишлер яптылар. Меселя, олар февраль айында Харьков шеэринден безлар алып кельген сиясий мабуслернинъ буюк бир къысмыны азат этелер, март 1 куню исе полиция участкасына апансыздан уджюм этип, андаки къапавлы большевиклерни къуртаралар.

Ерли эали арасында гизли иш алып баргъан «Мусульман секциясы» бу девирде гъает исрарлы чалыша. Гизли ишке бутюн барлыгъынен берильген Мидат Рефатов озюнинъ шенъ, адий табиятынен, джесюрлигинен, сиясий бильги даиресининъ кенишлигинен, эр тюрлю къыйынлыкънынъ тюбюнден чыкъмагъа чаре тапа билювинен аркъадашларына даима орьнек ола, оларны энъ хавфлы, телюкели операцияларгъа рухландыра эди. Айны заманда, эалиден оны бильгенлер арасында да итибары буюк эди. Шунунъ ичюн адий кишилер онынъ айткъаныны анълай, онъа инана ве ишана эдилер. Эм чокъкъа бармай, онынъ ёлбашчылыгъында гизли чалышкъан мусульман секциясынынъ халкъ арасында алып баргъан агитация ве анълатув ишлери озь нетиджесини берди.

Меселя, Улу-Озен, Ускют, Къапысхор ве дигер буюк койлерде джемаат топлашувлар япып, акъ гвардияджыларгъа ич бир солдат бермемек къарарына келе ве безларнынъ мобилизация эмирине бойсунмайып, аксине, койлерге кельген контрразведка ве къоруджы отрядларына, тешкиятлы суретте къаршылыкъ косьтерип, оларны бир къалдырмай къыралар. Бутюн яшлар ве элине сийа алмагъа ярагъанларнынъ эписи безларгъа хызмет этмеге истемей дагъгъа кетелер. Анда партизан отрядларына къошулалар. О вакъытта, безларнынъ

бильдирген малюматына корс, дагъларда юрген къачакъларнынъ сайысы бинълернен экен.

Дагъларда партизан отрядлары тешкилятландыргъанлардан бири П. Макаров озюнинъ «Сарп ёллар» адлы китабында шойле яза: «Ерли татарлар партизанларны ашайтнен темни эте эдилер, беязларнынъ не ерде олгъаны ве оларнынъ сайысы акъкъында даима малюмат бере эдилер. Дагъда исе олардан даа теджрибели ёл косьтериджи ёкъ эди... Олар, къайда олса олсун, партизанларны энъ къыйметли мусафирлерни сыфатында къабул эте эдилер.»

«Известия» газетасы шу девир вакъялары акъкъында шойле яза: «Кечкен афтада Врангель тарафындан мобилизленген бир отряд кърым татары фронткъа ёнетильмек ичюн гемиге юкленеджекте, бу эмирни эда этмектен ред этелер. Бунтны артиллерия вастасынен ятыштырырмыз деген къоркъузувгъа бакъмадан, солдатлар гемиге кене минмедилер... олар ялынъыз эки дефа топ атылгъан сонъ, гемиге миндилер. О отряд минген гемини Севастополь янларында эки кунъ девамында турды ве сонъра шу татар отрядыны даркъатмакъ эмирни берильди.

Татар эалисининъ совет акимиятине севгиси ве ишанчы хусусан татар койлюлеринен Кърым дагъларында большевиклер етекчилигинде арекет эткен партизан отрядлары арасында юзь алгъан эйи мунасебетлерде парлакъ акс олунды.

Врангель девиринде партизан отрядларынынъ арекет эткен районы, эсасен татарлар яшагъан бутюн дагълыкъ къысмыны къаплап ала эди. Партизан отрядлары мейдангъа кельген кунълерден башлап, оларнен ерли татарлар арасында энъ эйи мунасебетлер пейда олды.» («Известия», 1920 с. июль 7).

Шеърлерде де ишчилер арасында революцион далгъа эп кенишлей. Севастополь ишчилери, де анда, де мында иш ташлап башлайлар. Олардан сонъ бу арекет,

бу далгъа Симферополь, Евпатория, Ялта ве дигер шеърлерге даркъай.

Бутюн буларда, халкънынъ революцион анъыны осьтюрювде, къыйын шарантта олса да, партиянынъ ёлбашчылыгъы алтында чалышкъан ве буюк инджеликнен гизли иш алып баргъан «Мусульман секциясы»нынъ ролю ве иссеси буюк эди.

ЮНКЕР АБДУЛЛА БАЛИЧЕВ

Юкъарыда айтылгъан киби, мусульман секциясынынъ актив азаларындан бири юнкер Абдулла Баличев эди. Халкъ бахты ичюн къурбан кеткен бу яш революционернинъ омюрипек къыскъа олса да, гъает парлакъ эди.

Абдулла 1900 сенеси Алушта районындаки Корбек коюнде догъды. Онынъ балалыкъ ве осьмюрлик чагъы о девирнинъ муреккеп, шаматалы ичтимай-сиясий шарайтында кечти. Бабасы Абдуллагъа яхшы бильги бермек ичюн оны Симферополь гимназиясына кирсетти. Лякин о вакъытнынъ къарышыкълы олгъанындан себеп, онъа гимназияны битирмеге имкъан олмады. О арбий окъув юртуна кирди. Сонъра анда алгъан арбий бильгисинен яш юнкерде революция ишине хызмет этмек арзусы догъды. Шунунъ ичюн Абдулла Баличевнинъ большевиклер сафында пейда олуву тесадюфий дегильдир.

Затен Корбек коюнни эалиси аяткъа озюнни революцион ве прогрессив бактышынен айырылган адамлар эдилер. О койден Тархан Умер, Тархан Рамазан, Абдулла Дагъджы, Ильяс Тархан киби бир сыра атешин революционерлер ве днгер ватанперверлер осип чыктылар. Абдулланын тувганларындан Аджибекир Одабаш, Абдулла Одабаш ве догъмуш эмджеси, белли революционер Усеин Балич о заманнын сонъ дередже прогрессив адамлары эдилер. Оларнен сыкъ-сыкъ корюшюви, рус тилини яхшы билиюви ве ичтиманй-демократик эдебиятнен таныш олувы — бутюн булар Абдулланын снясий анъыны, дюньягъа бакъув даиресини шекиллендирдилер.

Абдулла Симферопольде Мидат Рефатовнен, Решит Асановнен, Хасан Урмановнен ве рус къызы Женя Жигалинанен таныш ола, оларнен достлаша. Оларнын эписини, халкъкъа зулум чектирген ягъмаджыларгъа нефрет ве озъ халкъына хызмет этмек, онъа азатлыкъ, бахты аят кетирмек истегини ве революция ишине садыкълыкъ бирлештирди.

Абдулланын озю гуръ сачлы, къара къашлы атик бир йигит эди. Онда къавий ираде ве макъсадына ирмек ичюн буюк инатлыкъ олмакънен бирге, о керек ерде озюни къолгъа алмагъа да биле эди. Эвдекилери онынъ насылдыр бир телюкели ишнен огърашып юргенини сезип, озюнден сорап биледжек олсалар да, о даима шакъанен къуртула эди.

Бир кунъ анасы Ава шерфенен эвде бир озю къалганда о, анасына догърудан-догъру шай деди: «Анам, бакъынъ, халкъымыз насыл чекише, хорлана, акъаретлене. Бакъынъ, этрафта не къадар акъсызлыкъ, адалетсизлик бар. Бездарнынъ халкъкъа бойле къылынувларыны корип де, курешке къошулмай насыл этип мен четте турарым?!» Бу сёзлерни айткъанда, онынъ козълери мына шимди курешке атыладжакъ киби парылдай эди. Анасы онынъ пек муним ишке, эм де юректен къо-

шулгъаныны ве бу иш буюк телюкенен багълы олгъаныны анълады. Индемеди. Ялынъыз огълунынъ козълерини бакъып, тереп кокиос кечириди. Озюнинъ козълеринде исе халкъ иши ичюн джапаны бермеге азыр турган огълу ичюн гъурур аляметлери сезильди...

Озъ койлерине Абдулла сийрек келе эди, амма бабасы оны де Улу-Озенде, де Ламбатта, де къайдадыр — Шумада корьгенлерини, бир вакъытта огълуна озю алган аякъмашинасынен койлерде кезип юргенини эшите эди. Албу исе о, гизли секциянынъ вазифелерини эда эте, керек кишилернен корюше, листовкалар дагъыта, халкъ арасында агитация ишлери алып бара экен. Айны заманда, онъа айры бир муним вазифелер де бериле. Меселя, секциягъа бурнуны сокъкъан провокатор поручик Касперовични ёкъ этмек керек олгъанда, бу вазифе Абдулагъа авале олунды. Абдулла бу джасуснынъ козюне бакъып, учъ къуршуннен оны атып ольдюргенде къолу титремеди. Чюнки о, бу къуршунларнынъ революция душманына догърултылгъаныны яхшы биле эди.

Корбекли къартлардан Чачи Бекирининъ айткъанына коре, Абдулла Баличев, Октябрь революциясындан сонъ Корбек коюнде мейдангъа кетирилген осьмюрлер комитетине ёлбашчылыкъ япкъан, кучю еткенни къадар оларгъа орталыкънынъ кетишатыны, революциянынъ макъсадыны, янъы аят ичюн курешмек керек олгъаныны анълата экен.

Догъмуш къардашы Незире апте, агъасы Абдулланы шай хатырлай:

— Агъамнынъ гизли тешкилятта хызмет эткеннини анамдан анълагъан эдим. О, «мен акъ гвардияджы бандитлерге бир вакъыт барып солдат олмам, бельки къачып кетерим», дей эди. Анам исе, «сен даа яшсынъ, огълум, сени алмазлар», деп огълуны аля даа яш бала сайып, оны эркелер, башыны сийпар, козълеринден опер эди. Амма о энди озъ ёлуны тапкъан джесюр курешчи

йигит эди. Агъам эвге сийрек келир эди. Кельгенде анамдан пара, урба ве ашайт алып кетер эди. Агъам кельгенден кеткендже, анам ондан бир дакъкъа козюни алмаз, кеткен сонъ нсе къасеветке далар эди.

Бир кунъ кеч вакъытта о, 30-гъа якъын аркъадашларынен аптемнинъ эвине кельди. Араларында бир къадын да бар эди. Эписи адний урба кийгенлер, сиялары биле ёкъ эди. Энъиштем, «Абдулла, къана сининъ сияларынынъ ёкъ да?» дегенде, агъам, «бизим сияларымыз сакълы, къайткъанда аладжакъмыз», деп джевапланды. Энъиштем оларгъа пара ве ашайт берди, сонъ олар сагълыкълашып кеттилер.»

Къапалмаздан бир къач кунъ эвель, Абдулла Баличев аркъадашларынен берабер энъиштеси Осман Ибраимовнынъ эвине келе. Эвде оларны сарманен сыйлайлар. Яш балаларны пек севген Абдулла аптесининъ кучючик къызчыгъы Айшечикке къашанып, кульдюрп, оны котирип чокъ ойнай. Эвден чыкъаджакъта нсе: — Тезден яхшы хаберлер бекленъиз,— деп кете.

Бу онынъ койге сонъки келюви ола.

СИЯЛЫ ИСЪЯНГЪА АЗЫРЛЫКЪ

Гизли Меркез ве «Мусульман секциясы»нынъ азалары яхшы конспиратор эдилер. Меселя, олар озьлерининъ базы бир топлашувларыны Дворянская сокъагъында ерлешкен акъ гвардияджылар штабы янындаки эвде отъкерелер. Оларнынъ контрразведкасы нсе штаб янларында ойле шей олур деп ич шексинмей. Генералларнынъ буруны тюбюнде секция азалары бири-биринден хавфлы чешит операциялар тешкиятландыралар.

Февраль революциясынынъ учъ йыллыгъы арфесинде, 1920 сенеси март 11-де гизли тешкият азалары

купе-кунъдюз Симферопольнинъ ортасындаки «Рекорд» басмаханесине сымарыш береджек кишилер сыфатында бирер-бирер барып кире ве анда чалышкъанларны озьлеринен алып кельген листовкаларны басмагъа меджбур этелер. Акъ гвардияджыларгъа хызмет эткен басмахане саби къаршылыкъ косьтереджек олса да, оны паганнен къоркъузып ерине отурталар. Басмаханенинъ къапысына: «Саби вефат эткенинден себеп, басмахане япылды», деген илян язылып къоюла. Ишчилер дёрт саат токътамай чалышып, бир къач бинъ большевик листовкасы басып чыкъаралар. Шу куню гедже листовкалар Симферопольнинъ чешит ерлериндеки ишханелерде ишчилер арасында даркъатыла, эвлернинъ диварларына, къалавларгъа япыштырыла.

Сонъра, басмаханенинъ саби акъ гвардияджыларнынъ контрразведкасына хабер берсе де, эм беязлар о джесюр йигитлери не къадар къыдырсалар да, кимсени тапалмайлар.

Шу вакъытларда Къызыл Орду энди Перекопкъа якъынлашмакъта эди. Бу кетишат Кърымнынъ гизли партия меркези огюне сиялы исян азырламакъ меселесини къоя. Сиялы исян азырламакъ макъсадынен Симферопольде гизли Ульке ревкомы, Севастопольде, Кефеде ве дигер шеэрлерде ерли ревкомлар тешкиятландырыла, дженкявер отрядлар тизиле. Бу чарелерин омюрге кечирювде гизли партия Меркезининъ «Мусульман секциясы», онынъ азалары Мидат Рефатов, Хасан Урманов, Абдулла Баличев, Женя Жигалина, Мурат Асанов, Асан Сакаев ве башкъалары пек актив иштирак эте ве чокъ файда кетирелер.

Лякин сиялы исянгъа азырлыкънынъ энъ къызгын вакътында, лянетли ханн провокатор поручик Суриннинъ (Вишневский) чакъувынен гизли тешкият дарма-дагъын этиле ве онынъ чокъусы азалары къапатылалар.

АЛЯКЪАДЖЫ ЖЕНЯ ЖИГАЛИНА

Врангельджилерге къаршы сиялы исян азырлавга киришкен «Мусульман секциясы»нын актив азаларындан энъ яшы Женя Жигалина акъкъында «Совет Кърымы ичюн эляк олгъанларнын хатиресине» (Москва, 1922 с.) адлы китапта шай дениле:

«Йигирми яшында кызы — Женя Жигалинаны партиянын гизли Область комитети янындаки татар секциясынын ёлбашчылары гизли квартирада къаршылап алдылар. Женя озю де бу секциянын азасы эди. Онын вазифеси гизли Область пар-

тия комитетинен татар секциясы арасында алякъаны темин этювден ибарет эди. Эр адымда олюм хавфында олгъан бу ишни Женя буюк бир джесаретнен эда этип кельди.

Гедже. Пенджере къапакъларыны къатты ортып, лампанынъ ярыгыны эксильткен алда татар секциясы сиялы исян азырлав, Кърымда беззлар акиметини тѣнтерюв меселесини музакере этти. Бу топлашувда Женяга да сипя топлавда иштирак этмек авале олунды.»

Амма гизли тешкиляткъа сокъулгъан саткын ханн, ватанперверлерининъ сиялы исян планыны врангель контрразведкасына еткизе. Юкъарыда анъылгъан П. Макаровнынъ «Сарп ёллар» китабында бу акъта шай языла: «Поручик Суриннинъ (Вишневский) провокациясы нетиджесинде, 1920 сенеси март айынынъ сонъунда пар-

тиянынъ гизли Область комитети янындаки татар секциясынынъ ёлбашчылары Рефатов, Урманов, Жигалина аркъадашлар къапатылдылар».

Тальгат Насыровнынъ язгъанына коре, къапатылгъан «Мусульман секциясы» азалары озюнинъ вахшийлигинен намы чыкъкъан гвардияджы генерал Кутепов корпусынынъ контрразведкасы къолуна тюшелер. Душманлар коммунистлерни чыдамсыз джезаларга отъраталар. Революциянынъ бу садыкъ аскерлери озлерини чин большевиклер оларакъ туталар. Озь аркъадашларынен берабер акъ гвардияджыларнынъ къолуна тюшкен алякъаджы Женя Жигалинанынъ контрразведка сораулары вакътында озюни насыл туткъаны «Совет Кърымы ичюн эляк олгъанларнын хатиресине» деген китапта шойле тасвирлене:

«...чанъ къакъылды. Одагъа Женяны кирсеттилер. Стол башында полковник отура. Яш кызынынъ дюльбер, тѣгерек юзюни корьгенинен, полковник озюни бираз онъайтсыз алда къалгъан киби дуйды.

— Отурынъыз, большевичка, — деди о кулюмси-геп.

Женя индемей курсю устуне отурды.

— Ай-ай-ай, шу къадар дюльбер кызы, амма озю шойле хиянетлернен багълангъан. Сизге полковник къадыны олмакъ керек эди.

Женя кене индемени.

— Фамилиянъыз, адынъыз? — деп сорады полковник сесини котерип.

— Сизге белли: Женя... Жигалина... 20 яшындам, Каховкада догъгъаным, гимназия битирдим...

— Токътанъыз, токътанъыз, эписини бир кереден дегиль, тек суаллерге джевап беринъиз. Большевиклернен багълангъанынъыз чокътанмы?

— Большевиклернен? — Женя токътадып къалды. О озюнинъ уйкен аркъадашларынынъ тенбиесини хатырлады: «Эгер контрразведка къолуна тюшсенъ — эр шей-

ге чыдамакъ, лякин аркъадашларынын душмангъа ачкъан киби ич бир сѣз айтмамакъ керексинъ!»

— Большевиклернен багълангъаным ёкъ.

— Эльбетте, ёкъ!— деп кульди полковник.— Силангъызы къайда сакъладынгъыз?

— Насыл сила? Меним бир шейден хаберим ёкъ...

— Исыянынъ етекчилери кимлер?

— Исыян? Бойле шей эшиткеним биле ёкъ.

Полковник сесини даа зияде юксельтти.

— Я эпсини озюнь айтысынъ, я да...— о элиндеки шомполыны саллап алды.

Женя индемей отурувыны девам этти.

— Айтаджакъсынъмы?— деди полковник ве кызынынъ дюльбер янагъына къатты юмругъыны эндирди. Кызынынъ козюнден учкъунлар учты, козь яшлары пейда олды. Женя куръсюден турып, къатты даушнен:

— Сиз не япасыз, мен бир шей...— деп етиштирмеди, сызгъырып тюшкен шомпол антерини йыртып, тенини ярды. Даа да... Даа да... Полковник, чызмасы иле бар кучънен кызынынъ коксюне тепти. Женя йыкъылды, эсини джойды, онынъ агъызындан къан акъып башлады.

— Чыкъарып ташлангъыз!— деп джекирди полковник ачувындан патлагъан киби олып.

Къангъа баткъан Женяны оадан сюйреп чыкъарып, камерагъа ташладылар...» («Совет эдебияты» № 8, 1960. Къазан).

Женяны ве онынънен берабер камерада яткъан дигер бир революционерка Фаня Шполянскаяны даа чокъ кыйнадылар, оларны чокъ акъаретледилер. Фаняны да Женяларнен берабер аттылар.

Фаня Симферополь гизли тешкилятынынъ актив аза-сы эди. Суд вакътында о, джеллятларнынъ козюне къарап:—«Сизлер, бизни ольдюрюп, революцияны богъмакъ истейсиз. Лякин тезден кунъ келир, сиз озюнгъиз махкемеге чекилип, халкъ джезасыны булурсынгъыз!»— деди.

1920 сенеси апрель 21-де гизли тешкилят азаларындан 12 кишининъ иши Арбий судда бакъылды. Олардан алты киши олюм джезасына, къалгъанлары исе чешит мудетке каторга джезасына махкъом этилелер.

Олюм джезасына махкъом олунгъан бу къараманлар джеллятлар огюнде боюн эгмедилер. Махкемеде аркъадашлары адындан нуткъ айткъан Евгения Жигалина, судьяларгъа мураджаат этип, «Сус! Сус!» садаларына бакъмадан:

— Вакъты келир, сизлер, къан ичиджилер, ляйкъ джезангъызыны алырсынгъыз!— деп, Врангель айдутларына бу алевли ве гъадаплы сѣзлерни быракъты.

Революция огърунда эляк олгъан садкъ большевиклернинъ кутълевий курешини ачыкъ суретте акс эттирген ве тарихий эмнетке малик олгъан документни— врангель судынынъ шу укюм къарарыны толусынен кетиремиз.

УКУМ КЪАРАРЫ

1920 сенеси, апрель 21 куню. Добровольческий корпус штабы янындаки арбий суд, Добровольческий корпуснынъ 1920 сенеси апрель 18-де берген 140 номерли эмири эсасында судгъа берильген Амет Мамут огълу (Мидат Рефатов), Асан Изет огълу (Хасан Урманов), Сент Амет Баталов, Мухаметджан Урманов, Амза Усенн Сакаев, Асан Усенн Сакаев, Мурат Решит Асанов*, Сент Ислям Аппаз огълу, юнкер Абдулла Мустафа Баличиев, гонъюлли Николай Михайлович Ярко-Аптекман, сакъчы Ислям Умеров ве Евгения Лазаревна Жигалинанынъ ишлерини тешкерген сонъ, шу анълашылды:

Амет Мамут огълу (Мидат Рефатов), Мурат Решит Асанов, Асан Изет огълу (Хасан Урманов), Асан Усенн Сакаев, Евгения Лазаревна Жигалина ве Абдулла Мустафа Баличиев, сакъчы Ислям Умеров, Сент Амет Баталов, Сент Ислям Аппаз огълу, гонъюлли Николай Михайлович Ярко-Аптекман ашагъыдаки иш боюнда къа-

* Мурад Решит Асановнынъ фотосы, 39-джы санфеде.

баатлы танылдылар: 1920 сенесининъ башларында Симферополь шеэринде олар «Русие Коммунистлер (большевиклер) партиясынынъ» Кърым гизли Область комитетинъ янында «Мусульман секциясы» деген гизли teşкият мейдангъа кетиргенлер. Бу teşкият Кърым ярым адасында сийлаы исьян вастасынен ярым адада девлет къурумыны денгъыштирмек ве совет аскерлерине ярдым косьтермек макъсадыны къойгъан. Бу макъсадны омюрге кечирмек ичюн teşкият азалары пулемётлар ве башкъа сийялар эльде эткенлер, сийялы отрядлар тизгенлер. Юнкер Абдулла Баличнев исе бундан да гъайры, белли макъсаднен поручик Касперовичнинъ ольдюргенни ичюн де къабаатлана.

Юкъарыда айтылгъанларны козь огюне алып, джинает Уложение-сининъ 102, 108-нджи мадделери, Добровольческий ордунынъ 1919 сенеси 705 номерли эмпрининъ 108-2 маддеси, арбий Уставнынъ джеза берюв акъкъындаки 239-3 ве 79-нджи мадделерине эсасла-наракъ:

Амет Мамут огълу (Мидат Рефатов), Мурат Решит Асанов, Асан Изет огълу (Хасан Урманов), Асан Усени Сакаев, Евгений Лазаревна Жигалина ве юнкер Абдулла Мустафа Баличневни бутюн укъукъларындан ве эшьяларындан марум этерек, олюм джезасына — атмагъа; Ислям Умеровны бутюн укъукъларындан, эшьясындан марум этерек, мулдетсиз каторга ишлерине ёлламагъа; Сент Амет Баталовны, Сент Ислям Аппаз огълуны, гонъюлли Николай Михайлович Ярко-Аптекарны бутюн укъукъларындан, эшьяларындан марум этип, алтышар йыл каторга ишлерине йибермеге; Мухаметджан Урмановны ве Амза Усени Сакаевни къабаатсыз танып, азат этмеге къарар берди.

Арбий суднынъ реиси, подковник ЛИТВИНЕНКО,

Азалары: штабс-капитан ЖДАНОВ,

поручик МАЛЬСКИЙ,

подпоручик РЕЙНЕР.

Конфирмация. Тасдыкълайым: генерал Кутепов.

1920 сенеси, апрель 22.

(КПСС Татарстан Область комитетининъ архиви, 15-нджи фонд, 113-нджи иш, санфе 169).

ОЛАР ЭЛЯК ОЛДЫ, ЛЯКИН ЕНЪИЛЬМЕДИЛЕР!

Олюм джезасына укюм этильгенлерни апрель 25-те атмагъа алып кетелер. Оларны Симферополь демирёл вокзалындан узакъ олмагъан ерге, Къара-Къият коюнинъ кенарына кетирелер. Эалининъ козюни къоркъузмакъ макъсадынен врангельджилер бу джесюр большевиклерни халкънынъ козю огюнде, джезаламагъа къарар берелер. Олар джеза мейданына шеэрнинъ пек чокъ адамыны джыйып алып кетирелер. Укюм этильгенлерни конвой къорчалап тура. Чокъкъа бармай оларнынъ къаршысына бир взвод аскер келип токътай. Этраф чым-чырт. Ава басыкъ, сабадан чыккъан кунешни бирден къара булутлар къапата, ель котериле ве ягъмур сепелеп башлай... Тынчлыкъны бозып, къаба бир къарыкъ сеснен укюм къарары окъула...

Джеллятларнынъ огюнде бу садыкъ революционерлернинъ бирисининъ юреги къалтырамады. Мидат Рефатов бу ерде де озюни сербест тутувынен, душмангъа нефретинен, якъкан ишлерине зерре къадар пешман этмеювинен аркъадашларына рух бере ве гонъюллерини котере. Абдулла исе тюрьмеде тифнен хасталангъаны себебинден зорнен аякъта тура. Хаинлер оны къаба аркетлернен эллеринден чеккелеп алып кете ве йыкълмасын деп, терекке багълайлар. О зайыф, лякин котеринки давушнен:— Яшасын революция!— деп багъыра.

Солдатлар атмагъа азырлангъанда, олар эписи бар сеснен «Интернационал»ны йырлайлар. Фаня Шполянская да Женянен ян-янаша туруп, олюмни къараман-

ларджа кършыладылар. Джеллятлар ашыкълар, абдырайлар. Шу анде мабуслерден бириси: — Биз коммунизм ичюн олемиз, достлар! — деп багъыра. О бириси: — Бизлер ичюн питикъам алыпъыз! — дей. Бирининъ даа: — Тезден Къызыл Орду Кърымны азат этеджек! Яшасын Совет Руснеси! — деген даушы янгъырай...

Ачувдан козьлерини къан баскъан саруш башкесерлер даянамай, бирден оларнынъ устылерине атылып, атмагъа къадир олмадан, джанаварджа кылычнен догърайлар... Бойледже, шанлы революционерлерининъ къаны тувгъан топракъны аллай.

Къызыл Орду кельген сонъ, оларнынъ джеседлерин Семинар багъчасына авуштырылып комюльген эди...

Иште, большевиклер партиясынынъ садыкъ огълу, халкъымызнынъ шанлы эвляды Мидат Рефатов ве онынъ джесюр аркъадашлары революция огърунда бойле къараманджа эляк олдылар. Олар эляк олды, лякин енъильмедилер. Революция ишине, коммунизм гъаелерине сонъунадже садыкъ бу къараманлар озьлерининъ замандашлары ве келеджек несиллер ичюн аят ве ку resh чырагъы сыфатында эбедий ольмез олдылар.

Симферополь медениет ве раатлыкъ багъчасындаки мукъаддес абиде тубюнде яткъан революциянынъ ольмез солдатлары джанларыны парлакъ келеджек ичюн, бизим бугунимиз ичюн фида эттилер. Оларнынъ хатиресини эбедийлештирмек, оларнынъ аяты ве революцион фаалиетинен яшларны таныштырмакъ, оларнынъ къараманлыкълары мисалинде яш несильни тербелемек — эр бир коммунистнинъ, эр бир намуслы кишининъ видждан борджудыр.

БОЛЬШЕВИК АЛИ БОДАНИНСКИЙ

Али Боданинский акъкъында мен ильки кере 1964 сенеси, мерхум шаиримиз Эшреф Шемъи-заденинъ къорантасынен якъынлашкъан сонъ, онынъ омюр аркъадашы Сайде аптеден эшиткен эдим. Сайде аптенинъ фамилиясы Боданинская олгъаныны, Али Боданинский исе онынъ бабасы, яни Эшреф агъанынъ къайнатасы олгъаныны, онынъ Кърымда ильки большевиклерден олып, совет акимнети огърунда курешерек, акъ гвардияджылар тарафындан кылычнен догъралгъаныны да о вакъытта билген эдим.

1965 сенеси «Ленин байрагъы» газетасында къарт коммунист Бекир Умеровнынъ Али Боданинский акъкъында кучюк макъалеси дердж олунды. Макъаледе Москвадаки В. И. Ленин адына китапханеден алынган «Кърымда иш башында эляк олган хадимлер» серлевалы документ кетириле. Анда, джумледен: «Али Боданинский 1918 сенеси ноябрьде кърым-татар коммунист-

лерининъ биринджи ячейкасыны тешкиль эткенлерден бирдир. 1919 сенеси Кърым Халкъ Комиссарлары Совети ишлерини идаре этиджи, татар коммунистлер секциясынынъ секретары, татар коммунистлерининъ биринджи газетасы «Енъи дюнья»нынъ редакторларындан бири олды»,— деп языла. («Ленин байрагы 1965, август 26»).

Симферопольде ульке музейининъ тарихий материаллары арасында 1919 сенеси экинджи кере мейдангъа кетирилип, эки бучукъ ай яшагъан Кърым революцион укуметини азаларынынъ хитабнамеси бар. Хитабнамени Лениннинъ къардашы Дмитрий Ильич Ульянов, П. Дыбенко, Ю. Гавен, С. Идрисов, Я. Городецкый, С. Вольфсон, С. Полонский, И. Назукин, И. Арабский, Али Боданинский имза эткенлер. Демек, Али Боданинский ильки революцион укуметининъ азаларындан бири эди. (Кене шу макъаледен).

Бойле малюматлардан сонъ мен бу адамнынъ шанлы аятынен чокъ меракъландым. Усеин Рамазановнынъ дженктен эвель «Илери» журналында язгъан макъалесини таптым. Сонъра манъа Эшреф агъа озю топлагъан базы материалларыны берди. Нетиджеде, халкъымызнынъ шанлы огълу, революционер Али Боданинскийнинъ аяты ве фаалиетини этрафлыджа тариф этмеге имкян олды.

Али Боданинский 1865 сенеси Симферополь уездиндеки Бадана коюнде, айтувлы халкъ оджасы Абдурефи Эсадулла огълунынъ къорантасында дюньягъа келе. Онынъ бабасы, кениш маарифчилик фаалиетинен медениетимизнинъ тарихында озюне лайыкъ ер алгъан Абдурефи Боданинский ким эди аджеба?

Абдурефи Эсадулла огълу затен озь девирининъ энъ билъгили, итибарлы адамларындан эди. Озю исе эвельки Таврида губерниясынынъ шималинде, яни ярым адан тыштаки Бердянск уездинде яшагъан ногъай къабилелеринден чыкъмадыр. Кърымда о, озь къорантасы-

нен, 1860 сенеси пейда ола. Шу йылы шималь уездлериндеки ногъайларнынъ чокъусы Тюркиеге иджрет олунгъанда (бу акъта А. Сергеевнинъ «Таврида ногъайларынынъ тюркиеге кочюрюлюви» деген китабында тафсиллятлы айтыла), Абдурефи оджа шу акъынтыдан айырылып къала ве Симферополь уездинде ерлеше.

1836 сенеси Ногъайск шеэринде оджалар гимназиясыны аля ишаретлернен битирген энъ актив окъуйджы Абдурефи Эсадулла шу окъув юртунда оджалыкъ вазифесине къалдырыла. Гъает шокъ, арекетчен, эр бир янъылыкънынъ тешеббюсчиси олгъан яш оджа шу окъув юртунунъ мемурietинне чокъ къалабалыкъ кетире. «Биздеки бу яш татар оджасыны не япмагъа бильмеймиз, о уставдан боза, низамдан тыш чешит арекетлерде булуна, окъуйджыларны къозгъата, гимназияда аман-аман эр куню бир чешит шаматалар котере», деп гимназия мемурietини Кърым губернаторына, Русне ички ишлер министринне мураджаатта булуна ве меселе атта падишацынъ озюне барып ете.

Пек чокъ йыллар анда оджалыкъ япувы саесинде, даима кишилер арасында булунмагъа, эр кимнинъ ишини битирмеге, риджасыны ерине кетирмеге, джайль кутълеге билъги ашламагъа тырышкъан бу адам шу орталыкънынъ ногъай къабилелери, койлюлери арасында озюне буюк итибар пейда эте ве халкъ оджасы адыны къазана. Кърымда ерлешкен сонъ о, озюнинъ халкъ оджасы сыфатында маарифчилик фаалиетини даа зияде кенишлегет. Симферопольде, Алуштада, Багъчасарайда оджалыкъ япа, асырларнен диний хурафат алкъасында булунгъан, козьлери шериат къанунларынен перделенген джайль халкънынъ козюни ачмагъа, билъги ве медениет багъчасынынъ ильки фиданларыны сачмагъа хызмет эте.

Рус медениетинден о вакъытта даа узакъ олгъан халкъ ичинде рус тилини билъгенлер пек аз эди. Бу тильни мукеммель билъген Абдурефи оджа (онъа эр кес шай

дей эди) татар яшларына илькиде рус тили дерси берип башлагъан ве бу тильге кениш къутъленинъ мерагъыны джелъп эткенлерден эди. Бу муим ишнинъ ильки тешеббюсчиси олгъан Абдурефи Боданинский яшларгъа ве талелелерге рус тилини огренювде къолайлыкъ догъурмакъ макъсадынен, бу саада биринджилерде олып, ильки русча-татарджа элифбени тертип этти. «Русско-татарский букварь для чтения в первоначальных народных школах (Таврической губернии)» деп адландырылгъан ве 1873 сенеси Одессада 2000 нусханен (о девир ичюн бу буюк тираж) нешир этильген бу «Элифбе»нинъ талелелер ве бутюн окъуйдыжы яшлар ичюн рус тилини огренювде ве о девирде ерли халкънен руслар арасында медений ве рухий якъынлашувдаки ролюни эсапкъа аларакъ, Абдурефи оджанынъ бу иште тешеббюсини козь огюне кетирмек ичюн, онынъ Одесса маариф округынынъ имаеджиси С. П. Голубцов дженап алийлерине язгъан ве элифбеге сёз башы оларакъ къойылгъан мураджаатындан парча кетиремиз:

«Чокъ йыллар зарфында башлангъыч окъув юртларында оджалыкъ япар экеним, мен татарларны рус тилинен, русларны ве Кърымда яшагъан дигер эалини исе татар тилинен таныштырмакъ ичюн махсус бир окъув вастасы гъает зарур экенине къани олдым. Бу кучюк окъув вастасыны тертип этюв саесинде, мен иште шу макъсаднен иш корьдим, араб сёзлеринден олдыкъча къачынмагъа ынтылдым, талелелернинъ окъувыны енгиллештирмек ичюн энъ енгиль, энъ анълайышлы сёзлерни, ибарелерни, айтымларны, икяечиклерни ве масалларны сечип алдым. Керек ерде эм руслар, эм де татарлар ичюн анълатмалар яптым.

Башлангъыч халкъ мектеплеринде окъув ичюн дердж этильмекте олгъан бу китапны «Русча-татарджа элифбе» деб адландыргъанымнынъ себеби шу ки, мында эр бир сёз, эр бир ибаре рус тилинден кърым-татар тилине

ве кърым-татар тилинден рус тилине терджиме олунгъандыр...»

Демек, бу ильки «Элифбе» рус ве татар тиллери арасында алякъаны кенишлетювде, инкишаф эттирювде гъает файдалы бир васта олды. Бундан корюне ки, Абдурефи Боданинский (бу фамилияны о Симферополь уездиндеки Бадана коюне келип ерлешкенде ала) асылында джемаатчы, маарифетпервер бир зат олмакънен бирге, айны заманда, шимдики тильнен айткъанда, интернациональ рухта бир адам экен. Улу рус халкъынен бизим арамызда юз йыллардан берли яшап кельген медений алякъаларнынъ инкишафына семерели иссе къошкъанлардан бири экен. Онынъ шу «Русча-татарджа элифбе»сининъ бир нусхасы Улу Ватан дженкине къадар Багъчасарай тарих музейинде сакъланып кельген эди.

Абдурефи оджанынъ къорантасында беш бала: эки къыз ве учъ огълан олды. Олардан энъ уйкенлери икяемизнинъ къараманы Али Боданинский эди.

Али он эки яшына кельгендже башлангъыч дередже бильгини озъ бабасындан ала. 1877 сенеси исе, яни бабасы Абдурефи оджа ольген сонъ, онынъ достларынынъ ярдымынен Симферопольде шу девирде рус миссионерлари тарафындан мейдангъа кетирилъген 7 йыллыкъ татар оджалар мектебине бсриле. Бу мектепте Али олдыкъча яхшы, темелли бильги ала ве рус тилини мукеммель менимсеп, 1884 сенеси мектепни битирип чыкъа.

Бир йыл девамында о Багъчасарайда эки тильде— татар ве рус тиллеринде чыкъмакъта олгъан «Терджи-ман» газетасынынъ редакциясында шу газетанынъ на-шири Исмаил Гаспринскийнен берабер чалыша.

Эр шейнен меракълангъан, этрафтаки халкънынъ бичаре аятыны озъ козюнен корьген яш зиялы Али Боданинскийни эмекдар халкънынъ зенгинлер тарафындан аджувсыз истисмар олунгъаны, медений джеэттен исе

онынъ сонъ дередже кериде къалгъаны гъает кедерлендире ве ынджыта. О кениш кутълеге бильги бермек, оны керилик зинданындан айдынлыкъкъа чыкъармакъ зарур деп сая ве бундан себеп, девирнинъ эр тюрлю къыйынлыкъларына бакъмадан, оджалыкъ фаалнетине берильмек къарарына келе. Бу истекнен о 1885 сенеси Оргъа бара ве Армянск шеэриндеки татар халкъ мектебине рус тили оджасы оларакъ тайин этиле.

Къуш, ювасында корьгенини кутер, дейлер. Юкъарыда айттыгъымыз киби, Абдурефи оджадайын прогрессив адамнынъ къорантасында тербие алгъан Али де, озъ талебелерине интернационализм рухунда тербие бере. Айны заманда, ерли эмекдар кутълелернен сыкъы багъпейда этип, оларнынъ арасында ичтимай ве медений фаалнет алып бара, оларнынъ джаиллигини ёкъ этиув ишинен бир сырада, самодержавиеге къаршы революцион фикрлер юрьсете. Демек, о татар халкъ кутълесининъ догърудан-догъру ичине кирип иш алып баргъан пльки татар джемаатчыларындан бири ола. Озюнинъ бутюн бу кениш фаалнетинен о, даа яш олгъанына бакъмадан, аз вакъытта авам халкънынъ акъикъый итибарыны къазана. Мында да о, илькиде, кърым-татар халкъ агъыз иджадынынъ нумюнелерини топлап башлай.

Бу девирде Али Боданинский Медиевлернинъ къорантасынен таныш ола ве достлаша. 1880 сенеси догъгъан ве сонъра Кърымнынъ энъ мешур джемаат эрбапларындан бири олып етишкен Абдурешит Медиев 10 яшларында экенде бабасы оле. Олар агъа-къардаш эки огълан оксюз къалалар (аптелери къоджада экен). Шу вакъытта оларны Али Боданинский озъ эсабына Симферопольге алып кетип семинариягъа окъумагъа кирсете ве бунынънен, табий ки, Медиевнинъ илериде омюрю догъру ёл алмасына джиддий иссе къоша.

Лякин Орда Али Боданинскийнинъ гурьдели фаалиетин чокъкъа сюръмей, Мааллий, чар шпиклери онынъ

прогрессив арекетлерини, халкъны къозгъатыджы фикрлерини тез сезе ве юкъары чиновниклерге бильдирелер. Нетиджеде, Армянск мектебинде дёрт йыл чалышкъан сонъ о, чокъ истемесе де, Багъчасарайгъа авушмагъа меджбур ола. Мында да татар халкъ мектебине оджа олып кельген Али, озълеринде ичтимай ве сиясий уяныкълыкъ пейда эткен, чешит сой социаль фикрлернен ашланып, энди бири-биринен бирлешмеге башлагъан илери татар яшлыгъынынъ ортасына келип тюше.

Багъчасарай о девирде Кърымнынъ медениет меркези сайыла ве озюнде белли медениет эрбапларынынъ, зиялыларнынъ чокълугъынен айрыла эди. 1883 сенеси чыккып башлагъан ве бутюн Русиеге, хусусан Къазангъа, Бакугъа, Орта Асиягъа кениш даркъагъан мешур «Терджиман» газетасы мында нешир этиле эди. Илери татар яшлыгъынынъ озегини тешкиль эткен «фармазонлар» — франкмасонлар (руханийлер о вакъыттаки прогрессив татар яшларына ойле дей эдилер), сиясий бир тегерек сыфатына анджакъ мында бирлешелер. Бу тегерекнинъ корюмли азалары татар эдебиятчылары, газета хадимлери, эснафлар ве чешит зенаат санплери эдилер. Сулейман Байбуртлы, Бекир Муртазасв, Меметша Акчурин, Яя Пичакъчы ве бир сыра дигерлер шун джумледендир.

Багъчасарайгъа кельгенинен, Али Боданинскийни бу тегерекке истекнен къабул этелер ве о, тегерекнинъ энъ актив азаларындан бири ола. Оларнынъ даимий топлангъан ери шеэрнинъ орта сокъагъында, Ашлыкъ базары янындаки «Авропа» къавеханеси эди.

Тегерек азаларынынъ эсас макъсадлары ве шиарлары шундан ибарет эди: биринджи — татар эмекдар кутълелерини моллаларнынъ, мырзаларнынъ эм де чар полициясы ве чиновниклерининъ тесири ве зулумындан къуртармакъ, экинджи — татар къадынларыны эсирликтен азат этмек; учюнджи — татар яшлыгъыны

(огъланларны да, кызыларны да) ольмюш мусульман схоластикасындан азат олгъан Авропа типиндеки мектеплерде янъы усулнен окъутмакъ; дёртюджиде — татар халкъ турмушыны зарарлы ве керекмеген диний хурафатлардан темизлемек. Бу гъает джиддий ичтимай макъсадлар кеннш кутъле арасында буюк гъайретнен ве даимий иш алынып барылмасыны талап эте эди. Лякин «фармазонлар»нынъ татар койлюлеринен алякълары зайыф эди. Оларнынъ айдын-ачыкъ белли бир икътисадий программалары ёкъ эди. Топракъ меселесинде де олар акъылгъа яткъан киби, белли бир фикирде дегиль эдилер. Бу тешкилят затен, ачыкъ бир программасы олгъан партия шекилине кирип оламады ве шу себептен ялынъыз ичтимай макъсадлы бир тегерек характерини ташый эди. Онынъ азалары умум-пролетар ве революцион арекетнинъ элементар эсасларынен биле таныш олмакъ имкянындан марум эдилер, олар сиясий икътисаднынъ башлангъыч дереджесини атта бильмей эдилер. Карл Марксынъ ве Энгельснинъ революцион фаалнетлери акъкъында бир шей эшитмегенлер, русларнынъ «Народная воля» партиясынынъ фаалнети хусусында исе пек туманлы аныявлары бар эди. Оларгъа о вакъыттаки рус революционерлеринен алякъа багъламагъа анджакъ бу вазият кедер эткендир.

Эр тарафлы бильгиге малик олгъан Али Боданинскийнинъ «фармазонлар» сафына къошулувы оларгъа джиддий къувет бере. Онынъ кельмесинен тегерекнинъ иши бир тамам джанлана. Чюнки Боданинский, айны заманда, эм ишчилер арекетининъ тарихынен таныш эди, эм де онынъ койлюлернен сыкъы алякъасы бар эди. Тегерекнинъ хусусан медений-сиясий сааларда ишлери бундан сонъ семерели кетти. Али Боданинский озюнинъ кеннш медений азырлыгъы саесинде тегерекнинъ энъ актив азаларындан бирине чевириле ве чокъкъа бармай онынъ ёлбашчысы ола.

Тегерекнинъ ишинде энъ зияде котеринкилик шу

1888—1891 сенелерине тюше. Али Боданинский озюнинъ бутюн кеннш бильгисини тегерек азаларына ашламагъа тырыша, рус тилини зайыф бильгислерге усапмай-талмай ярдым эте. Онынъ ёлбашчылыгъында тегерек азалары эснафлар, койлюлер, окъуйыджы яшлар арасында кеннш суретте революцион, медений-маариф ишлери алып баралар.

Али Боданинский халкънынъ бир тарафтан диний, дигер тарафтан тар миллий черчивеге къапалувы саесинде медений ве ичтимай инкишафтан кери къалгъаныны яхшы билерек, ерли буржуазия тарафындан яшлыкъкъа ашлангъан миллетчиллик рухуны темизлев устюнде чокъ чалышты ве бу саада сонъундан эйи нетиджелер берген белли мувафакънетке иришилди.

«Фармазонлар»нынъ алып баргъан ичтимай-сиясий ишлери, умумен Багъчасарай тегерекнинъ фаалнети, онынъ джемааткъа япып башлагъан теспри татар буржуазиясынынъ ве руханийлернинъ керчектен де юкъусыны къачыра башлады. Хусусан оларны энъ зияде «алласыз» ве «дёнме» Али Боданинский раатсызлай эди. Полиция участкасына онынъ устюне эр тарафтан шикъетлер ве чакъувлар ягъмагъа башлай. Чар акимиятининъ ерли чиновниклери тарафындан кулъ-кунъден сыкътырылгъан къатты эскенджелер саесинде тегерекнинъ иши эп къыйынлаша, Али Боданинский исе полиция тарафындан эм мектептен, эм де Багъчасарайдан къувула.

1891 сенесининъ сонъунда о, граф Мордвиновнынъ Багъчасарай янларында Къачы'озени боюндаки имениесине контораджы вазифесине ишке кирмеге меджбур ола. Лякин о озюнинъ ичтимай тешвикият ишнини мында да токътатмай. Озь иши боюнджа онъа догъруда догъру имениядаки ишчилернен, койлюлернен, бостанджы-арендаторларнен сыкъ-сыкъ корюшмек керек ола эди. Анда чалышкъан татарларнен, Украинадан юзлернен олып кельген батракларнен якъынлаша, оларгъа шу

бичаре вазнетлерининъ себеплерини, джемиетте ичти-
маий табакъалар арасындаки мунасебетлерини буюк бир
ипамнен аңълата эди. Лякин эки йылгъа бармай, ишчи
ве койлюлернен сыкъы алякъада булунгъаны ичюн о
бу ерден де къувула.

Бундан сонъ Али Боданинский Симферопольге аву-
ша. Анда Таврида ве Екатеринослав губернияларынынъ
девлет мулкклери идаресининъ кятиби вазифесине ишке
кире. Тамам 24 йыл девамында, яни 1917 сенесининъ
февраль революциясына къадар шу иште чалыша.
О, бу девирде де, койлюлернен багъыны узьмей. Озь
ишининъ хусуснетиндже онъа койлюлернен сыкъ-сыкъ
корюшмек сырасы тюше. Эр адымда акъ-укъукъы та-
лангъан фукъаре, джайль койлюлер арасында ерли
акимнет адамларына шикъетленгенлер пек чокъ ола эди.
Чюнки помещиклер, полислер оларны даима талай ве
истегени киби къылына эдилер. Али Боданинский шу
чаресизлернинъ адындан кунъде онларнен ариза язмакъ-
тан усанмай эди. Бунынънен бирге оларнынъ шикъетле-
рининъ къабул олунмасына, талапларынынъ ерине кети-
рилъмесине элинден кельген эр тюрлю ярдымны япар
эди. Койлюлерни о, зарур олгъанда, гедже демей,
кунъдюз демей, озь эвинде биле къабул этер, ал-эвалла-
рыны сорап билер, оларнен фикир алышып беришир,
кую еткени къадар тынчландырмагъа тырышыр эди.

1905 сенесининъ гурьдели девиринде, Русие ишчи ве
койлюлери чар самодержавиесине къаршы къозгъал-
гъан вакъытта, Али Боданинский Симферополь ишчи-
лерининъ бир сыра митинглеринде иштирак эте. Сонъ-
ра о, янъы чыкып башлагъан ве энъ демократик
сайылгъан «Ватан Хадими» газетасынынъ редакторы
Решит Медиевнен багълана. Бир вакъытта Медиевининъ
талиининъ яхшы ёлгъа минмесине белли роль ойнагъан
Боданинский, онынъ гъает терен бильги санби оларакъ
татар интеллигенциясы арасында энъ итибарлы демо-
крат курешчи олып етишмесине себепчи олгъан эди, Энди

исе озюнинъ чыкъаргъан газетасындаки терен мундс-
риджели макъалелеринен, шахсий корюшювлери вакъ-
тындаки къызгъын субетлеринен ве хусусан онынъ
1907 сенеси 2-иджи Девлет Думасында сёйлеген револю-
цион нуткъынен Медиев Боданинскийге гъает буюк тесир
япты. Бундан сонъ о, озюнинъ туткъан ёлу догъру олгъа-
нына даа зияде къанды.

Халкъ медениетининъ инкишафына буюк эмнет бере-
рек, Али Боданинский шу йыллары татар эдебиятына
айрыджа ликъкъат айыра. О, кърым татарларынынъ
аталар сёзлерини, тапмаджаларыны, айтымларыны
топлап нешир эттире, русча-татарджа лугъат устюнде
чалыша, прогрессив рус эдебияты нумюнелерини татар
тилине терджиме этювге чокъ гъайрет къоя. Шу джум-
леден, Гогольнинъ «Тарас Бульба»сыны да терджиме
эте. Озюнинъ маддний имкяны аз олгъанына бакъмадан,
ичтимаий-сиясий меселелерге, тюрк-татар тарихы ве
этнографиясына ант, илери рус эдебиятындан ве дигер
китаплардан ибарет баягъы колемде меракълы бир кн-
тапханечик мейдангъа кетире.

Озюнинъ эмекар халкънен якъынлыгъы ве чокъ
йыллар девамында алып баргъан кениш ичтимаий
фаалиети саесинде Али Боданинский халкъ арасында
итибары ве танылувы джеэтинден шу девирнинъ энъ
илери, прогрессив адамлары сырасындан ер ала.

1917 сенеси февраль революциясындан сонъ Али
Боданинский, сиясий ишанчсызлыкъ косътерилип, аман-
аман черик асыр чалышкъан ишинден чыкъарыла. Ля-
кин омюрининъ эр кунюни джемиет ичюн файдалы бир
ишке багъышлап алышкъан, гъает чалышкъыр, арекет-
чен, тешеббюскяр бу адам кене бош отурмай, о девир-
нинъ мураккеп, къалабалыкъ сиясий курешине бутюн
барлыгъынен къошула.

Оны шахсен корьген ве бильген Қъарасувлы 83 яш-
лы Сент-Ибрам агъа Али Боданинский акъкъында: «О,
орта бойлу, тегерек бетли, къара къашлы, гурь мыйыкъ-

лы, аз лакъырды эткен, чевик арекетли ве бираз сертче адам эди. Кягъытлар толу папкасы да бир вакъыт элинден тюшмез эди, адамларнен гъает незакетли ве эр кимге бирдайын хош муамеледе булуныр эди»,— деп хатырлай.

Татар эмекдарларынынъ асырларнен девам эткен чар зулумындан къуртулугъа ынтылувлары 1917 сенесининъ февраль кунълеринден сонъ татар зиялыларынынъ ялынъыз илери табакъаларыны бирлештирген кучюк бир ирмакътан бутюн чель тарафы эм де ялы бою койлерининъ энъ ашагъы табакъаларыны къаплап алгъан кениш бир акъынтыгъа чевирилди.

«Новый Восток» журналынынъ 1924 сенеси чыкъкъан 5-нджи номериндеки «Шаркъта революцион арекет» серлевалы макъаледе шойле дениле: «Март 17-де Симферопольде ве дигер шеэрлерде умумхалкъ тарафындан мувакъкъат укюметке ишанч бильдирилди. Февраль денъишмелерининъ маинети тафсилатлы анълатылгъан сонъ бинълсернен татар нумайышчылары Симферополь сокъакъларындан узерине «Азатлыкъ, тенълик, къардашлыкъ ве адалет» сёзлери язылы ал байракъларнен революцион йырлар йырлап кечтилер. Сонъра эльде этильген янъы шарантны пекитюв боюнджа тешкилий ишлер башланды. Март 25-те Симферопольде бутюн ульке мусульманлары векиллерининъ чокъ адамлы (2000 кишиден зияде) съезди ачылды. Съезд иштиракчилерининъ эксериси шеэр ве кой эмекдарларынынъ векиллерни эди. Съезд ерли акиммет органыны тешкиль эткен мувакъкъат мусульман Иджра комитетининъ эркъаныны сайлады.»

Бу Иджра комитетке, джумледен, сонъра актив большевиклер олып, чыкъкъан Али Боданинский, Селим Меметов, Сулейман Идрисов, зиялылардан олгъан Халиль Чапчакъчы ве башкъалары сайландылар.

Боданинский Чапчакъчынен берабер Иджра комитетининъ органы олгъан ве рус тилинде чыкъарылгъан аф-

талыкъ «Голос татар» газетасынынъ редакторы оллы. Лякин этрафтаки гурьдели вакъиаларгъа кыймет кесювде ве бир чокъ принципиаль меселелернинъ чезилуvinде Али Боданинский Иджра комитетининъ ёлбашчыларынен ве сонъра бу комитет Къурултайгъа чевирилген сонъ, Къурултай рехберлеринен разылашып оламай, оларны догъру ёлгъа чекмеге чокъ гъайрет кёйды. Боданинский шу парламентнинъ азасы олгъанына бакъмадан, бутюн вакъыт онынъ буржуа-миллетчилик, контрреволюцион маинетини ача ве онынъ ёлбашчыларына къаршы чыкъышта булуна эди. Ахыр сонъу, оларны къандырып оламайджагъыны анълагъан сонъ Али Боданинский 1918 сенесининъ кузюнде, Къурултайнынъ умумий сиясет ёлуна къатты наразылыкъ бильдиререк, бир группа аркъадашларынен берабер Къурултайдан чыккып кете ве Кърым большевиклерининъ гизли тешкилятына кире. Анда о, кърым-татар коммунистлерининъ ильки ячейкасыны тешкиль эткенлерден бири ола.

Бойлеликнен, чар самодержавиесине ве буржуа миллетчилерине къаршы къатты куреште пишкинлешкен маарифчи демократ Али Боданинский анълы суретте ильки кърым большевиклеринден бирине чевириле.

Боданинскийнинъ Къурултайны ташлап кетюви ве коммунистлер сафына кёшулувы, оны яхшы бильген ве онъа инангъан кениш кутълеге буюк тесир япты. Онынъ бу джиддий арекети саесинде, татар койлюлерининъ, эмекдарларнынъ большевиклер партиясына ишанчы кесен-кес артты. Оларнынъ ярдымынен Али Боданинский татар тилинде прокламациялар язып халкъ арасында дагъыта, гизли-къапакълы олса да, сыкъ-сыкъ койлюлернен корюше ве бу васталарнен большевиклер партиясынынъ, совет акиметининъ макъсадыны, туткъан ёлуны, сиясетини анълатаракъ, эмекдарлар арасында буюк сиясий, революцион ве интернациональ иш алып барды. Умумен шу муреккеп, къарышыкъ вакъытларда

лар окъуй, субетлер алып бара ве ерли татар яшларын-
дан совет акимиятине кадрлар азырлай эдилер.

Лякин янъы аят къуруджылыгы боюнджа эр саада
япылып башлагъан семерели ишлерни кене токътатмакъ
сырасы кельди. Июннинъ орталарында Деникин аскер-
лери Керчь ярым адасы тарафтан Акъманай фронтында
къатты уджюм башладылар ве даа кереги киби совет-
лешип етмеген Кърым текрар безларнынъ элине кечти.
Ярым адада совет акимияти ёлбашчыларындан бир
къысмы гизли ишке къалдырылды, бир къысмына исе
аджеле суретте аркъагъа чекильмек керек олды. Али
Боданинский Мустафа Субхинен, Дмитрий Ульяновнен,
Досмамбет Аджинен ве дигер месуль хадимлернен бера-
бер Одессагъа чыкъа.

1920 сенесининъ яз башларында Мелитополь орталы-
гында М. В. Фрунзенинъ команданлыгы алтында
арекет эткен Къызыл Орду къысыллары Врангель
аскерлерини ярым адагъа къапап, андаки шу контрре-
волюцион къалымтыларны: акъ бандитлерни, врангель-
джилерни, генералларны ве бутюн буржуа несилни
Къара денъизге богъмагъа, ярым адада исе янъыдан
ал байракъ тиклеп, темелли совет акимиятини къурма-
гъа азырлыкъ коре эдилер. Кърым ревкомы ве Обком
бюросы март айында Мелитопольде ерлешип, анда
13-нджи ордунынъ сиясий аппаратынен бирликте илери-
де оладжакъ Кърым партия, совет, профсоюз тешиклят-
лары ве дигер органлары ичюн кадрлар азырлауна
мешгъуль эдилер.

Али Боданинский де Мелитополь туюнде Къызыл
Ордунынъ штабында чалыша эди. Мына шу вакъытта
акъ гвардия генераллары Врангель ве Слащев сонъки
къуветлерини топлап, Къызыл Ордунынъ уджюмнини
токътатмагъа ве озьлери уджюмге кечмеге тедарик ко-
ре эдилер.

Врангель гемилеринден топ атеши ачып, денъиз ялы-
сына Слащев корпусыны тюшюрип, безлар апансыздан

уджюм башлайлар. Бу хаберни алгъанынен, Али Бода-
нинский булунгъан штабнынъ реберлери Къызыл Орду
къысылларыны ве онъа хызмет эте биледжек бутюн
къуветлерининъ джемийсини душманнен курешке моби-
лизлейлер. Али Боданинский ёлбашчылыгында гонъ-
юлли коммунистлер отряды тешиклятландырыла. Эр
ким сиянен темин этиле. Безларнынъ къувети къат-
къат арткъач олса да, 8—10 кунъ ичинде оларнынъ
дефаларджа япкъан уджюмлери урулып къайтарыла.
Бойле урушларнынъ биринде къызылларнынъ штабына
врангель броневиги ве чокъ сайылы аскери уджюм эте.
Али Боданинский элинде тюфек, белинде къылыч,
аркъадашларынен берабер, сюрип кельген душмангъа
къаршы чыкъа. Лякин онынъ отряды безларнынъ ал-
къасына тюше ве догърала.

Бекир Умеровнынъ язгъанына коре, о кунълерде Ме-
литопольде къызыл аскерлер сафында булунгъан
кърымлылардан Сент-Умер Сейдаметов, Пётр Новиков
ве Надя Руганова Али Боданинский акъкъында шойле
икъе этелер: «Слащевнинъ атлы аскерлери Мелитополь-
ге якъынлашайткъаны акъкъында апансыздан хабер
кельди. Бутюн къувет ве хусусан коммунист болюклери
душмангъа къаршы уджюмге атылдылар. Бу коммунист-
лер арасында, озюнинъ 56 яшында олгъанына ве козю-
нинъ зайыфлыгына бакъмадан, къарт коммунист Али
Боданинский де бар эди. Ёлбашчы ве командирлер:
«Боданинский аркъадаш, сиз къалынъыз... сиз эсли ве
зайыф адамсынъыз»,— деселер де. о, къулакъ асмайып,
элинде тюфегин, душманнен къатты урушкъа киришти.
Иште, бу уджюм вакътында дигерлеринен берабер Али
Боданинский ве кезлеви Досмамбет Аджи, Слащев
башкесерлери иле чатышувда эляк олдылар. Эки къарт
большевик ишчи ве эмекдарларнынъ азатлыгы огърун-
да джанларыны фида эттилер...» («Ленин байрагы».

1965 с. август 26).

Коммунист партиясы ве Ленин иши ичюн джаныны

аямагъан, халкъ бахты огърунда эляк олгъан Али Боданинский энъ изчен татар революционерлеринден бири эди. Терен билъги ве теджрибенен сиялангъан, сынъырсыз ишченликке ве гъайретке малик олгъан, пролетар революциясына сонъ дередже садыкъ бу адам, татар яшларынынъ бир къач несилининъ революцион тербие-сине буюк тесир япкъандыр. Эм партиялы аркъадашлары, эм де партиясыз эмердар кутълелер онъа омюрининъ сонъуна къадар акъикъий сайгъы, урмет ве буюк ишанч косьтерип кельдилер.

* * *

Боданинскийлер затен, халкъымызнынъ медений ве ичтимай тарихында гъает салмакълы из къалдырдылар. Абдурефи Боданинскийнинъ экинджи огълу Усенн Боданинский де бабасы киби, бизим мешур медениет эрбапларымыз сырасындан озюне ляйыкъ ер алды. О, кърымлы къарт рессам В. К. Яновскийнинъ айткъанына коре, Русие мусульманлары арасында биринджи осип етишкен рессам, архитектор ве тарихчыдыр.

Татарлар ичюн махсус рус мектебинде мукеммель билъги алып чыкъкъан Усенн Боданинский, рессамджылыкъ ве мимарджылыкъ тасилини Италияда, Рим шеэрининъ бедниет академиясында алды. Лякин о девирде мусульманлар арасында диний хурафатлар терен тамыр аткъаны себебинден ресим япмакъ гуна сайылып, ресимджилик иши итибарда олмагъанындан, Усенн Боданинский озъ шеэринде дегиль, Москвада, сонъра Петроградда чалышмагъа меджбур ола. Амма о тувгъан ерлеринен багъыны узъмей. Багъчасарайда нешир этильген «Терджиман»да, «Алеми субъян», «Ха-ха-ха» сатирик журналларында даимий суретте иштирак эте, къайтып кельген вакъытларында шеэрдеки ве шеэр этрафындаки абиделерни огрене эди. «Кърым тарихы ве этнографиясыны огренюв джемети» тарафындан чы-

къарылгъан журналда о, 1914—1916 сенелери бир сыра къыйметли пльмий макъалелер бастырды.

Аджайип тарихчы ве саъбатшнас Усенн Боданинский революциядан сонъ Багъчасарайда Хансарай музейини тешкилятландырды ве онынъ директоры олды, шеэрде унер-санайы мектебини ве оджалар семинариясыны мейдангъа кетирювде буюк роль ойнады. Озю де шу мектеплерде ресим дерслерини берди. 1930 сенеси Симферопольде Кърым археологиясы ве этнографиясына аит китап нешир эттирди. Йигирминджи сенелерде «Илери», «Новый Восток» журналларында, газеталарда бир чокъ пльмий макъалелер дердж эттирди. Айны заманда о, халкъымызнынъ аятына багъышлангъан бир сыра оригинал ресимлер, левхалар яратты. Умумен Усенн Боданинскийнинъ бутюн бу фаалиети медениетимизининъ инкишаф тарихында силнимез из къалдырды.

Али Боданинский, ичтимай-революцион ишке берильген бу сой адамларнынъ эксериси киби, озюнинъ шахсий аятыны чокъ къайгыргъан адам дегиль эди. Шу себептен олса керек, о пек кеч эвлене. Огълу Ибраим догъгъанда Боданинский 44 яшында эди. Ондан сонъ онынъ эки къызы даа ола. Эгер о, революция огърунда джаныны берген олса, огълу Ибраим, бабалары эльде эткен азатлыкъны, Совет Ватанынынъ мустакъиллигини къорчалап, Улу Ватан дженкинде Сталино фронтында немсе фашистлеринен къатты урушларда эляк олды. Къызлары Зоре ве Сайде Боданинская (мерум шаиримиз Эшреф Шемъи-заденинъ омюр аркъадашы) шимди Ташкентте яшайлар.

Али Боданинскийнинъ алты торуны олды. Дженкте эляк олгъан Ибраимнинъ огълу Надир Боданинский Янъыёл шеэринде чалыша. Зоре аптенинъ бир огълу ве эки къызы окъуп, чешит зенаат саиплери олдылар. Сайде аптенинъ огъуллары Айдын ве Вильдан, экиси де заманымызнынъ энъ илери илими сайылгъан физикагъа мейиль бердилер. Айдын физика-математика илимлери

кандидаты олды. Вильдан физиканынъ назарий меселеринен огъраша. Экиси де Москва нльмий муэссиселеринде чалышалар.

* * *

1978 сенеси. Июль 24. Янъыйёл шеэр ЗАГСине къркъ яшларында бир адам келип кирди. Адам эеджанлы, юзю кулюмсирей. О, ичиндеки къуванчны гизлеп оламаса керек. Стол башында отургъан эсмери яш къадын онъа суаль назарыны тиккенде, адам гурь давушнен:

— Огълум догъды. Яздырмагъа кельдим,— деди.

— Шай олса, козюнгиз айдында, хайырлайым сизни!— деди де, эсмери къадын элине догъув акъкъында шеадетнаме бланкыны алып, язмагъа башлады.

— Бабасынынъ фамилиясы, ады?

— Боданинский Надир.

— Анасынынъ ады?

— Дилъра.

— Огълунъызнынъ ады не оладжакъ?

— Али!

— Демек,, Али Боданинский, ойлеми?

— Ойле.

— Пек яхшы ад. Тюркий тиллерде бунунъ манасы алий, юксек, абадан, алий дореджеде демектир. Хайырлайым, адынен къртайсын!

— Сагъ олунъыз!— деди адам (бу Али Боданинскийнинъ юкъарыда анъылгъан торуны Надир эди) аднынъ асыл манасыны огренгенне севинип. Сонъ иляве этти:— Бу онынъ 1920 сенеси Врангель башкесерлери тарафындан кылычнен догъралгъан кърт дедеси революционер, большевик Али Боданинскийнинъ адыдыр.

— Шай олса, огълунъыз большевик дедеси киби джесюр ве алий адам олсун,— деп къадын шеадетнамени адамгъа узатты.

Адам шеадетнамени буюк бир эеджаннен элине алды. Онъа меракънен бакъып бир ан хаялгъа далды ве

бирден хатирине бир шей тюшкен киби, сескенип эсмери къадыннен сагълыкълашты ве аджеле адымларнен ЗАГС бинасындан чыккып кетти...

Бойлеликнен, халкъ иши огърунда эляк олгъан Али Боданинский дёртюнджи неслинде текрарланды. Онынъ япкъан ишлеринен берабер ады да яшамакъны девам эттиреджек. Большевик Али Боданинский джаныны кюйып макъсад эткен Коммунизм джемиетинде онынъ кучюк торуны Али Боданинский яшайджакътыр.

АТЕШИН КУРЕШЧИ

1922 сенесининъ баары. Мемлекетимизинъ тарихына агъыр сапфе олып кирген ачлыкъ йылы. Озь ёлунда бинълернен джесет къалдырып кеткен бу ачлыкъ, хусусан акъ гвардияджылар ве интервентлер тарафындан сонъ дередже талангъан ве хырпалангъан Кърым ярым адасында айрыджа дешет сачты.

Улькеде даа якъындарда тикленген яш совет акимнетин органларынынъ ярым ада эалисине 1922 сенеси март 9-да якъан махсус мураджаагында шойле дешиле: «Ачлыкънынъ суюкли къоллары ялы бою районларыны да къаплап алды. Қойлерде чайнамагъа ярагъан эр шей ашалды, битти... Юз бинълернен адамлар ачлыкъ чеке... Ачлыкънынъ зорундан озь ерлеринден тепренген юзлернен адамлар башлары къарагъан тарафкъа кете ве башлары джесетлернен толдуралар. Бу мушкуль азап ве

козьяшлар дерьясынынъ эсас къысмыны азгъынлыкътап аджыпыкълы бир алгъа кельген, ана-бабаларыны гъапын эткен сабийлернинъ козьяшлары тешкиль этмекте...» (В. Баранченко. «Гавси», сапфе 119-120).

Мына бойле бир агъыр вазнетте акимнетини озь элине алгъан яш большевиклернинъ, халкъ огюне тюшкен ватанпервер активистлернинъ огюнде бутюн эалини, улькени ачлыкънынъ панджасындан, олюмден къуртармакъ вазифеси тура эди. Бу, айны заманда, олар ичюн биринджи джиддий сынав олды.

Яш республиканынъ ёлбашчыларына о девирде мисли корюнмез гъайрет ве федакарлыкъ косьтермек керек олды. Олар мумкюн олгъан эр шейни ве атта имкяны олмагъан чарелерни биле корьмеге меджбур олдылар. Шу джумледен, тыш мемлекет эмеддарларынынъ къол узатув ярдымыны да тешкилятландырдылар.

Буланыкъ сувда ав авланып алышкъан базы империалист даирелери улькенинъ бу агъыр вазнетинден биле озь макъсадлары ичюн файдаланмагъа тырыштылар.

Ачлыкъ баарининъ энъ агъыр кунълеринде Тюркие ишчилери тарафындан топланып ёлланылгъан ун толу гемни кельди. Онынъ артындан АРА джемиетининъ ярдымыны кетирип, Ялта рейдине Америка гемиси келип токътады. Лякин бу «мераметлилерден» ярдымны алмакъ ичюн о вакъытта Ялта Ревкомынынъ реисине чокъ усталыкъ, гъайрет ве истидат керек олды.

Мына о, махсус катернен гемиге бара ве ярдым оларакъ ашайт малларыны алып кельген векиллернен корюше.

— Хош кельдинъиз, дженап алийлери! Мен ерли совет акиметининъ векилим. Сизни самимнетнен къаршыйлаймыз ве кетирген ярдымынъызны буюк бир миннетдарлыкънен къабул этмеге азырмыз,— дей Ревком реиси.

— Багъышлангъыз, биз совет акимнетине ишанмай-

мыз. Ярдымны биз айтувлы Ялта помещиклерине теслим этмек истеймиз,— деп джевапландылар ярдым кетиргенлер.

Я бойле помещикни о кьайдап алсын? Олар франсыз ве инглиз гемилерине толушып чокътан зувдылар да...

Бундан сонъ Ревкомнынъ реиси гемиге бир кьач дефа даа барды, лякин «ярдымджылар» «Ёкъ!» демеден дёнмедилер. Амма ярдымны алмакъ керек, халкъ бунъа мухтадж, адамлар сокъакъларда ачлыкътан шишип яталар... Даа не япмалы? Эр дакъкъа паалы... Ниает, о шу айтылгъан Ялта помещиклерининъ «варис»лерини тапмакъ къарарына кельди ве эки адамны махсус азырлап кетирип гемиге ёлландырды. Тек шундан сонъ гемидеки малларны кьабул этип алмакъ мумкюн олды.

Бу вакъна ильки Кърым большевиклеринден бири, партиянынъ садыкъ огълу, бутюн омюрини халкъ иш огърунда курушке багъышлагъан Эмир-Усенн Абибуллаевич Софунинъ о девирдеки гъает кергин фааллетинден кучюк бир мисальдир.

Кърым большевиклер тешкилятынынъ тарихында озюне ляйыкълы ер алгъан Эмир-Усенн Софу 1884 сенеси февраль 23-те ялталы багъчиван Абибулла Софунинъ къорантасында догъды. О даа башлангъыч татар мектебини битиргенде рус ве грек тиллерини сув-тильмач биле эди. Чюнки та балалыкътан кьомшудакни рус ве грек балаларынен эр кунъ берабер ойнап, чапкъалап юрьди. Сонъра рус тилини мукеммель огренмеге онъа о вакъытта Ялтагъа келип ерлешкен улу рус языджысы Антон Павлович Чехов ярдым эткен эди. Чехов озь эв-азбарыны янъы мейдангъа кетиргенде, русча яхшы лакъырды эткен осьмюр бала Эмир-Усенн де онъа тарпиннен топракъ, кубре ташып, емиш тереклери ве декоратив тереклерининъ чубукъларыны ташып, чокъ ярдым эткен ве онынънен достлашкъан эди.

А. П. Чехов Ялтагъа аясы Евгения Яковлевнанен ве

къыз къардашы Мария Павловнанен берабер, 1898 сенеси кочип келе. Шеэрининъ дживарындаки Аутка коюнден гузель бир ер сатып ала ве ялталы архитектор Л. Н. Шановаловнынъ проекти эсасында шимди бутюн дюньягъа белли олгъан, Чехов эвини ве азбарыны кьурдура. Бу эвде Чехов Л. Н. Толстойнен, А. М. Горькийнен, И. А. Буниннен, А. М. Куприннен, И. А. Левитаннен, Ф. И. Шаляпиннен, С. В. Рахманиновнен ве дигер мешур эрбапларнен корюше. Языджы ольген сонъ, къардашы Мария Павловна эвде ве одаларда олгъан шейлерни тургъаны киби сакълап къалдыра. Совет акимети кельген сонъ, 1921 сенеси шу эвде А. П. Чеховнынъ эдсбий мемориаль музейи ачылды ве о эв, азбары ве багъчасынен берабер бутюнлей девлет бюджетине алынды. Языджынынъ къардашы Мария Павловна исе музейининъ даимий директоры оларакъ тайин этильди. Шусы дикъкъаткъа ляйыкъ ки, ярым Авропаны харабеге чевирген немсе фашистлерни биле Чеховнынъ дюньяджа намыны эсапкъа алсалар керек, онынъ эвине тиймедилер. Музей-эвини сакълав боюнджа пек чокъ йыллыкъ хызмети ичюн Мария Павловна Эмек Къызыл Байракъ орденинен мукафатланды ве онъа нам къазангъан санъат эрбабы намы берильди.

Эмир-Усенн Софу да Ауткада Чеховнынъ эвине якъын ерде, Учан-Сувнынъ тюбюнде яшай эди. Чехов Эмир-Усеннини пек севе эди — онъа рус тилинде чокъ бедний китаплар бере эди, озюнинъ китапларынен таныш эте эди. Китапкъа севги, рус тилине, бильгиге ынтылув онда ана шу вакъытта улу языджынынъ теширинен ашланса керек. Шу йыллары о энди юкъарыдаки Бухара эмирининъ дачасында (шимди «Узбекистан» санаториясы) багъчеваннынъ шегирди олып чалыша башлагъан эди.

Эмир-Усеннининъ русча яхшы бильюви онъа Ялтадаки илерни фикирли адамларнен эрте таныш олмагъа, революцион рухлы яшларнен кьонушмагъа, оларнынъ дже-

млетлерине кышулмагъа ярдым этти. Сонъра о, бу джемнетлерге догърудан-догъру ве актив иштирак эте башлады. Анда эшиткенлерини, бильгенлерини этраф-таки аятыен, адий халкънынъ, койлюлерининъ бичаре аятынен, зенгинлерининъ зулумынен тенъештире бильди ве озюни эп зияде янъы аят огърунда курешке азырлай берди. Бу девирде о марксизм эдебиятларынен, большевиклер партиясынынъ туткъан ёлу ве макъсадларынен якъындан таныш ола башлады. Бойле материалларнен озю таныш олгъан сонъ, оларны башкъа яшларгъа да дагъыта ве оларны да бу ишлерге джелъп эте эди.

* * *

1915 сенеси биринджи дюнья дженки кеткен вакъытта, биринджи кере оны, иште, шу гизли ишлер ичюн, яни Ялтадаки революцион рухлы яшларнынъ Массандра янындаки дагъда гизли топлашувында иштирак эткени ичюн къападылар. Бу вакъытта олар бабасы Софу Абибулланынъ шу Ауткадаки эвинде отура эдилер (1930 сенеси, бабасы ольген сонъ Эмир-Усеин о эвни балалар багъчасы ичюн кой совети балансына теслим этти.)

Бир кунъ анасы отъмек пиширмек ичюн азбарда фурунны якъты. Янында текненен хамыр тура. Шу арада азбаргъа Эмир-Усеин чапып кельди, аман эвге кирди де насылдыр кыгъытларны, китапчыкларны кыучакълап чыкъарып атешке ташлады. Бир даа ашыкъып эвге кирди. Амма бу кересинде чыкъып етиштирамады — азбаргъа атлы полислер кирдилер. Олар учъ адам эдилер. Бир ирли грек, ады Юра эди. Озю семиз ве топал эди. Бу Юра акъкъында Ялтада эр кеснинъ агъызында: «Бизде бутюн яшлар — капитанлар, тек бир Юрка топал олса, о да городскойдыр» деген сёз юре эди.

Иште шу Юра аттан тюшмейип команда берди ве эки полис эвге сюрюштирип кирдилер. Эки дакъкъагъа

бармадан олар эвден чыкътылар: бирининъ элинде бир топ кыгъыт, йыртылгъан китап санфелери, о бири исе Эмир-Усеининъ итеклен чыкъарды ве оны урып башладылар. Онынъ азбарда юрьген яш балачыкълары къоркъуп, кычырып агъламагъа башладылар, Анасы исе:

— Сиз не япасыз, йиберинъиз баламны! — деп, элиндеки фурун къарыштыргъан узун таякънен полислернинъ устюне атылгъан сонъ, олар Эмир-Усеинни полиция участкасына айдап алып кеттилер.

Эмир-Усеин Софунынъ сонъундан айткъанына коре, энъ меракълысы шу экен ки, Учан-Сувдан Ялта полиция участкасына баргъандже бутюн ёл бою городской Юра эр кеске:

— Мына, бакъынъыз, биз насыл большевикни алып кетемиз! — деп анълата экен.

Бойлеликнен, онъа биринджи олып большевик ады берген адам Юра — городской олгъан. Бу онъа о вакъытта бираз худжур олып корюнсе де, ичинден гъурурлангъан. О акъыкый большевиклер акъкъында даа янъы тасавур этип башлагъан ве оларгъа менсюп олмакъны даа ялынъыз хаялында ташып юре эди. Городской исе онъа большевик дей! Шу кунъден сонъ о бу адгъа омюрлик садыкъ къалды ве акъыкый большевиклер сафындан ер алмагъа нанлъ олды.

Шу биринджи кере къапалгъанда полислер онынъ эвинден марксист китапларынынъ айры санфелерини тапкъан эдилер. Ойле эдебиятны о Алупкада яшагъан бир рус зиялысындан ала экен.

Бу ерде шуны къайд этмек ляйыкъ ки, Советлер Бирлигининъ Эки дефа Къараманы Амет-Хан Султаннынъ сабыкъ оджапчеси Ирина Николаевна Дурачнынъ айткъанына коре, о Эмир-Усеин Софуну та балалыкътан яхшы биле экен. О, шу вакъытта, Эмир-Усеиннинъ революция ве граждан дженки йылларында къарт большевик олгъан бабасына сыкъ-сыкъ келип тургъаныны

хатырлай. Революцион эдебиятларны да Эмир-Усеин бельки шу къарт большевиктен алгъандыр.

Джиддий къабаат тапылмагъанындан себеп, Эмир-Усеинни бастырыкъта чокъ тутмадылар ве ондан чыкъарып фронткъа ёлладылар.

Империалист дженки фронтларында о 1917 сенесининъ башларына къадар булунды. Шу вакъытта о хызмет эткен арбий къысымлар Румынияда тура эдилер. Падиша Николай II — тахтан ред этип, оны Михаил Романовгъа теслим этеджек олгъанда аскерлер арасында шамата котериле башлады. Солдатларнынъ митинглеринде башкъа аркъадашларнен берабер Эмир-Усеин Софу да: «Екъ олсун падиша!» шиарынен чыкъышларда булунды. Оларда Еремеев деген революцион бакъышлы бир офицер бар эди. О, митинглерде чыкъышта булунгъанларнынъ эписини тенбиелеп, деръал шу ерден зумаларыны тевсие этти: «Бизге алий команданлыкъ кельмекте, чаргъа къаршы чыкъышта олгъанларнынъ эписини саф огюнде къуршунгъа тизеджеклер», — деди. Шу куню Эмир-Усеин фронттан къачмагъа меджбур олды, озъ шеэрини къайтып кельди. Лякин учъ афтагъа бармай, оны якъалап, кене Ялта тюремесине сокъалар.

Чокъкъа бармай, онынъ Дерекойде яшагъан къадыны хасталыкътан оле. О вакъыт оны бастырыкътан эки сиялы солдат къадынынен сагълыкълашмагъа алып келе ве сия алтында бир саат мевтанынъ янында тургъан сонъ кене алып кетелер. Сонъра достлары оны къадыны ольди, учъ дане яш баласы оксюз къалды деп, кефалетке алдылар. О вакъытта о энди эки кыз ве бир огъланнынъ бабасы эди.

Амма о девирде большевиклер ёлуна, янъы джемнет огърунда куреш ёлуна минген адам, орталыкъта юз алгъан гурьдели вакъиалардан битараф къалып, раат отура билirmi?! О, Ялтада кене озъ аркъадашларына къошулып, Керенскийнинъ муваккъят укюметине къаршы актив суретте агитация ишлери алып барды. Майыс

айында исе Бутюн-Кърым койлюлер съездинде Эмир-Усеин Софу койлю депутатларынынъ Бутюнрусие съездинде делегат сайланды. Бу съезд 1917 сенеси майыс 17-де Петроградда ачылды. Петроград ишчилерининъ революцион рухы о вакъытта Эмир-Усеинге пек кучълю тесир япты. Сонъра о, «мен большевизмининъ не олгъаныны кереги киби анджакъ о вакъытта анъладым», деп хатырлар эди.

Петроградда Эмир-Усеин июнь айынынъ орталарында элине багълангъан къырмызы багънен къайтып кельди ве деръал полициядан гизленмеге меджбур олды. Онынъ Земство эсабына Земский гимназиясында окъугъан уйкен кызы Гульзадени исе большевиклер депутатынынъ кызы деп, гимназиядан чыкъардылар.

Эмир-Усеин Софунинъ шимди Москвада яшагъан кызы Лютфие Эмировна Софу бу вакъиаларны шойле хатырлай:

«Меним аятым догъгъан кунюмден дегиль де, бабамнынъ биринджи кере къапатылгъан кунюнден башланды десем янъылмам. Бу 1915 сенесининъ бааринде олгъан эди. О вакъыт меним яш бала гонъюмде пек буюк тесир ве кедер къалдыргъан эди.

1916 сенесининъ язы. Мен тиземнен берабер Ялтыннъ Набережная сокъагъында эдим. Бакъсакъ — бутюн городскойлар баштан-аякъ бем-без кийингенлер, саф тутып туралар. Мегер Ялтагъа падиша Николай-III киреята экен. Акъылымда Николайнынъ озю дегиль де, каретасына екильген бем-без атлары ве оларнынъ алтын тюз пускуллернен донатылгъан гъает ярашыкълы такъымлары къалгъан. Бир де эллеринде ялтыравукъ кылычлары ве галунлары олгъан казакилерден ве къырмызы башлыкълы къара черкескалар кийген черкезлерден ибарет сакъчылар хатиримде.

1917 сенесининъ баары. Аппам ольди. Биз, учъ бала — Гульзаде аппем, мен ве учъ яшында Энвер къардашым къалдыкъ. Бабамны бастырыкътан алып кельдилер,

о анамнынъ юмулган козылерине бир тыныш бакъып турды ве оны сонъра кене алып кеттилер. Мен о вакъыт «Ананъ ольди» дегенлерини анъламасам керек, оны мезарлыккъа алып кеткенде: «Къайда алып кетесинъиз анамны, алып кетменъиз, къайтарыныъыз анамны!» деп багъыра экеним.

Иште ойле, о вакъытта большевик къорантасы, большевик балалары олмакъ да къолай дегиль эди. Шимди исе онъа биз гъурурланамыз».

1920 сенеси Эмир-Усенин Софу кене Ялта бастыргына ташланды. Бу сефер оны бастырыкъкъа акъ гвардияджыларнынъ жандармасы тыкъты. Бунынъ себеби — олар акъларнынъ ордусына аскер бермемек макъсадынен яшларны топлап, оларны къандырып, дагъгъа къачырта эдилер. Врангельнинъ арбий суды Эмир-Усенинни асмакъ шартынен олюм джезасына укъом этти. Оны Янъы базар янындаки (шимди Пушкин бульвары) тюрьмеде тутта эдилер. О, бир озю дегиль, аркъадашлары да бар эди, лякин энъ баш «джинаетчи» о эди. Асылмаздан бир кунъ эвель онъа дин шартларыны кутмек ичюн къоллары къалтырагъан Ауткалы къарт имамны алып келелер. О имамнынъ хызметинден ред эте.

Ялта дагъларында о вакъытта «къызыллардан» ве «ешиллерден» ибарет лек чокъ партизанлар бар эди. Тамам Эмир-Усенин асыладжакъ куннинъ геджеси, онынъ бахтына, дагъдан бир топ партизан тюшип, тюрьменинъ къаравулларыны тындыра ве къапусыны ачып, анда олгъан бутюн сиясий махбуслерни дагъгъа къачыралар. Шу джумледен, Эмир-Усенин де къуртулып къала.

Дагъда арекет эткен къызыл-ешиль татар революцион полкынынъ командири Осман Дерен-Айырлы эди. Бу адам Симферополь районындаки Дерен-Айыр коюнден чыкъкъан, озю ишчилерден олгъан (муретип) ве 1918 сенеси РКП(б)нинъ Кърым гизли тешкилятына аза кирген, сонъра исе партиянынъ садыкъ солдатларындан

бирине чевирильген джесюр бир киши эди. Сонъра о Ульке Халкъ комиссарлары Советининъ реиси олды. Гизли тешкилятынъ вазифесини эда эткенде, Деникиннинъ контр-разведкасы тарафындан якъалана ве Симферополь тюрьмесинде отуруп, тесадюфен, олюм джезасындан къуртула.

1920 сенеси арекет эткен Кърым исьянджылар ордусынынъ махсус вазифе беджерген денъизджилик отрядынынъ сабыкъ командири, Советлер Бирлигининъ Эки дефа Къараманы, контр-адмирал И. Д. Папанин 1962 сенеси сентябрь 21-де Осман Дерен-Айырлы акъкъында шойле язды: «Дерен-Айырлы аркъадашны шахсен мен озюм Врангельнинъ контрреволюцион ордусынен гизли курешининъ актив иштиракчисини ве Кърымда совет акиметининъ ильки ёлбашчыларындан бири олгъаныны билем. Хусусан бойле бир вакъна меним хатиримде айрыджа къалды. Исьянджылар ордусынынъ вазнети акъкъында Къызыл Орду команданлыгъыны хабердар этмек керек олгъанда мени Украина КП(б) Меркезий Комитетининъ Харьковдаки кордон арты болюгине ёлладылар. Кърымдан чыккып анда бармакъ сонъ дередже къыйын эди — Керчьтен Севастопольге къадар туташ олып контр-разведка кордоны тура эди. Бойле бир вазнетте Осман Дерен-Айырлы мени озгъарып кечирмекни озъ устюне алды ве акъ гвардияджылар разведкасынынъ бурну тюбюнден энъ сагъыр кечитлерден отип, мени ялыгъа чыкъарды, контрабандистлернен багълады, олар мени пара хатирине о тарафкъа, бизниклерине барып чыкъмагъа ярдым эттилер. Бойлеликнен, Дерен-Айырлы аркъадашнынъ догърудан-догъру иштиракчи ве ярдымы саесинде, мен Украина КП(б) Меркезий Комитетининъ кордон арты болюги вастасынен Феликс Кон аркъадашны эм де Къызыл Орду команданлыгъыны — М. В. Фрунзени Врангельнинъ аркъасындаки вазнетнен хабердар этмеге наиль олдым. Бундан сонъ манъа кене денъизджилик десантыны

тешкиятландырмакъ вазифеси авале олунды ве мен оларнен Врангельнинъ тылына къайтып кельдим. Бу операцияда манъа кене Дерен-Айырлы актив суретте ярдым этти ве мени десантнен берабер къаршылап алды». («Ленин байрагы», 1974, февраль 28).

Тюръмеде акъ гвардияджылар Эмир-Усеинни котеклеп тишлеринни кърдылар ве башыны ярдылар. Манълайындаки яра изи о девирки курешини даимий бир шааты ве хатиреси олып къалды.

* * *

1920 сенесининъ ноябрине къадар, яни Кърымда совет акимieti тикленгенге къадар Софу дагъда партизан отрядларында булунды. Дагъдан чыкъканынен шу йылы РКП(б) сафына аза къабул олунуп, ресмий суретте большевик олды. Бундан сонъ о башта Ялтада топракъ болюгининъ реиси олды, сонъра оны Ялта Ревкомынынъ реиси вазифесине таин эттилер.

О девирде Эмир-Усеин Софу Кърымнынъ ялы бойларыны советлештирювнинъ актив тешкиятчыларындан эм де ишчи ве койлюлерининъ бутюнрусие девалав ве раатланув оджагыны мейдангъа кетирюв ишлерини тешкиятландыргъанлардан бири эди. Ерли эмекдар халкъ да совет акиметининъ илки органларына актив суретте ярдым эте эди. Михаил Васильевич Фрунзе озюнинъ хатырлавларында бу акъта шойле яза: «Ерли ээли бизге нисбетен яхшы мунассбетте булуна ве бизге эйиликкен бакъа. Врангель вакътында да мусульман ээлиси бутюн чарелернен Къызыл Ордугъа ве ешиллерге (партизанларгъа) Врангельнен куреште ярдым эте эди».

Белли совет язиджысы Галина Серебрякова Фрунзенинъ ордусында сясий хызметте булунгъанда ве шу ордунынъ кысымларынен берабер Кърымгъа ве Ялтагъа биринджи олып сюрюп киргенде даа яп-яш кызы-

чыкъ эди. Сонъра озюнинъ «Поверх барьеров» адлы романында Ревком акъкъында шойле яза: «Ревкомда ишнинъ уджу-буджагы ёкъ эди. Кърымда даа якъында азат этильген ве дагъларда аля къайыкъларнен Тюркиеге кечмек макъсадынен ялы тарафкъа чыкъмагъа ынтылгъан акъгвардияджи баңдалар доланып юре эдилер. Ялы боюнда теминат меселеси фена эди. Агъалар ве байлар тарафындан ташланып къалдырылгъан сарайлар ве дачалар зайыф къорчалана эдилер. Даа ич бир шейнинъ эсабы алынып барылмай. Дмитрий Ильич — Лениннинъ къардашы Кърым Ревкомы реисининъ муавини оларакъ тайин этильген эди. Бизим огюмизде деңиз ялысында биринджи бутюнрусие девалав оджагыны мейдангъа кетирюв вазифеси тура эди». О девирде Галина Серебрякова ялы боюндаки санаториялардан бирининъ, сонъра исе бутюн бир санаториялар районынынъ комиссары олып чалышты.

Эмир-Усеин Софу о вакъытта ялы боюнда деваланмагъа кельген М. В. Фрунзени, онынъ къадыны Софья Алексеевнаны, Лениннинъ кызы къардашы Мария Ильинична Ульянованы, Дмитрий Ильич Ульяновны, Н. А. Семашконы ве дигер мешур эрбапларны къаршылап алып ерлештиргендир. Сонъра Москвадан, Петербурдан, Иваново-Вознесенсктен къарт большевиклер, ишчилер келе башладылар. Оларнынъ эписини кереги киби ерлештирмек, девалав ве раатланув ишлерини ёлуна кёймагъа ярдым этмек керек эди. Ялы боюнынъ саипи исе, реиси Софу олгъан Ялта Ревкомы эди. Бунынънен бирге юзюмджилик, тютюнджилик, багъчаджылыкъ боюнджа пек чокъ муреккеп ишлерни де аджеле суретте ёлуна кёймакъ керек эди. Бахтына, Софу бу ишлерден яхшы анълай эди. Къарт коммунист, Ялта район партия комитетининъ сабыкъ секретары Л. В. Григорьев бу хусуста шойле хатырлай: «Озюнинъ билги севнеси джеэтинден Софу, багъчаджылыкънынъ ве умумен ялы бою культураларынынъ профессору эди.

Бунынънен де бирге, о буюк тешкиятчылыкъ къаби-
лиетинне ве битмез-тюкенмез гъайретке малик эди».

Совет акимнетининъ ильки айларында Ю. П. Гавен-
нинъ ёлбашчылыгъы алтында эр кесни эmekке мобилиз-
лев боюнджа кутлевий кампания башлагъанда, Эмир-
Усеин Софу бу муим ишни тешкиятландырувда да
актив иштирак этти. Чешит сой тенбеллернен, ишсе-
мезлернен, ишкъачакъларынен, арамтамакъларнен аман-
сыз куреш алынып барылды. «Акъсук буржуазияны —
меджбурий чалышувгъа!» деген шиар ортагъа сюрюль-
ди. Шеэрде бутюн сокъакъларнынъ устюнде: «Ишлеме-
ген — тишлемез!» сёзлерни язылгъан шиарлар асылды.

А. М. Семашко Ялтада булунгъан вакътында, Софу-
нен берабер Набережная сокъагъында ерлешкен ве ре-
волюциядан эвель «Рофенинъ хаммам ханелерни» де-
нильген биналарны бакътылар. Бу биналар шунен белли
эди ки, онынъ ялы тарафындан буюк тунч къапылары
олып, о къапылар аджайип, назик орынеклернен безе-
тильген эдилер. Орынеклернинъ арасында исе «Ляхи-
лях Ильялла» сёзлери текрарлана эди. Къанынынъ
устюнде де араб язысынен «сув киби тендирист олу-
нъыз» деген сёзлер язылы эди. Д. И. Ульянов (ульке-
нинъ биринджи сагълыкъ сакълав комиссары) ве
Н. А. Семашко (РСФСРнинъ биринджи сагълыкъ сакъ-
лав комиссары) Ялта Ревкомынен берабер шу биналар-
да граждандженкинде яралангъан Къызыл аскерлерни
ве революция иштиракчилерини девалав ичюн сувнен
тедавий этиов оджагъы мейдангъа кетирмек къарарына
кельдилер ве ойле де яптылар.

Д. И. Ульянов, Н. А. Семашко, Ю. П. Гавен Софу-
нынъ эвинде де дефаларджа булунгъан ве субетлешкен-
дилер.

1920-21 сенелерни, аз бир вакъыт ичинде Ялта Рев-
комы тарафындан бутюн бу меселелер боюнджа, шу
джумледен, большевик кадрларны мейдангъа кетирюв-
де, яшларнен чалышувда пек буюк иш япылды. Яшлар

арасында, шу джумледен татар яшлары арасында, иль-
ки комсомолларны бирлештирген ерли ячейкалар мей-
дангъа кетирильди. Июль-август айында исе партиясыз
татарларнынъ бутюнкърым конференциясы ачылды.
Оны тешкиятландырувда Эмир-Усеин Софу догърудан-
догъру ве актив суретте иштирак этти. Конференцияда
партия Обкомындан — атешин большевик Акулов,
Кърым Ревкомындан — Поляков, РСФСРнинъ Бутюн-
русие Меркезий Иджра Комитетинден — Шаймардан
Ибрагимов, Къызыл Ордудан — Шорс, РСФСР Халкъ
Миллий Комиссарлыгъындан — Зейнулла Булушев, пар-
тия обкомынынъ татар бюросындан — Осман Дерен-
Айырлы, татар къадынларындан — Айше ханум, РСФСР
Халкъ Комиссарлары Советинден топракъ меселеси
боюнджа — М. В. Фофанова чыккышта булундылар.
Конференция совет акимнетини сьджакълыкънен селям-
лады ве Октябрь революциясынынъ къазанчларыны
къорчаламакъны ишандырды.

Эмир-Усеин Софу 1921 сенеси ноябрь 4-те Симферо-
польде откерильген область большевиклер конферен-
циясынынъ делегаты эди ве анда эсасен топракъ месе-
леси узеринде токъталып чыккышта булунды. Ноябрь
едиде ачылгъан биринджи Бутюнкърым Советлер
сьездинде исе о съездинъ Президиумына аза сайлана.
Съезд Президиумынынъ фотосы шимди Симферопольде
область музейинде косьтериле. Анда Э. У. Софу да
бар. Шу съездде о, Советлернинъ IX Бутюнрусие съез-
дине делегат сайлана. 1921 сенеси Москвада олгъан бу
съездде иштирак этер экен, Софу В. И. Лениннинъ док-
ладыны динъледи ве сонъра онынънен корюшмек ве
къопушмакъ шерифинне наиль олды. Бу эеджанлы корю-
шув онда пек буюк тесир къалдырды. Къайтып кельген
сонъ о чокъ ерлерде Лениппен корюшюви ве эткен ла-
къырдысы акъкъында озъ чыккышларында икяе эткен-
дир. Кърым эалиси онынъ бу чыккышларыны ве субет-
лерини меракънен динълей эди.

Съездден сонъ о Ялта район иджра комитетининъ ренси сайланды, Алушта, Массандра-Ливадия юзюмджиллик совхозларынынъ директоры вазифесинде чалышты.

1923 сенесининъ башында Эмир-Усеин Софуны Москвагъа РСФСР Меркезий иджра Комитетинде Кърым ЦИКнинъ данмий векили оларакъ ишке ёллайлар. 1925 сенеси Симферопольге чагъырылып алына ве област партия комитетининъ кой ишлери болюгининъ мудирли вазифесине кёйюла. Сонъра исе Юстиция Халкъ комиссары ве республика прокуроры вазифелеринде чалыша.

Партиянынъ эр анги муреккеп вазифесини эда этювге Софунинъ насыл бир гъайретнен ве месулиетнен япашканы хусусында шу йыллары Ульке прокурорынынъ ве Юстиция Халкъ комиссарынынъ муавини олып чалышкыан къарт коммунист М. Е. Санин шойле дей:— «Софу махсус юридик бильгиге малик олмаса да, укъукъ ишини пек тез менимседи. Онынънен берабер ве онынъ эли астында чалышмакъ пек кёлаи эди. Иште эм озюне, эм де хадимлерге нисбетен гъает талапчан, айны заманда, дикъкъатлы, сезгирли киши эди. О меним хатиримде сонъ дередже намуслы, гъает ишкяр, акъыкый коммунист ве аджайип аркъадаш оларакъ къалды». («Ленин Байрагъы», 1974 с. февраль 28).

1930 сенеси Эмир-Усеин Софу кене Москвагъа ярым аданынъ векили оларакъ ишке ёлланыла. О, РСФСР Меркезий Иджра Комитетининъ азасы эди. Сонъра о СССР Юкъары Совети Президиумынынъ аппаратында чалышты. Бутюн бу ишлерде о 20 йылдан зияде догърудан-догъру бутюнсоюз старостасы М. И. Калининнинъ реберлиги алтында чалышты. Белли бир девир иш боюнджа Шималий Кавказгъа пекитилген эди. Анда сыкъ-сыкъ командировкагъа бара, керек шейлернен озъ еринде таныш ола, хулясалар чыкъара эди. Сонъра Узакъ Шималге пекитилди. Анда да чокъ барды, ер-

ли халкъларнынъ турмушы ве яшайышларынен яхшы таныш олды. Сыгъынлар я да копеклер екильген чаналарда юрди. Командировкалардан къайтып кельгенде, М. И. Калинин онынъ эсабатыны, кетирген хаберлерини, малюматларыны дикъкъатнен динълер, сонъра ерлердеки вазият хусусында, халкънынъ неге ихтияджи олгъаны ве насыл ярдымлар керек экени хусусында суаллер берип ве деръал конкрет тедебирлер ишлевге киришир эдилер. Якъан ишлеринен озюни Калининге о къадар севдирди ки, Калинин онъа якъын кишиси оларакъ, Эмир деп мураджаат этер ве сен, деп лакъырды эте эди.

Лютфис Эмировна Софу бу акъта шойле дей:

— Биз о вакъытта «Метрополь» мусафирханесинде яшай эдик. Бир кунъ бизге М. И. Калинин кельди ве бабама, «юръ, Эмир-Усеин, сизинъ сергинъизни барып корейик», деди. Шу вакъытта Москвада Кърым икътисадияты ве медениети мувафакънетлерининъ сергиси ачылгъан эди. Биз сергиге бардыкъ. Михаил Иванович эр шейнен меракълана, бабам да эр бир экспонат акъкында тафсилатлы айта эди. Сонъ кене бизге къайтып кельдик. Мен Михаил Ивановичнинъ риджасынен къаве пиширдим. Олар къаве башында узакъ вакъыт субетлешип отурдылар.

Эмир-Усеин Софу узунджа бойлу, тюзгюн эндамлы, сарышын, козьлери сырлы, озюни даима джиддий туткыан бир адам эди. Айны заманда, бу джиддийлик онъа кишилернен саде, хош муамеледе булунмагъа кедер этмей. Чокъ шей корип кечиргенине бакъмадан, табияты даима бирдайын эди. Озю лаф этмеге севе, амма башкъаларыны динълемеге де биле эди. Лякин иш аркъадашларына нисбетен гъает талапчан. Шунинъ ичюн де эли астындаки адамлар оны сонъ дередже сая ве севе эдилер.

Онынъ эсас чизгилеринден бири ишкярлик эди. О бош вакъыт кечирмек не олгъаныны бильмез эди. Бу

онъа бабасындан кечсе керек. Бабасы — Ялталы багъчеван Абибулла акъай да бойле ишкир адам эди. Бу адамнынъ бир де бир ишнен мешгъуль олмагъан вакъытыны кимсе корьмегендир. О къавслерде булунмаз, эркеклернен топланып саатлернен лаф этип отурмаз, саба танъ ярыгъындан акъшам къаранлыгъына къадар багъчада, азбарда чалышыр, онынънен берабер къорантасы да чалышыр эди. Эмир-Усенн даа яш огъланчыкъ экенде бабасынен берабер чалышмагъа алышты, емиш тереклерини пытамагъа, чубукъ ашламагъа огренди ве багъчаджылыкънынъ бутюн дигер инджеликлерини менимседи. 14 яшында экенде Кирез терегине вишне ашлады ве онъа кирез-вишне адыны берди.

* * *

Озюнинъ ишкирлигини, дюньябакъышыны, джемаат ишлерине авеслигини о, джемиетнинъ илери бир адамы оларакъ озь балаларына да ашлады. Оларны да актив джемаатчылар, джесюр ватанперверлер, акъикъий коммунистлер этип тербиеледи.

Онынъ уйкен кызы — халкъымызнынъ шанлы эвляды Гульзаде Софунинъ кыскъа, лякин парлакъ омюри чокъ несиллерге джесюрлик тимсали олып къаладжакътыр. Гульзаде та 1917 сенеси большевик кызы деп гимназиядан къувулып чыкъарылгъан ве 1920 сенесининъ кузюнде Софуны араштыргъан акъ бандитлер тарафындан «бабанъ къайда, айтмайсынъ» деп эки дефакотекленген, демек, эски омюрнинъ адалетсизлигини ве акъсызлыгъыны озь елькесинде ис эткеп эди. Бу вакъиалар онынъ юрегине омюрлик из къалдырды ве о да озюни бабасы киби янъы омюр огърунда курешчи оларакъ азырлады. Дженктен эвель Гульзаде «Крымкожвалсоюз» идаресинде чалыша эди. Партия сафына да шу вакъыт кирди. Озю актив джемаатчы оларакъ СССР

Юкъары Советине сайлав боюнджа республика Сайлав комиссиясынынъ секретары олып сайлана. Комиссиянынъ ренси исе Абдулла Дагъджы эди. Дженк арфесинде Гульзаде Симферопольде ава мудафаасы боюнджа инструктор олып чалышты. 1941 сенеси исе, Ватаннынъ талийи телюкеде къалгъанда, алтындай эки кызычыгъыны къалдырып, озюни сонъ дередже телюкели ишке багъышлай, ёлбашчысы Абдулла Дагъджы («Дядя Володя») олгъан Симферополь гизли ватанперверлер тешкилятынынъ актив азасы ола. Мемлекетнинъ азатлыгъы огърунда куреште яш джаныны феда эте.

Гизли ватанперверлер группаларындан бирининъ сабыкъ ёлбашчысы М. В. Григорев («Аналар яш экенде» китабында бу фамилия янълыш язылгъан эди) Гульзаде акъкында шойле яза: «Гульзаде Софу 1943 сенеси июнь айынынъ башларында къапалды. О, бизим «Инженер Миша» группасындаки бутюн аркъадашларынъ адреслерини биле эди. Лякин олардан ич бирине тийишмедиле ве эписи сагъ къалдылар. Демек, Гульзаде бутюн къыйнавларгъа даянып немселерге агъызыны ачмады. Озюнинъ коммунист адыны намуснен сакълады.

— Бизим Гуля (Гульзаде) Студенческая сокъагъындаки гестапо идаресинде джанаварджа чекништирилсе де, душмангъа сыр бермедиле, — деп иляве эте Михаил Васильевич. — О къапатылгъан сонъ биз эр бир бекленильмеген адисеге азыр турсакъ да, Гулягъа о къадар ишана эдик ки, ич биримиз атта яшагъан ерлеримизни биле денъиштирмедик. Эм эпимиз сагъмыз».

Гестапода беш ай къыйнавлардан сонъ фашистлер Гульзаденинъ агъызындан бир лаф аламайып, октябрь 28-де «Красный» совхозы территориясына алып кетип къуршунлай ве джеседини къуюгъа ташлайлар. Буны партизан агъасы ичюн къапатылгъан ве Гульзаденин бир камерада яткъан Яблонская билъдире.

Гульзаденинъ эки кызычыгы Москвада яшагъан къардашы Лютфие Софунинъ къолунда осе ве тербиеленелер. Уйкен кызы Аят Тейфукъовна Москва дагъ институтыны битире ве Украинада при инжанслерден биринде инженер олып, акъайы Г. Г. Доброловский исе заводнынъ баш инженери олып чалышалар. Энди оларнынъ да институт битирген кызылары (яни Гульзаденинъ торуны) бар. Кучюк кызы Ленине Тейфукъовна Москва педагогика институтынынъ англиз тили факультетини битирди ве шимди омюр аркъадашы фельсее илимлери кандидаты Е. Г. Панфиловнен берабер тыш мемлекетлерден биринде халкъара коммунист арекети тешкилятында чалыша. Онынъ да кызы энди институтны битирмекте, огълу исе институткъа янъы кирди.

Гульзаденинъ кызылары (Эмир-Усеин Софунинъ торунлары) атеш юрек большевик олгъан къартбабаларнынъ ве джесаретли, къоркъу билмез, арслан юрекли аналарынынъ излеринден кетип, шанлы коммунист партиясынынъ азалары олдылар. Энди олардан сонъ олгъан дёртюнджи несиль осьмекте. Олар да къарт деделерининъ ве шанлы биталарынынъ хатиресине леке тюшюрмейджек адамлар олып етишеджеклерине ич шубе ёкъ.

Софунинъ юкъарыда энди анъылгъан экинджи кызы, 1924 сенеси Кремльнинъ Свердловск клубында яш ленинджилер сафына киргенде Владимир Ильич Лениннинъ васиетлерини тайпынмадан ве намуснен эда этмеге тантаналы суретте ант эткен Лютфие де бутюн омюр бою озюнинъ бу антына садыкъ къалды. Ленин комсомолы сафларында коммунистче тербиенинъ кениш мектебини кечкен Лютфие Эмировна бабасы киби пропаганда ишине, ильки комсомол тегереклерининъ ишине эрте къошулып башлады. Окъуды, осьти. Большевиклер партиясынынъ азасы олды. Эм чалышты, эм окъуды, эм башкъаларыны окъутты.

1929—30 сенелери эр кимге малюм олгъан «Головокружение от успехов» адлы макъаледен сонъ Обком

комсомолнынъ авалесинен Лютфие междубурий мейдангъа кетирилген бир колхозны дагъытып, анда гонъюлли суретте янъыдан колхоз тешкиль этмеге ёллайлар.

Тасавур этесизми — бай омюр теджрибесине малик олгъан халкънынъ, бутюн бир джемаатнынъ огюнде даа янъы 18 яшыны толдургъан, уфакъ орьме сачлы, панти бурун бир яш кызычыкъ пейда ола. Оны чокълары башта «бакъса онъа, бу да бизге не акъыл огретеджек экен» деп кулюмсиреп, ишанчсызлыкънен къабул эттилер. Койлюлер онъа башта шойле суаль бердилер.

— Колхозджыларнынъ книжкаларында, олар алласызлар деп языладжакъ экен, догърумы?— дедилер. Бу суальге о: «Ёкъ, янълыш. Лякин янъы омюр къурмагъа, янъыджа яшамагъа, зан этсем, аллагъа инангъанлар да, инанмагъанлар да бирдай истейлер», деп, кыйынлыкъсыз джевап берди. Амма:

— Колхозда эр кеснинъ бир ёргъан тюбюнде юкълайджакъы, апайлар да, балалар да эр кеснинъки оладжакъы догърумы?— деген суаль теджрибесиз яш кызыны бираз шашмалатты. Бир ан ойланып тургъан сонъ о:

— Мени мында сизинъ эски ёргъанларынъызны топлап, оларны бири-бирине къошып тикмеге дегиль де, сизинъ колхозынъызны озъ истегинъизнен, гонъюлли оларакъ янъындан къурмагъа ёлладылар,— деди эеджанланып.

Бу сёзлер адамларны кульдюрди ве джанландырды. Бундан сонъ узун бойлу, сагълам къарт бир адам еринден туруп шойле деди:

— Мында келип, эллеринде наганларыны саллап юргенлерден зияде колхоз къурув иши мына бу кызычыкънынъ ёлбашчылыгында яхшы алынып барыладжакъкъа ошай. Азбарда баарь, акъайлар. Энди сачув меселесини тюшюнмек керек. Демек, биз бирлешмелимиз. Къайда бирлик — анда тирилик, дегенлер. Мен разым — биринджи мени язынъыз!

Мына бойле этип, Лютфие янъы колхоз мейдангъа кетирип башлады ве озю де биринджилер сырасында шу колхозгъа аза кирип, ильки айлыгъындан озъ пайыны тѣледн. Шусы меракълы кн, о шу колхоздан аля даа чыкъкъаны ве озъ пайыны къайтарып алгъаны ѳкъ.

Бабасы та 1930 сенеси кене Москвагъа ишке ѳлла-нылгъан сонъ Лютфие геология институтында окъуды, чалышты, джемаат ишлерине актив суретте къошулды, озю чалышкъан буюк идарелерде партком секретары олды. Дженктен сонъ исе санайы министрлигинде буюк бир болюкке ѳлбашчылыкъ япты. Айны заманда о, гъает буюк алидженаплыкъ косътерди — фашистлер тарафындан гестапо камерасында ольдюрильген Гульзаде аптесининъ оксюз къалгъан эки къызыны бакъып осьтюрди, оларны да коммунистлер оларакъ тербиеледи, окъутты. Озюнинъ шахсий аятыны къайгъырмайып, оларны акъыкый аят ѳлуна миндирди, омюрини оларгъа багъышлады...

Эмир-Усеин Софунынъ огъуллары Энвер ве Шевкет де Улу Ватан дженкиннинъ башындан сонъунадже джебѣде олып, Ватанны коммунист оларакъ къорчаладылар. Демек, атешин большевик, халкъымызнынъ шанлы огълу Эмир-Усеин Софунынъ бутюн сулялеси — эки къызы да, эки огълу да, эки торуны да, эки киеви де эписи бабасынынъ ве деделерининъ изинден кетип, джесюр ватанперверлер, актив коммунистлер олдылар.

Яш совет акимиятининъ сиясетини о вакъытта бутюн маинетинен анълагъан ве бар къуветинен омюрге кечирген ѳрулмаз курешчи, шахсен дайимиз В. И. Лениннен корюшмеге наиль олгъан атешин пропагандаджы Эмир-Усеин Софунынъ къыскъа ве муреккеп аяты мына шойле, гъает гуръдели бир девирде кечти. Онынъ бу мешакъатлы, лякин алидженап омюри Коммунист партиясыннъ ишине, Ватангъа ве халкъкъа федакярлыкънен хызмет этювнинъ аджайип бир мисалидир.

Федакярлыкъ

Бир корьген — таныш, эки корьген — билиш, дегенлер. Яни адамны бир дередже олса да, бильмек ичюн онынънен энъ аздан бир къач кере корюшмек керексинъ. Лякин озюни халкъкъа таныткъан, намуслы эмегинен намы кеткен, бутюн анълы омюрини халкъ файдасына багъышлагъан кишини бильмек ичюн оны корьмек де шарт дегиль экен.

Озь саасы боюнджа буюк совет мутехассысы сайылгъан ве Азербайджан ССРде нам къазангъан агроном Мамут Исмаилович Баясанов анджакъ бойле кишилердендир. Бакуда олгъанда бу киши акъкъында о къадар чокъ эшиттик ки, озюни корьмесек биле, онынъ акъкъында толу тасавурымыз бар эди..Эр алда, юз кере эшитче-

нинъден, бир кере корьгенинъ хайырлы деп, ахыры эвине бардыкъ.

Шеэрнинъ меркезний сокъакъларындан биринде, Каспий ялысына узакъ олмагъан ерде, озю эски олса да, корюниши даа гузель чокъ къатлы эв. Тышарыдаки диварына пекитильген тахтачыкътаки языларнынъ беян эткенине коре, бу эвде 1921—1925 сенелери атешин революционер С. М. Киров яшагъан. Шунынъ ичюн басамакъларындан котерильгенде озюмизде бу эвге айрыджа урьмет дуйгъусы ис эттик.

Мамут агъа бизни гуя чокътан таныш кишилери киби къаршылап алды. Узун бойлу, ири кевдели, сарышын кельген, ялпакъ къашлы къонакъбайны, ничюндир, бир кереден Максим Горькийге ошаттыкъ. Эм бир къач саатлик, сонъ дередже меракълы, субетимиз девамында бу ошатувимызнынъ эсассыз олмагъанына къандыкъ. Къыскасы, биз къонакъбайдан чокъ шей эшитсек де, онынъ А. И. Микояннен, В. В. Маяковскийнен ве даа бир чокъ дигер эрбапларнен корюшкенини, оларнен якъын муамеледе булунгъаныны анъласакъ да, озю акъкъында, япкъан ишлери акъкъында ондан бир лаф аламадыкъ. Бу акъта суаллеримизге исе о, алчакъгонъюллиликнен, «чалыштым, ишимни севип чалыштым, айдалы ишлер япмагъа тырыштым» деп джевапланды. Озь-озюнъни макътама, халкъ сени макътасын дегенлери киби, Мамут агъа да озю акъкъында айтмагъа севмегенлерден экен.

Эр алда биз ондан бош къайтмадыкъ. Янымызда олгъан даимий гезиджимиз, чокъ шакъаджы ве шенъ ногъайымыз географ Осман Вааповдан тесадюфен шуны анълап къалдыкъ: Мамут агъанынъ озъ ишлери хусусында къайдлар япкъан бир дефтери бар экен. Шу дефтернен таныш олмагъа ве ондан айдаланмагъа рухсет алмакъ ичюн чокъ усталыкъ керек олды, чюнки о озю акъкъында язылгъаныны истемей. «Сиз агъам акъкъында язынъыз,— дей Мамут агъа.— О эким ола-

ракъ нидже адамларны олюмден къуртаргъандыр. Онынъ япкъан ишлери озъ вакътында къараманлыкъ эди. Мен исе... Мен терек осьтюрдим, багъча асрадым... Буны эр ким япа биле».

Омюринде бир терек отурткъан ве осьтюрген киши биле урьметке ляйыкъ деген ибарени козь огюне алсакъ, бутюн омюрини багъчаджылыккъа берген, бинълернен гектар бош ерлерни багъчаларгъа чевирген кишининъ бу сёзлери алчакъ гонъюлликинъ энъ юксек дереджеси дегильми аджеба? Екъ, буны эр ким япамай. Оны ялынъыз акъай балалары, йигитлер, озъ эмегинен «таш устюнде гуль битирмеге» икътидары олгъанлар япа билелер.

Гурьдели асырымызнынъ ильки кунълери дюньягъа кельген Мамут Баясан алты яшында окъуп башлай, миллий башлангъыч мектепни, «Рушдие»ни битире, сонъра исе секиз йыллыкъ тиджарет окъув юртунда окъуй. 1918 сенеси шу окъув юртуны битире. Лякин бу зенаат, яни тиджарет иши оны ич де меракъландырмай, шу ишке ич мейиль берип оламай. Нетиджеде, о озюнинъ балалыкътан корьген, алышкъан багъчаджылыкъ зенаатынынъ саиб олмакъ ниетинен Кърым университетининъ агрономия факультетине кире. Кърымда совет акимнети тикленгенининъ ильки кунълеринден шу факультетте окъугъан Мамут Баясанны 1923 сенеси окъувны битиргенинен ялы боюнда Чайыр деген ерге ишке ёллайлар. Ана шу куньден башлап онынъ къыркъ йыл девам эткен семерели, гъает мундериджели, иджадий джесаретликнен ве эр насыл янъылыкъ ичюн даимий курешнен толу аджайип эмек фаалиети башлай.

Буюк багъчиваннынъ аджайип эмек аятынынъ эсакъысмы Азербайджанда кечкен олса да, ильки беш йыллыкъ иш фаалиети Кърымда отти. Ишнинъ башы насыл башласа, сонъу да ойле кетер дегенлери киби, инсаннынъ эмек фаалиети насыл башлагъан олса, онынъ девамы да ойле олур дие билемиз. Мамут агъанынъ да

бутюн къазанчларында онынъ эмек фаалнетининъ ильки девирининъ эмиети гъает буюктир, чюнки истидатлы багъчиваннынъ илериде эльде этеджек буюк мува-факънетлерининъ негизи, анджакъ о девирде къоюлгъан эди.

ЧАЙЫРДА

Сонъки падишанынъ эмджеси Н. Н. Романовнынъ имениеси сайылгъан Чайырда революциядан сонъ балалар колониясы тизилген эди. Яш агроном Мамут Баясангъа ана шу колония эсасында дженюп культуралары боюнджа Кърымда биринджи миллий профессиональ окъув юртуны (интернат-мектеби) ташкиятландырмакъ вазифеси авале олуна. Мамут бу ишке джан-гонъюльден бериле ве дегиль мектепни тешкиятландырмакъ, айны заманда, бир къач йыл ичинде оны нумюневий-теджрибе ве бильги оджагъына чевирмеге пайлы ола.

Чайыр акъкъында Мамут агъанынъ дефтеринде шойле язувлы:

«Чайырнынъ ешилликнен ортюлю аджайип буюк территориясында пек чокъ манзаралы тереклер ве чешит сой гуллер осе эди. Ялынъыз чай гуллеринден 40-къа якъын чешит джыныс гуль бар эди. Анда тек Руснеде ве тыш мемлекетлерде отъкерильген чешит сергилерде алтын медаль къазангъан гуллер отуртылгъан, чюнки шу гуль джынысларынынъ эписи алтын медаль санплери эдилер. Бир де бир сергиде алтын медаль алмагъан гуль чайырда отуртылмай эди. Лякин Чайырда емиш тереклер ве юзюм багълары яч де ёкъ эди. Шунынъ ичюн талелбелерге амелият отъкермеге имкян догъурмакъ макъсадынен князь Юсуповнынъ имениясыны да бутюн багъчалары ве багъларынен берабер мектепнинъ имаесине бердилер. Бунынънен талелбелер терен ве мукеммель амелий бильги алуу имкянына малик олдылар.»

Чайыргъа кърим балаларынен бирге окъумагъа эр йыл Азербайджандан ве Дагъстандан да талелбелер келе экен. Шу интернат-мектепни битиргенлер багъчиван олып, юзюмджилик, тютюнджилик, парк хозяйствосы ве чичекчилик боюнджа уста олып озь башларына чалыша биле ве техникумларгъа, алий окъув юртларына да окъумагъа кире биле экенлер. Мамут агъанынъ айткъанына коре, о вакъытта Чайырда окъугъанлардан бир чокъусы сонъра Озбекстанда, Абхазияда, Краснодар улькесинде ве дигер ерлерде озь саалары боюнджа чалышып буюк мутехассыслар олып етишкенлер.

Мамут Баясаннынъ агъасы, корюмли эким, Азербайджанда къан авуштырув институтынынъ темелини къойгъанлардан бири Билял Исмаилович Баясан онынънен субетимиз вакътында Мамут акъкъында шойле деди: «Багъчаджылыккъа севги онда та балалыкътан башланды. Къыш татили вакътында теджрибели багъчиванларнен берабер емиш тереклерини пытай, ярдым эте эди. Бу ишлерни о къадар менимсеи ки, тереклерни эр анги джынысына коре насыл ве не вакъыт пыталаджагъыны бутюн инджеликлеринен биле эди. Яз татили вакътында исе бутюн кунълерини багъчаларда кечире: я итбурун тереклерини ашлай, я корюльмей къалгъан къуру пытакъларны къопара, я арыкъларда ве терек тюплериндеки кийик отларны темизлей, я тереклерге чатал къоя иляхри. О, хусусан Алушта районында илери сайылгъан агъа-къардаш Сарыбанларнынъ, Стахеевлернинъ, Капустинлернинъ багъчаларына барып, андаки багъчиванларынынъ насыл чалышкъанларына саатлернен бакъып турар, огренир эди».

Бойле шараитта Мамутта багъчаджылыккъа севги догъмамакъ мумкюн дегиль эди, эльбетте.

Чайыр интернат-мектебининъ ёлбашчысы оларакъ чокътан-чокъ тешкилатий ишлернен сонъ дередже мешгъуль олгъанына бакъмадан, Мамут иджадий къыдырувлар ве теджрибелернен де огъраша. Меселя, мектеп

территориясында гуль тереклериинъ мыкъдарыны арт-
тырмакъ ве сийреклекшен гуль тереклериинъ аралары-
ны толдурмакъ ичюн пек чокъ гуль фиданлары керек
олгъанда Мамут ильки янъылыгъыны иджат эте. Шу
гуль фиданларыны адий усулнен, яни урлукъ сачып
осътиормек ичюн энъ аздан 3-4 йыл керек ола экен.
Мамут исе оларны тез нетидже берген вегетатив усул-
нен догърудан-догъру филислерден етиштирмек макъса-
дына уруна. Бу фикирнен ве озъ энтузиазмынен о Ча-
йырдаки ве шу орталыкътаки къарт багъчиванларны
джоштыра ве оларнынъ ярдымынен теплица шараитын-
да фиданлар етиштирмек ичюн теджрибе оларакъ гуль
филислерини отурта. 19-нджы куню чешит джыныс гуль
филислерининъ чокъусы яхшы тамыр йибериш башлай.
Бунынънен аз бир вакъыт ичинде гуль фиданлары месе-
леси де чезиле, яш иджатчы да ильки мувафакъиятке
ирише.

Ильки енъиш, ильки къуванч! Яш мутехассыс ичюн
бу буюк къазанч эди. Бу ишке тааджипленип сукълан-
гъанлардан бири:—«Мурад этсенъ, сокъур козьден яш
келир», дегенлери бу экен, отуртылгъан филислер тамыр
атар деп кимнинъ акъылына келир эди дей. Бундан сонъ
Мамут иджадий-къыдырув ишини даа зияде эминлик-
нен девам эте. Мектеп ёлбашчысым деп отурмай да,
бутюн бош вакътыны чешит теджрибе ишлериине сарф
эте ве огюне янъы-янъы макъсадлар къоя.

Чайыр мектебине о йыллары белли адамлардан пек
чокъ мусафир келе экен. 1926 сенеси анда раатланмагъа
В. В. Маяковский кельген. Бу актъа Мамут агъа шойле
дей:

«Чайыргъа кельгенининъ экинджи куню Маяковский
сабадан кабинетиме кирди ве селям берир-бермез
эеджаннен: — «Сиз мында отурып бир шей коръмейсиз.
Бар, бакъынъыз, талелелеринъиз анда не япалар —
янъы ачкъан гуллерни хайнджесине кесип ёкъ эте-

лер!»— деди. Мен онынъ не ичюн эеджанлангъаныны
анъладым, чюнки о бизим ишимизнен таныш дегиль эди.
Талелелер о вакъыт акъыкъатен гуль кесе эдилер. Ля-
кин вахшийджесине дегиль де, оларны сакът олып,
айбетнен бирер-бирер кесип, махсус ящиклерге ерлеш-
тирелер. Биз оларны Москвагъа ёллай эдик. Мен Мая-
ковскийни дикъкъатнен динъледим де, оны тынчланды-
рып, отурмагъа скемле теклиф эттим ве талелелерининъ
не иш япкъанларыны онъа тафсилатлы суретте анълат-
тым. Ишнинъ асылыны анълагъан сонъ о тынчланды.
Сонъра мен онъа бу вакъианы хатырлатып чокъ шакъа-
лаша эдим.

Затен,— деп иляве эте Мамут агъа,— бизде Чайыр-
да белли кишилерден мусафир чокъ ола эди. Месея,
Ф. Дзержинскийнен берабер Польша коммунист партия-
сынынъ эсасчыларындан сайылгъан сиясий эрбаб
Феликс Кон, академик Палладин, СССР Сагълыкъ сакъ-
лав Халкъ Комиссары Н. Семашко, онынъ муавини
Мухтаров, академик Прянишников, Буюк театрнинъ ди-
рижёры Небольсин, Кърым Халкъ маариф Комиссары
Усеин Балич, Обком комсомолнынъ секретары Бекир
Умеров, «Крокодил»нынъ намлы рессамы М. Черемных
ве бир чокъ дигерлери шу джумледендир. Талелелер
оларнен таныш ола, субетлеше ве сонъра мектюп языша
эдилер. Эм оларгъа бунынъ буюк файдасы ола эди.»

Вакъыт даа агъыр олгъанындан о йыллары интер-
нат талелелерине ашайт ичюн чокъ себзе керек эди.
Амма мектепнинъ помидор бостаны пек аз берекет берс
эди. Онынъ мейданыны кенишлетмеге де имкян ёкъ эди.
Демек, ялынъыз берекетни арттырмакъ ёлуны тапмакъ
керек. Мамут бу ниетке къапылып, бир чокъ теджрибе-
лер япа ве чешит агротехник тедбирлер къуллана. Эве-
ла о, аз берекетли «Джонбер» джынысыны юксек бере-
кетли «Эрлиана» джынысынен алмаштыра. Отуртмакъ
ичюн фиделернинъ ялынъыз къалын сабакълы сагълам
сойларыны ала. Диаметри 25—30 см олгъан буюк, терен

чукъурларгъа учькошелеп учер дане фиде отурта. Сонъра къазыкълар къакъып, помидорнынъ оськен сабакъларыны шу къазыкъларгъа багълады ве оларнынъ янашадаки филислерини даима къопарып турулмасы хусусында талелелерге косътериш бере. Нетиджеде шу «Эрлиана» джынысындан мисли корюльмез берекет етиштире ве эр кесни шашыра. О помидорнынъ тюплери экишер метр юксекликке котерилелер. Помидор джыйгъанда исе махсус мердивенлерден ве табуреткалардан файдаланыла эди. Чайырда отургъанлар буны аля даа унутмагъан олсалар керек. Ондан сонъ интернатта помидор ве себзе къытлыгъы олмады.

Мына бу биринджи мувафакъиетлери нетиджесинде Мамут бабасындан чокъ эшиткен: «Багъны бакъсанъ багъ олур, бакъмаз исенъ дагъ олур» сёзлерининъ манасыны даа кениш анылап башлады.

Балалыкътан багъ-багъча ичинде оськен Мамут тереклер де, осьюмлик де инсан кибиدير, олар да осьлерине севги, айбетлев, мукъайт бакъув, дикъкъат талап этелер деп биле эди. Лякин о багъчинван ичюн энди бу чизгилернинъ етерлик олмагъаныны, кеткен сайын багъ-багъчаларда, бостанларда даа юксек берекет етиштирмек ве янъылыкълар кешф этмек ичюн илим къазанчларындан ве илери агротехника къаиделеринден толу файдаланмакъ кереклигини исбат эте. Эм о багъджылыкъ ве багъчаджылыкънынъ ялынъыз бу эсаста инкишаф этеджегине ве озю де бу ёлнен кетеджегине къана.

1928 сенеси интернат-мектеп энди илери бир нумюневий-теджрибе окъув юртуна чевириле. Мектеп ёлбашчысынынъ да эм бильгиси, эм теджрибеси арта. Чайыр территориясында имкянынынъ тарлыгъына бакъмадан о огюне буюк макъсадлар къоя, меракълы планлар тизе.

Лякин... онъа бу планларны омюрге кечирмек къысмет олмай. Къоранта вазияти ве агъасынынъ Бакуда окъувыны битирип, анда къалувы себебинден, Мамут да шу йылы Азербайджангъа кочмеге меджбур ола.

АЗЕРБАЙДЖАНДА

Баку. Буюк шеэр. Янъы шараит, янъы джемаат, янъы иш. Мамут ичюн мында эр шей янъы. Ойле олса да, о озь аятында буюк денъишме сезмей. Чайырда олгъаны киби, мында да денъиз. Каспий денъизи. Ава шараиты да андаки киби. Ялынъыз буюк шеэрнинъ, эльбет, шаматасы, арекети чокъ. Халкъы исе тыпкъы Чайыр этрафында яшагъан бизим ялы бойлылар киби — эрлернинъ башларында тегерек къалпакълар, къадынларнынъ устюнде узун антерлер, тиллери де бизим ялы бою тилинен айны бир келе. Бутюн булардан толайы Мамут янъы ерге тез алыша ве кельгенинен Топракъ ишлери Комиссарлыгъы (Наркомзем) янындаки «Кей-бирлиги» кооперациясынынъ юзюм-мейва-себзе болюгине ишке кире.

О девир Азербайджанда бутюн дигер сааларнен бир сырада кой хозяйствосынынъ да аякъта тикленип башлагъан девири эди. Эм эр шейни янъыдан башламакъ, янъыдан мейдангъа кетирмек керек эди. Зарур кадрлар ве бильгили мутехассыслар ёкъ дереджеде аз эди. Демек, эм бильгиси, эм баягъы иш теджрибеси олгъан Мамуткъа бутюн гъайретини ортагъа къойып чалышмакъ керек олды. Бу ишкир кърымлынынъ тырышчанлыгъыны корьген ве онынъ элинден чокъ шей келеджегини анылагъан сонъ, оны Наркомземге ала ве анда юзюм-мейва-себзе ве субтропик культуралары идаресининъ начальниги вазифесине тайин этелер. Бу иште о 1939 сенесине къадар чалыша.

О вакъытта консерва санайысынынъ Азербайджан трестине консерва махсулаты чыкъарувны кесен-кес артырув боюнда буюк вазифе берильгенде, ишлемекте олгъан ве янъы къурулаяткъан консерва заводларыны мейванен, себзенен темин этмек ичюн оларнынъ этрафында буюктен-буюк янъы багъ-багъчалар, бостанлар мейдангъа кетирюв энъ зарур месселелерден бири ола.

Бу муим вазифени Азербайджан укумети Мамут Баясангъа авале эте. Иште, шу вакъыттан башлап, аман-аман 25 йыл девамында Мамут агъа республика консерва санайысынынъ кой хозяйствосы трести ёлбашчысынынъ муавини олып чалыша. Айны заманда, о бутюн вакъыт шу трестнинъ баш агрономы ве хаммал болюгининъ начальниги вазифелерини де эда эте. Сонъ дередже месулиетли ве чокъ гъайрет талап эткен бу ишлерде Мамут Исмаилович Баясанов озюнинъ бутюн тешкилятий, иджадий, ёлбашчылыкъ истидадыны косътере ве буюк ишлер япа, озъ саасы боюнджа Азербайджанда етекчи мутехассыслардан бири ола.

Мамут Баясаннынъ Азербайджанда 35 йыл зарфында япкъан ишлерини дегиль тариф этмек, сайып чыкъмакъ биле зор. Меселя, 30-нджы йылларнынъ башындан башлап, онда ильки плодпитомниклерни ким мейдангъа кетирди? Азербайджанда чай, зейтун, субтропик емишлер ве дигерлерини кутълевий суретте етиштирмек мумкюн олгъаныны илькиде ким исбат этти ве онъа ким себепчи олды? Астарада биринджи мандарин ве лимон совхозыны, Закаталдаки дюньяда энъ буюк олгъан къоджаман фындыкъ совхозыны, нумюневий-теджрибе хозяйство сайылгъан 12 номерли багъчаджылыкъ совхозыны ве бир сыра дигер ири хозяйстволарны ким тешкилятландырды? Айры совхозларда ильмий-тешкерюв институтларынынъ илькингиде таянгъыч покъталарыны ким мейдангъа кетирди? Куба районнда 6000 гектар колеминде багъчалар мейдангъа кетирюв ишлерини ким тешкилятландырды? Ве иляхри. Бу ишлернинъ эда этильмесинде ерли тешкиятларнен бир сырада Мамут Баясан да айрыджа иссе къошкъандыр.

Эр алда, Мамут агъанынъ япкъан ишлеринен къыскадан олса да таныш олмакъ нчюн ара-сыра онынъ юкъарыда апъылгъан къайдлар дефтерине мураджаат этмеге меджбурмыз.

«Азербайджанда чалышып башлагъанымнынъ ильки айларында мен шуны анъладым ки, мында емиш фиданлары етиштириджи бир дане биле питомник ёкъ экен. Мындаки багъчиванлар багъчаны шойле япа экенлер: койге якъын олгъан дагънынъ бир къысымыны бир тамам кесип чыкъа ве анда ялынъыз кийик оськен емиш тереклерини къалдыралар, оларгъа янъы филислер ашлайлар. Бойле этип япылгъан багъчада емиш тереклери пек чешит ола, оларнынъ яшлары да пек чешит ола. Бунынънен бирге базы ерлеринде тереклер пек сыкъ, базы ерлеринде исе пек сийрек ола ве иляхри. Нетиджеде ойле багъчалар пек аз ве кейфиетсиз берекет бере-лер.»

Вазнетни денъиштирмек ве планлы суретте махсус суварма багъчалар мейдангъа кетирмек нчюн республикада емиш фиданлары етиштириджи питомниклер мейдангъа кетирмек зарур эди. Янъы хадим олса да, Мамут Баясаннынъ бу теклифине «Кейбирлиги» мемуриети къолтута ве ильки оларакъ эки питомник нчюн пара айыра. Булардан бири, яни Кубада ерлешкен питомник сонъра йылда бир миллиондан зияде фидан етиштирген гъает буюк хозяйствогъа чевирильди ве дефаларджа Бутюнсоюз кой хозяйствосы сергисининъ алтын, кумюш ве тунч медаллеринен мукафатлангъандыр.

Бу хозяйство шимди де СССР де етекчи питомник-совхозлардан бири сайылмакъта.

1930-нджы йылларнынъ башы. Халкъ хозяйствосынынъ эр бир саасында ишлер планлы суретте япылып башлангъан девир. Республикада багъчаджылыкънынъ илерилетмек ве планлаштырмакъ нчюн багъ ве багъчаларнынъ бутюнлей эсапкъа алынмасы ве оларнынъ ильмий суретте огренильмеси мытлакъа зарур эди. 1931-нджи йылы Азербайджангъа СССР кой хозяйствосынынъ (ВАСХНИЛ) президентни академик Н. И. Вавилов кельгенде, Мамут Баясан онынънен шахсий субет

вакытында озіони чокътан раатсызлагъан бу меселени кьозгъай ве не япса-япа, академия тарафындан бу ишке ярдым алмагъа мувафакъ ола.

Академик Вавилов Бакудан къайтаджакъта республика Топракъ ишлери халкъ комиссары Гейдар Везировнен сагълыкълашкъанда:— Бу йигитинъиз пек ишат ве ярамаз экен, о этти-бу этти, ахыры менден сёз алды. Аферин онъа! Бойле кишилернен чокъ ишлер япарсыз,— дей.

Академик янъылмады. Истидатлы мутехассыснынъ тешеббюси ве шахсий иштиракинен республикада пек чокъ шей япылды, мунм ишлер тешкилятландырылды.

Азербайджанда мейваджылыктынъ вазиятини тешкерюв ве огренювге буюк эмиет беререк, академик Вавилов 1932 сенесининъ бааринде Бакугъа багъчаджылыкъ академиги В. В. Пашкевичнинъ ёлбашчылыгында бир группа мутехассыс ёллай. Олар гъает семерели чалышып, бир йыл ичинде пек зенгин ве къыйметли малюматлар топлап, тешкерюв нетижелерини озъ хуласаларынен ве теклифлеринен берабер такъдим этелер. «Бундан сонъ,—дей Мамут агъа,— бизге эр шей ачыкъ-айдын олды. Наркомзем ве республика Девлет планы да янъы емиш багъчаларыны олдыкъча джесаретнен ве догъру планлаштыра башладылар».

ЭМЕККЕ ВЕ БИЛЕККЁ ШУКУР

1932 сенеси Мамут Баясан биринджи кере ишнен Ленкорандаки Астара районуна баргъанда, анда бир койде Ашраф Азад огълу деген кишининъ азбарында балабан чабакъларгъа отуртылгъан эки буюк лимон тереги оськенини ве тереклерде сап-сары лимонлар етишкенини кере ве айретте къала. Дайма янъылыкъ ойлап юрьген Мамутта меракълы фикир догъа. Бу вакъианы о дефтеринде шойле къайд эте:

«Чапчакъ ичинде оськен лимонларны корьген сонъ шай тюшюндим: «Аджеба, йыл бою сыджакъ олгъан ве къышта биле аванынъ сыджакълыгъы 12 дсреджеден эксик олмагъан бу районда лимон ве мандарин етиштирмек мумкюн олмазмы экен? Я бойле бир хозяйство мейдангъа кетирильсе насыл олур экен? Эгер къышта сувукъ олса, Абхазияда ве Сочи районларында япылгъаны киби, тереклернинъ устюни учъ къат безнен ортемек мумкюн...»

Бакугъа къайтып кельгенимнен бу фикиримни республика ёлбашчыларына бильдирдим ве бу саада озъ бахтымны сынамакъ ичюн теджрибе сыфатында бир мандарин-лимон совхозы тешкилятландырмагъа рухсет сорадым. Бу теклифке кульгенлер де олды. Белли мутехассыслар арасында биле бунъа ишанмагъанлар чокъ эди. Лякин республика партия ве укумет хадимлери къолтуттылар ве топракъ ишлери Халкъ Комиссары Гейдар Везиров манъа бу меселе боюнджа Закавказье Наркомземине (о вакытта Закавказье федерациясы деген административ зона бар эди) Дадаш Буниатзадепинъ адына мектюп язмакъны авале этти. ЗаКНЗем исе мектюпин алгъанынен деръал Тбилисиде булунгъан лимон-мандарин трестининъ директоры В. В. Канделакиге Азербайджанда лимон-мандарин совхозы тешкилятландырмакъ эмирини берди».

Бу иш ресми джеэттен тез аль ола. Амма, В. В. Канделаки бу ишке Тбилисиде отуруп ёлбашчылыкъ япмакъ къыйын олур деп, трестининъ Бакуда векили оларакъ Баясаннынъ тасдыкълапмасыны талап этти. Нетиджеде, совхозны мейдангъа кепирювнинъ бутюн амелий ишлери онъа къала. Бу ишин о мувафакъиетнен беджере ве республикада биринджи мандарин-лимон совхозыны озъ къолунен мейдангъа кетире. Бу акъта о «эмекке ве билекке чокъ шукюр, сонъу хайыр олып чыкъты. Лимонлар да, мандаринлер де яхшы осьти-

лер ве аджайип берекет берип башладылар», деп яза.

Мамут Баясанның Астарада тешкиятландырган бу совхозы 35 йылдан берли берекет бере ве шимди де йылда бир кьач миллион дане мандарин ве бир кьач юз бинъ дане лимон етиштире. Ондан да башкьа совхоз-нынъ шимди 200 гектар чай тарласы бар. О тарладан йылда 500 бинъ килограммдан зяяде чай япрагъы алына.

Чай дедик. Азербайджан чайынынъ тарихы исе бойле.

«Мандарин-лимон совхозыны тешкиятландырув мунасебетинен эди манъа Ираннен сынъырдаш олгъан Астара районуна чокъ кьатнамакъ керек олды. Бир кунъ Астарадан кьайткъанда якъын танышымнынъ эвине кирдим. Стол башында чай ичип отургъан кьонакъбай мени самиметнен кьаршылады ве манъа да сыджакъ чай теклиф этип, бакъышъыз бу чайнынъ лезетини, деди. Чай акъикъатен гъает кьокъулы ве лезетли эди.— Бу чай пек уста демленген,— дедим. Кьонакъбай исе козь кыйыгъындан бакъып, йылмайып:— Догъру, уста демленген. Лякин меселе тек онда дегиль. Бу сизинъ ичкенинъиз Гурджистан чайы дегиль де, бу ерде етиштирилъген чайдыр,— деди. Мен шаштым, чюнки ильмий журналларда язылгъанына коре, чай ялыпъыз кьырмызы топракъта осе биле. Мында исе эр ерде кок топракъ. Шай дер экеч, кьонакъбай:— Юртинъиз, мен сизге чайнынъ оськен ерини косьтерейим,— деп, мени шу якъынлардаки Ново-Алексеевка коюне алып кетти. Анда эр кеснинъ азбарында бир кьач тюп чай осюмлиги олгъаныны корьдим ве ерли кьартлардан шуны аңладым. Чайны о ерге мал докторы Новосельцев деген адам та 1913 сенеси Батумдан кетирип сачкъан ве ондан берли осьтюре экенлер. Кишилер онынъ япрагъыны джыя, озь усулларынен кьурута ве пачка чайы де-

реджеде лезетли олгъан чай азырлай экенлер. Буны корьген сонъ менде бир фикир даа — Азербайджанда кениш суретте чай культурасы етиштирмек фикيري догъды».

Мамут агъанынъ о вакъыттаки иш аркъадашларындан бирининъ айткъаны киби, онынъ тешеббюсинен «республикада янъы бир катавасия» даа башлай. ЗакИКЗемге, «Чай Грузия» трестине чокътан-чокъ телеграммалар, мюктюплер ёлланыла ве, ниает, «Чай Грузия» теслим ола: Ленкораньда биринджи чай совхозыны мейдангъа кетиюрге бельсене.

Шуны айтмакъ керек ки, бу совхозны тешкиятландырувда Мамут агъанынъ якъын досту, Азербайджан топракъ ишлери комиссарынынъ муавини, кьрымлы Али Эмиршах да буюк иссе кьоша. Мамут агъанынъ вастасынен о шу чай культурасына юректен ашыкъ ола ве сонъра Азербайджанда шу культураны инкишаф эттирюв ишине бус-бутюн бериле. Зафедерация ёкъ этилип, республикада янъы «Азербайджанчай» трести мейдангъа кетирилъгенде исе, Али Эмиршах онынъ биринджи директоры оларакъ тайин этиле. Мамут агъа озь дефтеринде шойле яза:

«Али Эмиршах бу саада аз вакъытта пек чокъ иш япты. Шахсен онынъ иштиракинен Ленкораньда ве За-каталда бойле эки чай совхозы даа тешкиятландырылды. Бу аджайип адам акъкъында шуны айтмакъ керек ки, о сонъ дередже гъайретли, къавий праделли, туткъан ишини илле сонъуна чыкъармагъа пришкен бир киши эди. Аз бир вакъытта о кьадар иш япты ки, башкьасы оларны узакъ бир девирде биле япып оламаз эди. Шуны айтмакъ етерли ки, о чай культурасыны плерилетюрге республикада даа беш районнынъ колхозларыны джелъп этти, культуранынъ мейданыны 6200 гектаргъа чыкъарды.»

Али Эмиршах хусусан чай осюмлигини суварув

агротехникасыны омюрге кечирювде чокъ иш япты. Бутюплей янъы бу иште о буюк мувафакънет эльде этти ве девлетке чокъ файда кетирди. Республикада биринджи чай фабрикасы да шахсен онынъ тешеббюси ве иштиракинен къурулгъандыр.

Шимди исе Азербайджанда бойле еди фабрика бар. Япкъан буюк ишлери ичюн Али Эмиршахъа Азербайджанда нам къазангъан агроном унваны берильди.

Мамут Баясаннынъ отузынджы йылларда япкъан муим ишлеринден бири шу ки, буюк тешеббюскярлыкъ ве тешкилятчылыкъ истидадына малик бу адам Азербайджанда пек чокъ совхозлар мейдангъа кетирди. Олардан бири сонъра «12-нджи совхоз» адыны алгъан нумюневий-теджрибе багъчаджылыкъ совхозы эди.

Меселе шунда ки, о вакъытта республикада багъчаджылыкъ ишлери аля даа эски баба-деде усулынен алынп барыла ве шундан себеп бу муим саанынъ вазieti къанаатлендириджи дереджеден даа чокъ узакъ эди. Шунынъ ичюн Мамут Баясан озъ мемуриетининъ рухсетинен «Заксадтрест»ке (бутюн багъчаджылыкъ ишлери Тбилисиде ерлешкен бу трестке бакъа эди) дефаларджа мектюп язып, Азербайджанда бир нумюневий-теджрибе мейваджылыкъ совхозы тешкилятландырылмасынынъ зарур олгъаныны исбат эте. Агротехниканынъ энъ янъы къанделери ве шартлары боюнджа отуртылып мейдангъа кетирилъген бойле багъча-совхоз, эм колхоз багъчаларында иш усулларыны яхшылаштырувда эм де умумен бу уйгъун шарантлы улькеде багъчаджылыкъны даа да инкишаф эттирювде буюк роль ойнар эди деп, о ахыр сонъу трестни къандыра ве шойле совхоз мейдангъа кетирилъмесине пайль ола. Совхоз ичюн 500 гектарлыкъ ерни де Мамут Баясан озю сечип ала. Сонъра Республикада багъчаджылыкъны илери-летювде буюк теджрибе ролюни ойнап кельген шу совхознынъ шимди 2000 гектаргъа якъын багъчасы бар.

Даа сонъки вакъыткъадже буюкликте Шималий Кавказдаки «Гигант» совхозындан сонъ СССРде экинджи ерде олып кельди.

ЗакНКЗем ве «Заксадтрест» ёкъ этильген сонъ 12-нджи совхоз «Азконсервтрест»нинъ имаесине берильди. Мамут Баясан, иште бу трестте кой хозяйствосы боюнджа идареджининъ муавини, хаммал идаресининъ начальниги ве айны заманда, баш агрономы оларакъ 25 йыл девамында чалышкъандыр. Бу ишке о «Азконсервтрест» ке янъы консерва заводлары кърмакъ вазифеси берильгенде авуштырылды. Шу заводлар кърулып ишке тюшюрилъгенге къадар, оларнынъ этрафында совхозлардан ве ихтисаслаштырылгъан колхозлардан ибарет хаммал базасыны мейдангъа кетирмек керек эди.

Кубада ве Хачмаста къруулгъан консерва заводларына якъын ерде ерлешкен 12-нджи совхознынъ берекети чешит къошафлар, татлылар, джемлер, шыралар азырламакъ ичюн аман-аман йыл бою токътamay аля даа мына шу заводларгъа акъып турмакъта. Шусы да меракълы ки, чокъ йылларгъадже бу совхознынъ баш агрономы олып Мамут агъанынъ койдеши, зенаатдашы, озъ ишини темелинден бильген теджрибели мутехассыс, озюне буюк итибар къазангъан аджайип адам Абдулла Каталаев чалышты. Эм о чалышкъан девирде совхоз озюнинъ энъ юксек дереджесине котериле. Бир ишни башлама, башлагъан сонъ ташлама, дегенлер. Мамут Баясан да эп янъы совхозлар тешкилятландырув ишини ташламады.

АЗЕРБАЙДЖАН ЗЕЙТУНИ

Иштен къркъма, иш сенден къркъсын, дегенлери киби, эр тюрлю къыйынлыкъларнынъ, янъы-янъы вазифелерининъ астындан чыкъмагъа алышкъан тешкилятчы-багъчыван Мамут Баясангъа Азербайджанда янъы

бир культура — зейтун етиштирювни тешкиятландырув вазифсси авале олунгъанда о ондан да къоркъмады. Лякин зерре къадар таныш олмагъан, гъает агъыр, муреккеп бу иш ондан чокъ гъайрет, йылларнен къайгъырув ве раатсызлыкъ талап этти. Эм бу иш онынъ энъ джиддий къазанчларындан бири олды. Бу акъта Мамут агъа озъ дефтеринде шойле яза:

«Зейтун тереклеринен мен илькиде Чайырда таныш олдым. Анда, Чайыргъа киреяткъанда ёл устюнде алты дане балабан терек бар эди. Бу тереклер эсасен озълерининъ бутюн йыл, хусусан къышта, ешерип турувларынен мот эдилер. Ерли татарлар оларынынъ емишлерини джыйып тузлай эдилер. Мен о тереклерни яваш-яваш огренип башладым ве озюмде шу зейтун тереклерини Чайыр орталыгъында олдукъча кениш даркъатмакъ ниеттпейда олып башлагъаныны сездим. Лякин Бакугъа кочкенимден себеп, о ниетиме приשמек къысмет олмады».

Арадан йыллар кечти. Мамут Баясан Бакуда чалышыр экен Революция багъчасында, бир вакъытта Туркмеден кетирилип отуртылгъан бир къач зейтун тереги оськенини эшитти. Бойле бир къач тереклер «Книгопечатъ» ве «Госплан» биналары янында оськенини анълады. Бир къач вакъытлардан сонъ Кировобадда он учъ дане къарт терек оськенини коръди. Онда бу емишке авеслик, оны огренюв истегин даа да къозгъалды.

Ниает, 1938 сенеси. Мамут Баясан НКЗемден «Азконсервтрест»ке ишке авуша. Бу трест исе о вакъытта СССР Ашайт маллары Халкъ комиссариатына айт Главконсерв системасынынъ имаесинде эди. Чокъкъа бармай Баясаннынъ зейтун тереклеринен джиддий суретте меракълангъаны Москвадаки Главконсерв муте-хассысларына ве атта А. И. Микояннынъ озюне барып ете. Микоян озю де зейтуннынъ бизде кениш суретте етиштирилъмесининъ тарафдары экен.

Биринджи кере Москвагъа докъладнен чагъырылгъанда Мамут агъанынъ озюне:

— Азербайджанда энъ олмагъанда бир дане зейтун совхозы тешкиятландырып олурсызми?— деген суаль къоялар.

— Пара олса, отуртмагъа чубукълар олса, япа бил-лирмиз,— деп джеваплана о.

Эм япылды. Совхоз ичюн Мамут агъа Апшеронда Маштагъа деген койнинъ янында махсус ер сечип алды. Кузьде исе Италиядан ве Испаниядан 5000 дане зейтун чубугъы кетирильди. Озю ичюн даа таныш культура олмаса да, Мамут агъа бутюн теджрибеси ве бильгисини ортагъа къойып шу чубукъларны кереги киби отуртмагъа ве бакъып осьтюрге наиль ола. Бир къач йылдан совхоз ильки зейтун берекетини ала.

Бойлеликнен, Мамут Баясаннынъ «азербайджан лимоны»на, «азербайджан чайы»на кениш ёл берген алтып къолларындан «азербайджан зейтуни» де аяткъа дамий ёлланма ала.

Бу даа башлангъыч эди. Совхоз мейдангъа кетирильген сонъ Баясанны дефаларджа Москвагъа чагъыра ве зейтун тереклерининъ насыл оськенинен, Апшеронда бу культураны илериде даа да инкишаф эттирюв имкяналарынен меракъланалар. Шахсен Микояннынъ озю де бу меселенен бир къач кере меракълангъан эди.

Корюшювлерден биринде Анастас Иванович онъа:

— Сиз зейтун багъчаларынынъ колемини бизге зарур олгъан колемге еткизе бильсенъиз, мемлекетимиз «къара зейтун»ни ве зейтун ягъыны тыш мемлекетлерден сатып алув заруриетинден къуртулар эди,— деп меселенинъ муимлигини анълата.

Мамут Баясан меселенинъ джиддийлигини анълап, ишке белъ багълагъан вакъытта дженк башлай.

Азербайджанда дженк арфесинде Самур-Дивичин каналы къурулып биткен эди. Дженктен сонъ бу каналны кенишлетмек, теренлештирмек, ве оны Бакугъа къа-

дар ве бутюн Апшерон ярым аласына узатмакъ къарарына келинди. Каналнынъ сувунен Апшеронда 11000 гектар ерни сувармакъ козьде тутулды. Бу себептен, шу янъы топракъларны менимсев проектини тизмек ичюн Азербайджан Компартиясы Меркезий Комитети ве Министрлер Совети Мамут Баясаннынъ иштиракинен бир къач теджрибелли мутехассыстан ибарет группа тешкиль эте. Мамут агъа шу янъы топракълардан энъ аздан 5000 гектарыны гъает мунм эмнети олгъан зейтун багъчалары ичюн бельгиленимек кереклигине шу группа азаларыны къандыра.

Мамут агъанынъ хаялы энди реаль шекиль алмакъта эди. О шу беш бинъ гектар ерни 15 йылда зейтун багъчаларына чевирюв проектини тизип укумет ёлбашчыларына теслим этти. Оны къолтуттылар, проект Москвада да толусынен тасдыкъланды. Анда ялынъыз бир денъишме япылды — муддети 15 дегиль де, 5 йыл деп бельгилениди!

Республика укумет ёлбашчылары, ёкъ бу къадар къыска муддетте япмакъ мумкюн олмаз, бунынъ ичюн энъ аздан 700000 дане чубукъ керек оны къайдан аладжакъмыз, дегенде, А. И. Микоян (о вакъытта о энди СССР Министрлер Совети Ресининъ биринджи муавини эди) оларгъа:

— Сиз бу ишке «Азконсервтрест»те чалышкъан баш агрономны, Азербайджанда зейтун етиштирювнинъ тешевбиюсчиси ве устасы олгъан кърымлы Баясанны джелъп этсенъиз, бу ишнинъ шу бельгиленимек муддетте япыладжакъгына ич шубеи ёкъ,— дей. Амма олар Микоянгъа бу проекти 15 йыл деп Баясаннынъ озю тизгени акъкъында агъыз ачмайлар.

Бу акъта къайдлар дефтеринде шойле языла:

«Къарарны окъугъанда тёпе сачларым тик турды — бу ич оладжакъ шей дегиль, чюнки не отуртмагъа чубукъ, не де оларны етиштирмек имкяны ёкъ эди. Меним

бу шашмалавым шу куню укумет ёлбашчыларына барып ете. Эртеси куню мени Министрлер Советине чагъырып, Апшеронда Зейтун культурасыны кениш суретте илерилетюв макъсадынен Министрлер Совети янында М. И. Баясаннынъ ёлбашчылыгъында махсус комиссия тизилгенине ве о комиссия шахсен Министрлер Совети Ресининъ незарети алтында чалышаджакъыны билдирдилер. Мен ред этеджек олып бакътым амма, буны динълеген адам олмады.»

Козь къоркъакъ, къол батыр дейлер. Бу вазифе не къадар агъыр, месулиетли олса да, эр бир къыйынлыкънынъ астындан чыкъмакъ чаресини тапмагъа алышкъан Мамут агъа бу кересинде ишке бутюн барлыгъынен бериле ве озюнинъ йигитлигини бир даа исбат эте. Меселе шунда ки, шу 5000 гектарлыкъ зейтун багъчасы ичюн энъ аздан 700000 дане чубукъ осьтюрмек керек эди. Буны эльде этмек ичюн исе билек тиреп, зейтун чубукъларыны чоғалтувнынъ янъы усулыны иджат этмек керек эди. Вазифенинъ тюбюнден ялынъыз бойле чыкъмакъ мумкюн эди.

«Мен бу сефери де озь вакъытында Чайырда гуль филислеринен япкъан теджрибемни текрарламагъа ниетлендим, янъы зейтун филислерини теплица шараитында тамырлаштырмакъ усулыны къыдыра башладым. Озь багъчамыздаки тереклернинъ 5-6 йыллыкъ къалын филислерини кесип тамырлаштырайыкъ десек, олардан йылда олгъаны-оладжакъы бир къач юз чубукъ азырламакъ мумкюн оладжакъ. Бизге исе 3-4 йылда 700 бинъ чубукъ азырламакъ керек. Меним бутюн ишанчым энъ яш, тазе филислерге эди. Олардан биз йылда юз бинълернен кесип ала биле эдик. Демек, шу филислерни тамырлаштырмакъ усулыны тапмакъ керек эди.

Чешит хозяйстволарда мейдангъа кетирилген 18 теплицада эки йыл девамында гедже ве кундюз алынып

барылган токътасыз кыдырууларымыз зая кетмеди. Инает, юзлернен теджрибеден сонъ дёрт козьнен бекле- нильген адисе юз берди — теплицалардан биринде мах- сус шарапта отуртылган филислер тамыр атмагъа башладылар!!! Бу буюк енъиш эди. Шу тапылган усул- нен отуртылган филислернинъ 75-90 проценти тамыр аткъаны белли олды.

Энди биз совхозларгъа не къадар чубукъ керек олса, о къадар етиштире биле эдик. Бойлеликнен, косътериль- ген муддетнинъ къалган учъ йылында биз Зах совхозы- нынъ питомнигинде 750 бинъ дане чубукъ етиштирип бердик. Совхозлар оны бизим артымыздан отуртып биле етиштирамай эдилер».

Шай этип, бу ишке чокъ гъайретини ве сагълыгъыны сарф этсе де, Мамут Баясан укюметнинъ даа бир муим ве месуль вазифесининъ омюрге кечирильмесине буюк иссе къоша.

Республикада эльде этильген бу мувафакънетке буюк эмнет беререк, Азербайджан Компартиясы ве республи- ка Министрлер Совети зейтун чубукъларыны тез эльде этильген янъы усулнен етиштирюв тарихыны хатра оларакъ кино лентагъа чыкъарылмасына косътериш бердилер. Бу лента Азербайджанфильм студиясынынъ архивинде сакълы тура ве оны четтен кельген делега- цияларгъа, туристлерге истекнен нумайыш этелер.

Баку сокъакъларында, паркларында гуръ оськен сыра-сыра пек чокъ зейтун тереклерини коръмек мум- кюн. Оларгъа бакъып сукълангъанда, бу аджайип алтын элли кишини хатырлап, онъа тешекюрлер айт- макъ истейсинъ, чюнки о вакъытта, онынъ элинен ось- тюрильген шу зейтун чубукъларыны совхозлар отуртып етиштирамагъанлары себебинден, Баку шеэр советининъ махсус къарарынен шеэр сокъакъларында, сквер ве паркларда, Каспий ялысындаки курорт шеэрлерге кет- кен магистраль ёлларда отурткъанлар. О тереклер

аджайип лисаннынъ хатрасы оларакъ шимди де шеэрге эм гузеллик эм де йыл бою эбсдий ешиллик берип тура- лар.

ХЫЗМЕТ ЭТСЕНЪ, УРЪМЕТ ТАПАРСЫНЪ

Бабасындан чокъ эшиткен бу сёзлерни Мамут Исмаи- лович бир вакъыт акъылындан чыкъармады. Чалышты. Халкъкъа хызмет этип кельди. Урмет къазанмакъ ичюн дегиль. Екъ. Юрек эмиринен. Видждан даветинен. Совет кишиси оларакъ.

Биз юкъарыда Мамут агъанынъ федакяр эмегини бир дередже олса да тариф этеджек олдыкъ, амма онынъ япкъан ишлерини сайып биле сонъуна чыкъма- дыкъ. О даа целер япты, аджеба?

Мейваджылыкъ, юзюмджилик, себзеджилик, тютюн- джилик, субтропик емишлер боюнджа ве дигер мевзу- ларда газета ве журналларда юзлернен амелий ве ильмий макъалелер язып бастырды. Айны бу мевзулар- да 13 ильмий китап ве рисале нешир эттирди. Булардан энъ муим мейваджылыкъ боюнджа агротехника курс- лары ичюн окъув дерслигидир. Бу дерсликтен Азербай- джан кой хозяйствосы институтынынъ студентлери де файдалана эдилер. Айны заманда, «Колхоз багъчасыны насыл отуртмалы», «Азербайджанда фындыкъ етишти- рюв», «Азербайджанда чай осюмлигине кениш ёл», «Емиш тереклерининъ берекетини сакълав тедбирлери» серлевалы китапчыкълары да гъает меракълы ве фай- далыдыр.

Даа не япты?

Республика укюметининъ авалесинен чокъ йыллар- гъадже Девлет комиссиясынынъ ренси оларакъ Азер- байджан Кой хозяйствосы институтыны битириджилен- ден диплом ишлерини къабул этти.

Москвада ВСХВ (Бутюнсоюз кой хозяйствосы сер- гиси) ачылгъанынынъ биринджи кунюнден та ВДНХ

(Халкъ хозяйствосы къазанчларынынъ сергиси) тешкиль этильгендже Азербайджан павильонынынъ баш консультанты олды. Анда онынъ проекти эсасында буюк теплица къурулды. Шу павильон янында о республикадаки илери колхоз, совхозларнынъ юксек къазанчларыны этрафлыджа, кереги киби айдынлата бильген чокътан-чокъ экскурсовод курсларыны азырлады.

Адамлар, эльбет, урьмет къазанмакъ ичюн чалышмай. Бу догъру. Лякин омюр бою инсанлар ичюн, джемиет ичюн айдалы, дегерли ишлер япкъан кишиге халкъ юректен урьмет беслей. Халкънынъ бойле урьметини къазанмакъ буюк шей. О эр кимнинъ элинден кельмей. Амма Мамут агъа буны къазанды. Онынъ чокъ къыйынлыкъларнен, иджадий къыдырувларнен багълы элял хызметини халкъ таныды ве кишилер онъа акълы суретте урьмет беслемектелер. Девлет тарафындан да ярарлыкъларына дегерли къыймет кесильди. О дефаларджа ВДНХнынъ алтын, ве тунч медаллеринен, чокътан-чокъ Фахрий ярлыкъларнен мукафатлангъандыр. Айны заманда, онынъ кокрегини «Эмекте джесюрлиги ичюн» ве «Кавказ мудафаасы ичюн» медаллери яраштыра. Азербайджан укумети исе республикада багъчаджылыкъны ве бостанджылыкъны инкишаф эттирювде буюк хызметлери ичюн 1962 сенеси онъа Азербайджанда нам къзангъан агроном унваныны берди.

Мамут Баясан акъкъында икяемизни бу ерде битирмек мумкюн эди. Лякин онынъ адынен багълы бир меселени даа къайд этмесек, икяемиз толу олмаз деп саямыз. Бу онынъ Азербайджанда тютюнджиликни иле-рилетюв ишине къошкъан иссесидир.

Отузынджы сенелери Закатал районларында ерли зали аз бир мыкъдарда тютюн асрай экенлер. Мамут агъа бу келирли культуранынъ да кениш суретте джайратылмасыны истей. Мына о не яза:

«Бир кунъ ёлбашчы эрбаплардан бирине: — Тютюн

асрамакъ ичюн бойле уйгъун шараит олгъанда беш-он гектар тютюннен кифаетленип отурмакъ джинаяттир, оны бинълернен гектар стиштирмек керек, дедим. Қартларыннъ, тынч яшамакъ истесенъ, тилинъни тый, дегенлери пек догъру экен: шу фикирни айттым да, башым белягъа къалды. Бакъсам, бир къач кунъден меним идаремнинъ штатына эки киши даа къошты ве бугунъден башлап республикада тютюнджиликни илери-летювнен де огърашаджакъсынъ дедилер.»

Эм огърашты. Бу ишни де ёлуна къойды. Озю тютюн асрав хусусиетлерини ве инджеликлерини яхшы бильмегенинден, о бу меселенинъ тютюнден мувафакъиетнен чыкъмакъ ичюн чокъ йыл девамында «Қърымтти-факъ»да чалышкъан ве бу саада белли мутехассыс са-йылгъан къардашы Осман Баясанны джелъп эте. Сонъ-ра онъа тирнекли яш агроном Сурен Мелкумов къошула. Олар экиси бу ишке истекнен янашалар. Осман исе Суренге тютюн асравнынъ бир чокъ амелий усулларыны огрете. Керек меселелер ве материаллар ичюн олар район ёлбашчыларынынъ ве ант тешкиятларнынъ джанларыны якъалар. Эм эр шейни тапыштыра, кадрлар азырлай, тютюн аранлары къурдыралар ве иляхри. Аз бир вакъытта, яни 6-7 йыл ичинде олар тютюнджиликке дигер районларны да джелъп эте ве тютюн майданынынъ умумий колемини 7000 гектаргъа еткизелер. Бу къараргъа еткен сонъ махсус «Табакколхозсоюз» идареси тешкилятландырыла ве Мамут агъа тютюнджилик ишине ёлбашчылыкъны шу идареge теслим эте. Бир къач йылдан сонъ сагълыгъы рухсет этмегенинден Осман Баясангъа экимлер тютюнджиликнен огърашмакъны ясакъ этелер ве бу ишнен о да сагълыкълаша.

Бундан сонъ республикада тютюн асравджылыкъны девам эттирюв ишине бутюнлей Мамут агъанынъ зе-

наатдашы дерменкойлю Ибриш Амитов ёлбашчылыкъ .
япа. Онынъ девиринде тютюн мейдапынынъ колеми
10 бинъ гектаргъа еткизиле. Ибриш Амитовнынъ бу муим
ишке къошкъан иссесине юксек къыймет кесерек,
60 яшыны толдургъанда онъа Азербайджанда нам къа-
зангъан агроном унваны бериле.

Икяемизининъ къараманлары Мамут Исмаилович
Баясан ве онынъ зенаатдашлары Али Эмиршах, Абдул-
ла Каталаев, Осман Баясан, Ибриш Амитов коммунизм
къурджылыгъында актив иштирак эткен адий совет ки-
шилериدير. Бу адамларнынъ Ватанымыз сеадети ичюн
федакар эмек фааиетлерининъ эсас къысмы Азербай-
джанда кечти. Озьлерининъ бутюн бильгиси ве истида-
дыны къардаш республикада багъ ве багъчаджылыкъ-
ны, бостан ве тютюнджиликни илерилетюв ишине
багъышладылар. Бу да чокъ миллетли мемлекетимиз-
нинъ къардаш халкълары арасында самимий достлукъ-
нынъ аджайип бир делилидир.

Икяемизининъ башында биз, «багъны бакъсанъ, багъ
олур...» деген эдик. Акъикъий достлукъны Мамут агъа
киби, юректен берилип япылгъан амелий ишлернен тас-
дыкъласанъ, о достлукъ даа зияде къавий олур.

1971 с.

БИР ТАМЧЫ КЪАН

Сержант Энвер Шейхзаденинъ эси башына кельгенде
о медсанбатта ята эди. Яралары багълангъан, лякин ва-
зиети сонъ дередже агъыр, чокъ къаны акъкъан. Онынъ
къулагъына шу ерде булунгъан акъ халатлы эмшире
къызынынъ къайгъылы давушы чалынды:

— Къан! Къан! Къайдан алмалы?! Оны ялынъыз къан
къуртара билир. Лянетли снаряд! Эр шейни ёкъ этти.—
Эмшире шишелерни котерип бакъа.— Бир тамчы... Бир
там-чы биле къалмагъан!

Энвер кене эсипи джоя. Лякин къулагъында эп эм-
ширенинъ давушы янгъырай: «Бир тамчы... къан,
къан!.. Аджеле керек...»

Арадан 25 йыл кечти. Шимди Энвер агъа дженк ва-
къиаларындан чокъ шей икяе этсе де, бу вакъианы
айрыджа бир эеджаннен хатырлай. Бахтына о вакъытта
олюм алында яткъанда онъа къан тапылгъан. Эм къан
сёзю онынъ анъына омюрлик сингип къалгъан. Ондан

люньяда энъ къыйметли шей недир деп сорасанъ:— Бир тамчы къан,— дер. Чюнки къан онынъ джаныны къуртаргъан, онъа экинджи омюрни берген.

Энвер агъанынъ бир окюнчи олса, о да шу ки, о бу экинджи омюрни онъа ким бергенини, огюнде тиз чёкип кимни алгъышлайджагъыны билмей.

Инсан къаны дженк йылларында чокъ адамнынъ джаныны къуртаргъандыр. Лякин айны заманда о къаны тамчы-тамчы этип топламакъ ичюн нидже адамлар геджесини куньдюз этип чалышкъандыр, ниджелери озъ сагълыгъыны гъайып эткендир. Мына олардан бири бизим къараманымыз урьметли доктор Билял Исмаилович Баясановдыр.

Билял агъанен шойле таныштыкъ. Бакуда, сеятта олгъан вакътымызда бир кунъ саба къонакъбайымыз:— Шеэрде чокъ юрип кечке къалманъыз, акъшамгъа сизни Билял агъа чагъырды къаве ичмеге,— деди. Бизим суаль анъдырыджи бакъышымызны корьген сонъ. — О бизим энъ сайгъылы кишимиз, бутюн Баку джемаатынынъ урьметини къазангъан намлы экиmdir,— деп къошты.

— Яхшы, кеч къалмамыз,— дедик биз къонакъбайнынъ джаныны агъыртмайджакъ олып. Аркъадашымнен бири-биримизге бакъып алдыкъ, чюнки шу куню акъшам биз шеэрнинъ юксек еринде ерлешкен намлы Киров паркына бармагъа ниетленген эдик. Чаре ёкъ, бу ниеттен вазгечмек керек. «Мусафир къонакъбайнынъ къулудыр», дегенлер. Эльбетте, къонакъбай не десе, шу оладжакъ...

— Алейкум селям, хош кельдинъиз! Киригъиз ичери, буюринъыз тёрге.

Бу селямлав сёзлеринен акъшам бизни къаршылап алгъан иридже кевдели, кенъ джавурынлы, кесментик кельген, башындаки сийрек сачлары чаларгъан, тегерек бетли, козлюкли адам эвнинъ санби эким Билял Исмаилович Баясанов эди.

Къонакъбайлар акъикъатен къаве устасы экенлер.

Къаймакълы кескин къавени кейфнен ичип, бу кишилер иле субеттен буюк лезет алдыкъ.

Лакъырды арасында Билял агъанынъ огълу анъылды ве онынъ альбомдаки фотоларыны бакътыкъ. Меним дикъкъатымны альбомнынъ табакълары арасында дёрт букленип къойылгъан чырышлы, бираз сараргъан къагъыт джелъп этти. Бу «Фахрий ярлыкъ» табагъы эди. Окъудым. «Фронттаки ве тылдаки санитар муэссиселерини консервирленген къаннен темин этювде айрыджа мувафакъиетли ишлерни ве донор кадрларыны джелъп этювде япкъан буюк хызметни ичюн Азербайджан къан авуштырув институты хадимлеринден озюни энъ зняде косьтерген Билял Исмаилович Баясанов Фахрий ярлыкънен мукафатлана. СССР Сагълыкъ сакълав Халкъ Коммиссарлыгъы. 1945 с. апрель 19».

Шу анъ козюмнинъ огюне Энвер агъа кельди, онынъ даима текрарлагъан икяесини хатырладым. О вакъыт оны олюм панджасындан къуртаргъанлардан бири бу киши дегильми экен... Мен, бирден айланып, дикъкъатнен Билял агъанынъ козюне тикилип бакътым; дерсинъ оны янъы корьдим, дерсинъ о бу стол башында янъы пейда олды... Яхшы ки, меним бу къолайсыз арекетимни кимсе эслемеди— стол башындакилер эписи кефели буюк рессам Айвазовскийнинъ диварда асылы «Докъузынджы вал» картинасына козлерини тиккен ве шу аджайип эсер акъкъында озъ фикирлерини айта эдилер.

О дакъкъадан сонъ мен Билял агъагъа башкъа козюнен бакътым. О маиъа сонъ дередже инсаннетли, къаны сыджакъ, мераметли киши олып корюнди. Энди етмиш яшында олса да, даа дурюст корюнген бу алчакъ гоньюолли адамнынъ иш фаалнети ве аяты мени гъает меракъландырды.

Эким дегенде, адети узре, козюмизини огюне къолунда фонендоскопынен нефесимизни динълеген я да градусникпен сыджагъымызны ольчеген, бир де бир хасталыкътан тедавий эткен акъ халатлы кишини кети-

ремиз. Албу ки, озьлерини ялынъыз хаста тедавийлемек дегиль, медицинанынъ дигер сааларына багъышлагъан чокътан-чокъ экимлер бар. Оларнынъ япкъан хызмети умумен сагълыкъ сакълав ишине сонъ дередже керекли олып, айры бир алларда хасталарны аякъкъа турсатууда, атта адамларны олжум панджасындан къуртарууда ве профилактика ишлеринде де исселери пек буюктир. Биз бильген адий экимлерининъ япкъан иши деръал корюне. Месея, къурсагъынъ агъырып экимге барсанъ о сени бакъа, диагноз къоя, плядж бере, бир къач кунъде тюзелесинъ ве экимге гъает хатиринъ хош ола, оны алгъышлайсынъ.

Я юкъарыда къайд эткен экимлеримиз? Олар япкъан ишининъ нетиджеси шу ерде корюльмей, эксери алда оны затен озьлери корьмейлер де. Амма не къадар кучъ-гъайрет, акъыл ве беден эмеги сарф этелер, чюнки бу оларнынъ вазифеси, экимлик ве видждан борджыдыр. Иште Билял агъа да озюнинъ 35 йыллыкъ иш фаалиетининъ эксери къысымыны о вакъытта медицинанынъ даа янъы саасы олгъан къан алув ве хасталаргъа къан йиберув ишине багъышлай.

1936 сенеси энди баягъы иш теджрибеси олгъан истидатлы эким Билял Исмаилович Баясанов Баку шеэринде озю чалышкъан Семашко адына хастахане янында республикада биринджи къан авуштырув станциясыны тешкиятландырууда буюк иссе къоша ве онынъ донорлар болюгине мудир ола. Бойлеликнен о Азербайджанда къан авуштырув ишине эсас къойгъан биринджи экимлерден олып, ондан сонъки бутюн фаалиети шу ишнен багълы ола.

Донорлардан къан алув, оны консервирлев ве керек олгъанда агъыр хастагъа къан йиберув иши (барсын биз ойы умумен къан авуштырув дейик) шимди энъ адий процесслерден бири олып къалды. Амма о вакъытта эр шей янъы, эр шей биринджи кере япыла, мутехассыслар ёкъ, алетлер ёкъ эди. О девирде шойле ишлер-

нинъ чаресини тапып, беджерип, омюрге кечиргенлернинъ хызметини акъыкъатен къараманлыкъ, эмек джесюрлиги деп саймакъ мумкюн.

Билял агъанынъ бу саада хызметине къыймет кесмек ичюн эйиси биз онъа берильген эмек характеристикасына мураджаат этейик. Онда шойле дениле: «Доктор Б. И. Баясанов Азербайджан къан авуштырув ильмий-теджкият институтында 1936 сенесинден берли чалыша ве къан авуштырув саасында республикада энъ теджрибели мутехассыслардан бири сайыла. Пек чокъ йыллар девамында институтнынъ донорлар болюгининъ мудир оларакъ, озь фаалиетининъ ильки йылларында о профессор Ф. А. Эфендиевнен берабер донорлар сайысыны арттырууда, олардан къан алув, къанны консервирлев ве хастагъа къан йиберув усулларыны ишлевде, инкишаф эттиривде, девалавнынъ шу янъы усулларыны Баку шеэриндеки ве республикада дигер ерлердеки тедавий муэссиселеринде менимсевде, омюрге кечиривде пек чокъ гъайрет сарф этти.

Дженк арфесинде доктор Баясанов Баку шеэр сагълыкъ сакълав болюгининъ хадими В. И. Александрованен берабер шеэрдеки бутюн хастаханелерде ве тедавий ханелерининъ чокъусында къан авуштырув кабинетлери тешкиятландырды. Бунынъ эмиети о вакъытта пек буюк эди.

Улу Ватан дженки йылларында Баясанов донорлар болюгининъ мудир оларакъ донор кадрларыны текмилев, оларны бирер-бирер тешкерюв боюнджа ве фронтларны даимий суретте ве керек мыкъдарда консервирленген къаннен темин этиов боюнджа пек чокъ иш япты. Бутюн дженк йыллары девамында шу эсас месуль вазифенен бир сырада институтнынъ периферия ишлери секторына ёлбашчылыкъ япаракъ, Баку шеэриндеки тедавий ханелерде ве госпиталлерде къан авуштырув ишининъ догъру алынып барылмасыны тешкерип, козегип турды ве, айны заманда, Джапаридзе адына хастахане-

де, Кировабад ве Степанакепт шеэрлеринде къан авуштырув станциялары тешкиятландырувда актив иштирак этти...»

Билял агъанынъ Азербайджанда умумен къан авуштырув ишини насыл ёлбашчылыкъ япкъаны ве бу мунм ишке насыл иссе къошкъаны бу сатырларда ачыкъ корюне. Билял агъанынъ озю о вакъытларны хатырлап шойле дей:

— Биринджи йыллары биз, бир къач эким, эр шейни озюмиз япа эдик. Биз, эм донорларны тапа, эм оларнынъ къанларынынъ группасыны тайинлей, эм къан ала эдик, эм о къаишы консервирлей, эм керек олгъан хасталаргъа озюмиз къан йибере эдик. Айны заманда экимлерге, эмширелерге бу процесслерни огрете, кадрлар азырлай эдик. Булар эписи о вакъытта пек агъыр иш эди, чюнки хастагъа къанны насыл йибермекни пек аз адам биле.

Бизлер Баку хастаханелерининъ эписине дефаларджа къатнап, догърудан-догъру озюмиз косътерип юзлернен къан авуштырув мутехассислары азырладыкъ. Буларны биз озюмизнинъ эсас ишимизден тыш япа эдик. Бундан да гъайры о йыллары халкъ арасында лекциялар окъуп, анълатув ишлерни алып барып, гонъюлли донорларны джелъп этмек керек ола эди. Бу меселенен даа таныш олмагъан кишилер къан бермеге, донор олмагъа къоркъа эдилер. Айны заманда къан йиберилмесин зарур олгъан хасталар да базылары къоркъып, ондан ред эте эдилер. Қъан берювнинъ ич бир тюрлю зарары олмагъаныны, айры хасталаргъа къан йиберювнинъ насыл файдасы олгъаныны ве атта о къап оларны олюмден къуртара билгеннини эр кеске айры-айры айтып анълатмакъ, оларны къандырмакъ керек ола эди.

Билял агъа бу хатырлавларны ойле бир джошкъунлыкънен ве энтузиазмнен икяе эте ки, дерсинъ керек олса, шу ишлерни янъы баштан текрарлап япмагъа азыр.

Билял Исмаилович Баясановнынъ бу энтузиазмына, Азербайджанда къан авуштырув саасында, хусусан джепк йылларында косътерген ярарлыкъларына дегерли къыймет кесильди. Юкъарыда мисаль кетирильген Фахрий ярлыкъ ойле бир чокъ ярлыкълардан бирисидир. Озь фаалиети саесинде о 30-гъа якъын тешеккиорнаме къазангъан, яни онынъ тешеккиор алмагъан йылы олгъаны ёкъ. Укумет оны дёрт медальнен мукафатлады. Олардан бирин «Кавказ мудафаасы ичюн» медалидир. 1960 сенеси СССР Сагълыкъ сакълав министрлиги оны «Сагълыкъ сакълав аляджысы» нишанынен, 1962 сенеси исе СССР Қъызыл хач ве Қъызыл ярм ай джемнети озюмизинъ энъ юксек мукафаты — «Фахрий нишан»-нен нишанлады. Лякин энъ буюк, энъ мунм мукафат шу ки, оны халкъ таныды, онынъ хызмети, япкъан ишлерини бутюн Баку джемаатчылыгъы таныды. Шеэрлилер онъа урьметнен ве ифтихарнен доктор Баясанов дейлер.

Билял агъа 1898 сенеси Корбек коюнде догъа. Бабасы 20 йыл чобанлыкъ япып, сонъра кой хозяйствосы нен огъраша, 1922 сенеси вефат эте. Анасындан исе даа эрте, та 1913 сенеси оксюз къала. Балалыкъта эски татар мектебинде, сонъра рушдие мектебинде окъуй. 1917 сенеси исе гимназияны битире — ве шу йылы Қърым университетининъ физика-математика факультетине кире. Эки йыл окъугъан сонъ медицина факультетине авуша, лякин бабасы ольген соңъ къорантасынынъ маддий вазинети агъыр олгъанындан 1922 сенеси окъувыны больмеге меджбур ола. Эки йылгъада чалыша, къорантасына ве къардашыны окъутмагъа ярдым эте (къардашы Мамут Исмаилович да сонъра корюмли совет мутехассисы ола). Ниает, къардашы окъувыны битирип, онынъ ярдымына базанмагъа имкян олгъан сонъ, 1924 сенеси кенс окъувыны девам эттире. Лякин о вакъытта энди Қърым университетинде о окъугъан медицина факультетини япылгъанындан себеп, оны Азербайджан Девлет университетининъ медицина факульте-

тине ёллайлар. 1928 сенеси университетни битире. 1934 сенеси Баку шеэриндеки Юкъярыда айтылгъан Семашко адына хастаханеге ишке киргенге къадар о Азербайджаннынъ чешит шеэрлеринде эким-терапевт вазифесинде чалыша.

Бу адам акъкъында икяе этер экенмиз, шуны къайд этмемек мумкюн дегиль: о эвде де пек яхшы тербиеджи, озю исе пек эвджимен адамдыр. Билял агъанынъ тербиелеп осьтюрген огълу Дилявер буюк мутехассыс, алим олды. О совет илимининъ энъ яш, энъ перспективалы сааларындан бири олгъан кибернетика боюнджа илимлер докторы унваныны къазанды. Озь саасы боюнджа 17 китапнынъ авторыдыр. Шимди Москвада муим илимий иште чалышмакъта.

«Еген бильмез, догърагъан билир», дегенлери киби, донор къанынынъ файдасыны корьгенлер, ондан дева тапкъанлар оны олар ичюн ким берди, тамчы-тамчы этип ким топлады, ким азырлады — бильмейлер. Эгер бильсе эдилер, Билял агъа киби, инсанларнынъ сагълыгъы ичюн озь сагълагъыны аямагъан инсанпервер кишилерге, олар азырлагъан къаннынъ эр бир тамчысы ичюн бинъ бир тешеккюр ягъар эди.

Бизим Энвер агъамыз да шойле дей:

— Мен джаиль, адий бир адамым, дюльбер сёзлер айтмагъа бильмейим. Лякин манъа шу бир тамчы къаны етиштирип, джанымны къуртаргъан кишилерни бильсем, оларгъа юректе: — Сагъ олунъыз! Дюнъя тургъандже турынъыз! — дер эдим.

Эминликнен айтмакъ мумкюн ки, Энвер агъанынъ алгъышлайджакъ адамларындан бири, Бакуда яшагъан, озю 80-ни кечип раатлыкъга олса да, кишилернинъ сагълыгъы ичюн юреги аля раатлыкъ бильмеген доктор Баясановдыр. Шунунъ ичюн икяемизни онъа шу алгъыш сёзлеринен битирмек истеймиз:

— Сагъ олунъыз, Билял агъа! Дюнъя тургъандже турынъыз!

ФЕДАКЪЯР ОМЮР

Кичкене койчигимиз Эски-Кърым районында, Агъармыш дагъы этегинде ерлешкен эди. О вакъытта Ленин адыны ташыгъан колхозымызда койлюлер эсасен богъдай, арпа ве дигер сой захире етиштире, бостанджылыкънен огъраша, тютюн асрай тургъанлар. Колхоз даа янъы тешкиль олгъанындан олса керек, койге райондан чешит ёлбашчылар сыкъ-сыкъ келип тура эдилер.

Сонъки вакъытта койде янъы бир адам пейда олды. Устуне мешин куртка, башына кепка кийген, узунджа бойлу сагълам арекетли бу адам койге эр вакъыт озь машинасынен келип де идареде топлашув япа, де тютюн араныны, малханелерни бакъып юре тургъан. О хусусан язда, ишнинъ энъ къызгъын маалинде — арман вакъытында чокъ келе эди. Бу киши Эски-Кърым район партия комитетининъ биринджи секретары Изедин Сеферов эди. Койге Сеферов келип де, биз, балаларнынъ хаберин ол-

магъан вакъыты олмай эди. О кельгенде бизим ичюн буюк къуванч ола, чюнки о автомобилънен келе эди. Автомобиль исе бизим ичюн энъ меракълы, энъ тааджипли шей олып, биз онъа аякъ машинасындан сонъ, илиминъ энъ буюк къазанчы деп бакъа эдик. Сеферов къайткъандже машинанынъ янындан айрылмай эдик. Онынъ бир де бир ерини тутып бакъмакчы, я да устюне минип тюшмекни буюк бахт сая эдик.

Бир кере машинанынъ янында топлашып, козьлеримизни липильдетип тургъанымызны корьген Сеферов айдавджысына мураджаат этип:

— Бу балалар машинагъа даа ич де минмеген олсалар керек. Миндир оларны да таш ёлгъа чыккып кезиндир,— деди.

Шу ерде ана-баба куню олды, башымыз кокке тийди. Айдавджы эпимизни машинагъа миндирди, ярым саат кезиндирди. Биз къуванчымыздан патлайджакъмыз, дерсинъ бизден даа бахтлы киши ёкъ. Шимдики балалар космос гемисине минселер де о къадар къуванмазлар беллейим.

Бундан сонъ, бизим огюмизде Сеферовнынъ итибары дагълар киби осьти. Оны энъ алидженап, энъ акъыллы, энъ мераметли адам сайдыкъ. Биз оны эр вакъыт сабырсызлыкънен беклей ве узакътан, тоз котерип, насыл бир машина корюнесе: — «Ана, Сеферов келе!» — деп чапа эдик. Лякин о сонъундан сийрек корюнип башлады. Чюнки районда даа башкъа койлер де, башкъа колхозлар да бар. О эр ерге барып, эркеске ярдым этип, эр ерде пшши ёлуна къойып юрсе керек.

Акынкъатен, о райком секретары оларакъ чокъ иш япса керек, чюнки эр кес оны ёлбашчы деп сая ве онынъ адыны буюк урьметнен тильге ала эдилер. Иште, меним хатиримде де о ойле праделл, эр кеске сёзю кечкен, истидатлы, алидженап бир девлет адамы оларакъ къалгъан...

Арадан аман-аман 25 йыл кечти. 1960 сенеси Ашха-

бадда, амелнят кечем. Шеэрде бир къач къоранта кърым-татары яшагъаныны ве бирисининъ Сеферовлар къорантасы олгъаныны эшиттим. Бу, балалыкъта мен билъген Сеферов олмасын деп, онынъ эвнин тапып бардым. Орта бойлу, кесментик кельген, энди къурсагъы чыккып башлагъан, манъа таныш олмагъан элли яшларында бир адам темиз татарджа: — Буюрынъыз! — деп мени ичери давет этти. Танымасам да, козьлеринде насылдыр бир сыджакълыкъ ис эттим.

Таныш олдыкъ, сораштыкъ. О акынкъатен меним хатиримде къалгъан Сеферов экен.

— Я мен сизни, узун бойлу бир киши деп билем де, — дедим онынъ боюна, толушып башлагъан кевдесине козь ташлап.

— Э, къардашым, шакъамы я, йигирми беш йыл кечти. Йыллар омузынъдан басалар да я, — деди о озюни акълагъан киби давушнен.

Албу исе меселе шунда олса керек ки, затен бала экенде кишиге эр шей буюк, къоджаман олып корюне экен.

Бекленмезден олгъан корюшювимиз пек меракълы кечти. Мен балалыгъымны, эвнинъ саипи исе яшлыгъыны, о вакъытта якъан ишлерини, танышларыны хатырладыкъ. Изедип агъанынъ аркъадашы, медений корюнишли, ачыкъ бакъышлы, темиз ана тилинде лаф эткен, Мерьем апте де бизни карап янтыгъынен сыйлады.

Лакъырды арасында козюме чюйде иливли тургъан китель ве онынъ омузларындаки полковник погонлары илишти. Къонакъбайнынъ дженк вакътында да шанлы дженкявер ёл кечкеннин, юксек рутбеде арбий хызметчи олып стишкенини ве арбий хызметини аля даа девам эттиргенини анъладым.

Акъшам къоранта азаларынынъ иджрасында концерт динъледик. Уйкен къызлары Земфиранен Раъна бириси планно чалды, бириси йырлады. Кучюклер исе 10—11 яшларында Изедичик ве 5-6 яшларында Мерьем

чик «Къайтарма»гъа ойнадылар. Мени о вакъытта балаларнынъ адлары тааджиште къалдырдылар. Ана-бабасынынъ адлары Изедин, Мерьем, балаларынынъ адлары да Изединчик ве Мерьемчик. Бизим халкъта бойле шей пек сийрек расткеле. Бунынъ асылыны сонъундан аныладым.

Амелиятым биткендже бу алидженап медений къорантада дефаларджа олдым. Улу Ватан дженки башлагъан куню кийген арбий урбасыны даа ташламагъан, 1941 сенеси дженкке кеткен, 1942 сенесининъ сонъунда энди гвардия полковниги рутбесине котерилген Изедин агъанынъ аятынен, дженкте якъан ярарлыкъларынен о вакъыт къыскадан танышкъан эдим.

... 1941 сенеси. Козълерини къан баскъан гитлер баскъындылары озь панджаларыны Ватанымызнынъ юрегине — Москвагъа сапламакъ ниетинделер. Гитлер Москвагъа уджюмге айрыджа эмнет берип, шу этрафта пек буюк кучь топлай. Хани фюрер Октябрь байрамынадже Москваны забт этип ноябрь 7-де Къызыл мейданда енгъиш парады япмагъа ниетлене. О атта оладжакъ параднынъ тертибини биле тизип азырлай.

Амма Москва мудафааджылары: «Бир адым аркъагъа чекильмемиз! Артымызда Москва!» шнары алтында арсландай дженкештилер. Олар Ватан ичюн джаныны феда этсе этти, амма хани душманны бир адым биле огге йибермедилер. Пайтахтны къорчаламагъа энъ яхшы, энъ зияде сиялагъан арбий къысымлар, арбий техника топланды. Он бинълернен ополченец гонъюлли оларакъ элине сила алды. Москва мудафасында бутюн миллетлернинъ векиллери иштирак эттилер. Шу джумледен, кърым-татар халкъынынъ да джесюр огъул ве къызлары Москва яларында буюк ярарлыкълар къостердилер. Олардан бири 49-джи дивизиянынъ эркъанындаки 470-джи полкнынъ арбий комиссары Изедин Сеферов эди.

Сеферов Москва урушларынынъ энъ кескин ерлерин-

де: Серпухово районында, Можайск яларында, Юхнов ве Алексинно орталыгында олды. Комиссар оларакъ о уруш вакъытларында чарпышмаларнынъ энъ хавфлы ерине сокъула, озь джесюрлигинен солдатларны рухландыра, даима оларгъа орынек ола эди.

Бир эпизод. Немселерге къаршы уджюмге кечкенде, урушнынъ энъ къызгъын, энъ месулиетли вакъытында, полк командири майор Мазыркин агъыр яраланды. Белли ки, бойле агъыр, кергин дакъкъаларда эр шей командирге багълы ола. Шунинъ ичюн комиссар Сеферов бир дакъкъа тюшюнмей полк команданлыгыны озь устюне ала ве полк уджюмни девам эттире. Нетиджеде, башлангъан операция мувафакъиетнен сонъуна чыкъарыла. Бу операция ичюн о «Дженкявер Къызыл Байракъ» орденинен мукафатлана.

Сеферовнынъ билъги дереджесини, сиясий иш те-джрибесини козь огюне алып, оны 1942 сенеси июнь айында 238-джи дивизиянынъ сиясий болюгине начальник вазифесине тайин этелер.

Изедин агъа о кунълерни хатырлап шойле дей:

— Алексинно ве Юхнов орталарындаки агъыр чарпышмалар, амансыз урушлар эбедий хатиримде къалдылар. Чюнки о урушларда бизим полкларымыз дженкявер шан-шурет къазандылар. Бу районларны азат этювде алынып барылгъан дженкявер операциялар ичюн бизим 238-нджи дивизиягъа 30-нджы Къызыл байракълы гвардия дивизиясы деген фахрий нам берильди. Пек чокъ командир, солдат ве офицер юксек укюмет мукафатларына наиль олдылар. Манъа о вакъыт «II дередже Ватан дженки» ордени бердилер.

Сонъра Сеферов шу дивизия командирининъ сиясий ишлер боюнда муавини вазифесини иджра эте. 1942 сенесининъ сонъунда онъа гвардия полковниги унваны бериле. Бундан сонъ, онынъ дивизиясы Смоленск, Ельня шеэрлерини азат эте. Бу къатты урушларда къостерген ярарлыкълары ичюн о «Къызыл Йылдыз» орденинен

мукафатлана. Амма озю де о вакъытта агъыр яралана, контузия олып госпитальге тюше. Эльбет дженк о, къуршун, бомба кимсенниъ хатрини саймай. Госпитальден чыкъкъан сонъ, Сеферов озъ дивизиясына къайтып баралмай ве хасис душманын та Берлингедже къувуп алып кетювден марум ола. Яраларындан бус-бутюн савулгъан сонъ, Сеферов Семипалатинск шеэриндеки Къазахстан педагогика институтында, Самаркъанддаки Озъбек девлет кой хозайствосы институтында оджалыкъ ишинде чалыша. 1949 сенеси о Туркменстан ССР ДОСАРМ джемнетинниъ реиси вазифесине тайинлене. Сонъра 1951 сенеси ДОСАРМ, ДОСАВ ве ДОСФЛОТны бирлештирген ДОСААФ джемнетинниъ реиси ола. Озюниъ бутюн бильгисини, зенгин арбий теджрибесини, бутюн истидадыны ортагъа къойып, республика яшларыны арбий-мудафаа ишине азырлай. Бу буюк ве гъает мунм вазифени мувафакънетнен беджере ве йылларнен шу иште чалыша.

Чокъ йыллар девамында кутълевий арбий-мудафаа ишлеринде актив иштираги ве эльде эткен мувафакънетлери нчюн о, СССР Мудафаа министри, Советлер Бирлигиниъ маршалы Р. Малиновский ве Туркестан Арбий округынынъ команданлыгъы тарафындан дефаларджа махсус Фахрий ярлыкъларнен мукафатлана. Озюниъ ишинен Сеферов республика партия ве совет органлары огюнде буюк итибар къазана. Чокъ йыллар девамында Ашхабад шеэр партия комитети бюросынынъ азасы ола.

Юкъарыда биз къорантада дёрт бала акъкъында лаф юрюткен эдик. Меселе шунда ки, Изедин агъанен Меръем апте анадан оксюз къалгъан эки балачыкъны алып, озълеринниъ балалары киби бакъып осьтюрдилер. Затен бу къорантагъа урьмет этип балаларгъа эвельден Изедин ве Меръем адлары къойылгъан. Балаларнынъ ве ана-бабанынъ адлары бир олгъанынынъ себеби шу экен.

Экинджи кере Сеферовнен 1968 сенеси корюштик.

О энди истифагъа чыкъкъан эди. Лякин бунъа бакъмадан, келе месуль партия ишинде, Туркменстан Компартиясы Меркезий Комитетинниъ Бирлешкен нешриятинда партком секретары вазифесинде чалыша эди. Бу саада та дженктеп эвель ве ондан сонъки йылларда эльде эткен зенгин теджрибеси онъа бу месуль ишни де мувафакънетнен алып бармагъа ярдым эте эди.

О вакъытта, лаф арасында Изедин агъагъа:

— Биз энди зенаатдаш олгъан экенмиз де,— дедим.— Сиз нешриятта чалышасыз, мен исе — газетада.

— Э, къардашым, бу меним эски зенаатымдыр. Мен та 1935—1936 сенелери «Янъы дюнъа» газетасынынъ редакциясында чалышкъан эдим. «Правда» газетасы янында да учъ ай курста олгъан эдим,— деди о гъуруренен...

Изедин агъа дегиль тек девлет ишлеринде, о къоранта башы оларакъ да чокъ къоранталаргъа орьнек ола биледжек кишидир. Онынъ тербиелеп осьтюрген къызлары Земфира ве Раъна Ашхабад девлет медицина институтыны битирди ве сонъра экиси де кандидатлыкъ дереджесине диссертация къорчалап, алим олдылар... Бу алидженап къорантада тербие алып оськен Изединчикнен Меръемчик де окъуп, эллерине зенаат алып, энди озълери къоранта, бала-чагъа санби олдылар.

Багъчасарай янында, Аджы-Болат коюнде фукъаре къорантада дюнъагъа кельген, Октябрь революциясындан сонъ осип чыкъкъан совет зиялылары сырасына кирген, адий кой баласындан юксек рутбели совет офицери дереджесине котерильген, бутюн анълы омюрини совет, партия, ве хусусан арбий ишке багъышлагъан, Коммунист партиясынынъ ве халкънынъ садыкъ огълу олгъан гвардия полковниги Сеферовнынъ дженкявер ёлу, федакяр омюри чокъ яшларгъа мисаль ола биледжектир.

КОМИССАР МАНДАТЫНЕН

1944 сенеси. Апрель айынын орталары. Симферополь сокъакъларындан айдаштырып, немселерден трофей алынган «363638» номерли алчакъ «Оппель» машинасы кетмекте. Рульде отургъан адамнынъ башында кърмызы ленталы кьалпакъ бар. (Бу, о куньлерде энъ шерефли адамларнынъ — Кърим дагъларындан чыккъан партизанларнынъ нишан бельгиси эди). Былашыкъ ешилъ тюстекъи «Оппель» даа эки-учъ кунъ эвель Кавказдан къайтып келип ерлешкен Обкомнынъ бинасы огюнде токътады.*

Машинадан тюшкен узунджа бойлу, ачыкъ бакъышы, чевик аркетли адамнынъ устюнде къайтарма якъалы, къушакълы юн куртка, парашют брезентинден ти-

* Бу очерктеки малюматлар ве фактлар сабыкъ партизан комиссари Мустафа Селимовнынъ агъызындан ве шахсий архивинден азылып алынды.

кильген штан, омузында немсе автоматы, беллинде «Вальтер» пистолетти.

Адам тез-тез юрини, бинанынъ экинджи къатындаки одалардан бирине кирди. Оданынъ тёрюнде стол янында багъырып-багъырып телефоннен лакъырды этип тургъан Кърим обкомынынъ биринджи секретары Владимир Семёнович Булатов къапыдан сюрп кирген адамгъа бир ан тикилип бакъты да, сонъ трубкагъа «бироз токътачынъыз» деп, эллерини джайып, адамгъа догъру адымлады.

— О-о, Мустафа! Аферин, аферин! — деди о, адамнен къучакълашып.

— Биринджи секретарь аркъадаш! Кърим дагъларында немсе фашистлеринен он ай девамында алып баргъан амансыз курешимиз акъкында эсап бермеге рухсет этинъиз! — деди Мустафа онынъ къучагындан бошагъан сонъ саф тутып, теменна беререк...

Обкомнынъ биринджи секретарына кыскъа эсабат бермеге кельген бу адам Кърим партизанлары Дженюбий бирлешмесиини белли комиссары Мустафа Селимов эди.

Бундан тамам он ай эвель Сочиде Булатовнынъ элинден алынган гъаег муим ве месуль вазифенен душман аркъасына тюшюрильген садыкъ коммунист Мустафа Селимовгъа шимди обком секретары огюнде, партия огюнде гъурурнен эсап бермеге, айтмагъа шей бар эди. О, озъ джекъвер аркъадашларынен берабер партиянынъ авалесини мувафакъиетнен эда этти: Кърим дагъларынынъ белли бир кысмында партизан аркетини гъайрыдан тешкиятландырды, партизан отрядларына аз бир вакъытта ерли эалиден бинълернен адамны джелъп этип, оларны фашист ягъмалжыларына геджекупълюз аман бермеген джиддий бир кучъке чевирди. Бунынънен о, озъ тувгъан юртуны душмайдан азат этюв курешине дегерли несе къошты.

Комиссарнынъ ресмий эсабаты кыскъа олса да,

гъалебенен екюнленген бу буюк операциянынъ артында эр куню олюмнен ве мисильсиз къыйынлыкъларнен багълы олгъан, нисандан сонъ дерелже буюк праде ве гъайрет, джесарет ве инам, Ватангъа садыкълыкъ ве душмангъа нефрет талап эткен он айлыкъ эмек ве ку-
реш бар эди.

... Дженк башлангъанда, Ялта райкомынынъ бирин-
джи секретары Мустафа Вейисович Селимов бутюн
кучъ-къуветинен джебэге, элине сила алып Ватанны
къорчаламагъа сёз берди. Лякин онъа, сенинъ еринъ
шимдилик мында дедилер. Немселер ярым адагъа кир-
мезден эвель, Обкомнынъ бюросында душман аркъа-
сында къалып курешмек ичюн махсус партизан отряд-
лары мейдангъа кетирмек къарары къабул олунды ве
Селимовгъа шу отрядларнынъ биринде къалып, 4-нджи
районнынъ комиссары оларакъ анда сиясий ишке ёл-
башчылыкъ япмакъ вазифеси берильди.

Лякин сонъки дакъкъада Обком ве Совнарком онъа
Севастополь этрафындаки даа оккупирленмеген район-
ларда ички ресурсларны мобилиземек, аджеле суретте
малларны, захире ве дигер эрзакъларны топлап, Севас-
топольде резервге къоймакъны авале этти. Бу месуль-
ниши мувафакъетнен эда этер экен, ноябрь 16 куню
Севастопольде фашист бомбасындан Селимовнынъ бу-
тюн къорантасы зарарлана: къадыныннынъ мийи сарсы-
ла, огълунынъ аягъы сына, башкъалары контузия
олалар. Бу бахтсызлыкъ себебинден, Обком бюросы
онъа къорантасыны Кавказгъа чыкъармагъа рухсет
ете.

Обкомнынъ махсус авалеси олгъангъа къадар о, бир
бучукъ ай Закавказье демирёлунынъ сиясий идаресинде
чалыша. Сонъра, 1942 сенесининъ ильки куньлеринде
Обкомнынъ чагъырувынен биринджи Керчь десанты
саесинде азат этильген Керчьке ёней. Мында Селимов-
гъа Керчь ярым адасында арекет этмекте олгъан орду-
ларнынъ арбий советлеринде Обкомнынъ ве Совнарком-

нынъ векили сыфатында граждан эалиси тарафындан
арбий къысымларгъа фортификацион ве дигер ишлерде
эр тюрюю ярдымны тешкиятландырув вазифеси авале
олунды.

Вазнет бир даа муреккеплешип, Керчь ярым адасын-
дан экинджи кере чекильген сонъ о, Краснодарда,
Сочи де Обкомнынъ резервинде булунаракъ, баягъы
вакытлар Кърым партизанларыны ве подполье джигле-
рини ашайт малларынен, урбанен ве дигер маддий ке-
диклернен теминлев вазифесини эда этти. Бу макъсад-
нен шу ерге якъын республикаларнынъ ёлбашчы орган-
ларына мураджаат этерек, зарур мыкъдарда маллар
алып оларны самолётларнен Кърым дагъларына ёлла-
пылмасыны тешкиятландыра эди.

Обком тарафындан озюне авале этильген эр анги
вазифени истекнен эда этип кельсе де, Мустафа Сели-
мов, коммунист оларакъ, Ватаннынъ бу агъыр куньле-
ринде озюнинъ ери ялынъыз джебэде деп сая ве тувгъан
топракъны пис чызмаларынен таптагъан душман иле
къаршы-къаршыгъа туруп курешмеге ынтыла эди. «Ёкъ,
бойле девам этмек мумкюн дегиль, мытлакъа бир фур-
сат тапып, джебэге кетмек, манъа ялынъыз анда олмакъ
керек», деп ойлана эди о.

Инает, бойле фурсат да кельди. Душман аркъасында
гизли куреш ичюн Обком, сабыкъ совет ве партия ха-
димлеринден буюк бир группа тешкиль этмекте эди.
Буны эшиткен Селимов деръал озюни гонъюлли ола-
ракъ шу группагъа къошмаларыны риджа этти. Бу груп-
пагъа къошмакъ ичюн чешит республикалардан ве атта
фронттан айры керекли аркъадашлар да махсус чагъы-
рылып алындылар.

1943 сенеси, июнь 25 куню акъшамдан сонъ Сочи
аэродромындан эки «Дуглас» самолёты котерилип
Кърым ярым адасы тарафкъа ёл алды. Оларнынъ ко-
гертесинде дагъгъа тюшюриледжек 50 адамлыкъ го-
нъюллилер группасы бар. Элинде комиссар мандаты

олгъан Мустафа Селимов да, мына бу группанен кетмекте.

Чокъкъа бармай, самолётлар орман ичинде дёрткөшешекпльде атешлер якъып, белгиленген кучюк мейдангъа къоналар. Бир къач эски партизан янъы кельгенлерни севинчен къаршылап алдылар. Бу Зуя районьндаки Бакъсан коюнинъ янлары эди. Бираз раатлангъан сонъ, бутюн группа озьлерине арекет этмек ичюн белгиленген Багъчасарай дагъларына ёней.

Бу ерде шуны къайд этмели ки, Кърымда партизан арекети затен учъ девирге болюне. Онынъ биринджи девиринде де партия тарафындан тешкиятландырылгъан халкъ интикъамджылары оккупациянынъ пльки кунюнден душмангъа аман бермедилер. Е. Шамконинъ «Дорогами крымских партизан» (1976) адлы китабында бу акъта шойле дениле: «Секиз ай девам эткен Севастополь мудафаасы девиринде партизанлар 625 дженкывер операция отъкерди ве душманнынъ махсус къырыджы экспедицияларына къаршы 112 урушта пштирак эттилер. Ватанперверлер 12 бинъден зияде фашист солдаты ве офицерини ёкъ эттилер, чокъ мыкъдарда арбий техникасыны къырды ве забт эттилер.» (9-нджы саифе). Лякин вазнет кеткен сайын агъырлашты.

Севастополь къалдырылгъан сонъ, яни 1942 сенесининъ июль айындан 1943-нинъ июлинедже девам эткен экинджи девир исе гъает къыйын ве мешакъатлы олды. Душман энди та Волгагъа еткен ве ярым ада терен тылда къалгъан эди. Партизанларнынъ чокъусы Буюк топракъкъа чыкъарылды, белли бир къысмы Обкомнынъ къарарынен гизли тешкиятларгъа ярдымгъа ёнетилди. Дагъда исе эписи олып 400 къадар партизан къала. Бунъа бакъмадан, партизан дженки кене токътамай: немселернинъ сийрек олса да, кене гарнизонлары, складлары патлатыла, поездлары авдарыла ве иляхри.

Бу девирге келип, Кърым дагъларында партизан арекетининъ белли дереджелс зайыфлагъанынынъ эсас

себеплеринден бирн даа шу ки, Обкомнынъ хулясасына коре, бу арекетининъ ёлбашчылары А. Мокроусов ве С. Мартынов биринджи девирде тешкилий меселелерде базы бир янълышларгъа ёл берди ве партизан отрядларыны дагъ шараитларыны яхшы билген ерли эали эсабына текмиллеп къуветлендирюв имкянындан кереги киби файдаланмадылар. Бу меселе Обком бюросынынъ махсус межлисинде музакере этилип, о аркъадашлар дагъдан чагъырылып алынгъан эдилер.

Иште, 1943 сенесининъ ортасында махсус азырлыкъ корип гонъюлли суретте дагъгъа келип тюшкен ватанперверлер группасынынъ эсас вазифеси Сталинград зыкъысындан энди айынып оламагъан ве табана къувет берип башлагъан фашист ягъмаджыларына аркъадан дарбе берип турмакъ, эм де Кърым топрагъыны азат этювде шанлы аскерлеримизге аркъадан ярдым этмек ичюн дагъларда партизан арекетини янъыдан тешкиятландырмакъ ве оны кутълевий бир къуветке чевирмек эди.

Янъы кельгенлер Багъчасарай дагъларында ерлешкен сонъ, оларны къаршылап алгъан 30-гъа якъын эски партизанларнен берабер, эписи олып 83 адамдан ибарет янъы Багъчасарай партизан отрядыны мейдангъа кетирелер. Отряднынъ командири оларакъ, 1941 сенесининъ ноябрь айындан башлап, бу ерлерде партизанлыкъ якъан Михаил Андреевич Македонский тайин этиле. Мустафа Селимов исе отряднынъ комиссары ола.

Мына бу отряд ве Къарасувбазар эм де Эски-Кърым дагъларындаки отрядлар озь арекетлерини гъайрыдан активлештирип, Кърымда партизан арекетининъ энъ къызгъын, энъ семерели, гъалибане учюнджи девирине башлангъыч къоялар.

Комиссар Мустафа Селимов озьлерине юкленген муим вазифени мувафакъиетнен эда этмек ичюн, эвеля вазнетни денъиштирмек, халкънен багъланмакъ, ерли эалинен сыкъы мунасебет эльде этмек керек деп таныды

ве ойле де япты. Койлерге ёлланылган разведкаджылар, алякъаджылар анда ишанчлы адамларнен багъланып, деръал агитация ишлерине кириштилер.

Халкънен багъ тутув ишлеринде, хусусан эски партизанлардан Мемет Аппазов, Николай Спан, Мемет Молочников, Абдукерим Аширов, янъы кельгенлерден Мустафа Мамутов, Рамазан Муратов ве дигерлери чокъ иш яптылар. Халкъ арасында алынып барылган агитация ишлери ве онынъ нетиджелери хусусында сабыкъ партизан комиссары Мустафа Селимов шойле дей:

— Койлерде гизли иш алып барганлардан энъ зияде акъылымда къалгъаны — дагъгъа бизнен берабер тюшкен Стилялы сабыкъ оджа ве комсомол хадими джесюр разведкаджи Мустафа Мамутовдыр. О, койлеринде староста олган агъасыны озюне джелъп этип, онъынънен анылашып, кунъдюзлери онынъ магъазында яшай, геджелери адамларнен корюше, эвлерине бара, субетлеше, керек малюматларны топлай, дагъгъа адамлар чыкъара ве иляхри. Бизим векиллеримиз геджелери барып ондан къыйметли малюматлар ала ве онъа зарур косътеришлер, вазифелер бере эдилер. Мен шахсен озюм де аркъадашларнен берабер онъа бир къач кере барган эдим. Мына бойле аркъадашларымыз эали арасында ве атта гонъюллилер ичинде буюк ишлер алып бардылар. Айры группалар исе немсе къысымларында, хусусан мувакъат немсе урбасы кийген, Коккозьде ве башкъа койлерде къаравуллыкъ хызмети япкъанлар арасында да иш алып бара эдилер. Мамутов Мустафа, Къуртмоллаев, Бекиров Амет киби чокъ адамларымызнынъ семерели фааллетти нетиджесинде, дагъгъа адамлар кутлевий келе башладылар. Меселя, бизим отрядымыз ерлешкен районда партизанларгъа къаршы арекет эткен буюк бир гарнизоннынъ башында немсе майоры тура эди. Бизим адамларымызнынъ оларнен багъланып алып барган анылатув ишлери саесинде, олар шу майорны ольдюрип, 50-ден зияде адам бу-

тюнлей бизим тарафымызгъа кечтилер. Бунынъ киби де, илькки девирде партизанларгъа джиддий къаршылыкъ косътерген Ранмов деген саткъын ёлбашчылыгъындаки гонъюллилер гарнизоны биле бутюн эркъанынен бизге келип къошулды ве фашистлерге къаршы курешти.

Мустафа Селимовнынъ ёлбашчылыгъында алынып барылган бойле бирден-бир догъру ве актив арекетлер тез вакъытта озъ нетиджесини берди. Якъын койлерден ве шеэрлерден, ильк эвеля Ялтадан отрядгъа кунъде янъы-янъы адамлар келебашлады. Койлюлер энди партизанларгъа эр джеэттен актив суретте ярдым эте ве фашистлерге чешит шекильде къаршылыкъ косътере эдилер. Меселя, Тав-Бадракъ коюнден 17 яш топланып жандармерия начальнигини урып ольдюре ве эпсин дагъгъа къачып келип партизан отрядына къошулалар. Бир отряд азлыкъ этип, энди эки отряд тизиле. Сонъра исе учюнджи отряд пейда ола.

Сентябрьнинъ сонъларында бу районда арекет эткен партизанларнынъ сайысы 600-ни кече ве кунъ-кунъден буюген отрядларнынъ арекетлерини бирлештирмек ичюн меркезий штабнынъ косътеришинен, дженкявер бригада тешкиль этиле. Бригаданынъ командирни Македонский ве комиссары Мустафа Селимов ола.

Сайы джеэтинден олдукъча кенишлеген ве сиялен темин олулган партизан отрядлары энди планлы суретте дженкявер операциялар тешкилятландырып, фашистлернен къатты урушлар алып бара эдилер. Эски партизан Христофор Чусси ёлбашчылыгъындаки бригада штабы махсус диверсиялар, демирёлларны патлатув, душман гарнизонларына уджюм япув, немселернинъ къырыджи отрядларына къаршылыкъ косътерюв ишлерини планлаштыра, эр гедже чешит операцияларгъа айры группалар йибере. Айны заманда, меркезий штабдан алынган махсус вазифелер де эда этиле эди.

Партизан сафлары эп кенишледи, лякин бунынънен бирге, кельгенлер арасында душман векиллери, чешит

унсурлар олмакъ итималы да артты. Не япмалы? Партизан ёлбашчылары бу актъа чокъ ойландылар. Эльбет, душманнен курашым, деп кельген адамгъа ишанмакъ керек. Я барып да онынъ юрегинде башкъа шей олса? Меселе муреккеп эди.

М. А. Македонский озюнинъ «Пламя над Крымом» (1969) адлы хатырлав китабында бу хусуста шойле яза:

«Бу меселе акъкъында лаф ачылгъанда, бирлешме комиссары Селимов мангъа шай дей эди:— Биз халкъкъа, кутълеге базанмакъ керекмиз. Мына, бизге чокъ чешит адамлар келе. Бу яхшы. Чокъ адам келе экен, демек, оларны да чокъ адам биле. Бир де бир адам сенде шубе догъурса — косьтер оны халкъкъа. Бир де бир оны илле таныр, я да о акъкъында бир шей эшиткендир.

Бу тевсие бизге сонъра пек файда берди.» (214-нджи саифе).

Партизан урушынынъ, затен озюне хас хусусиетлери бар. Мында командирлер эмир берип, озьлери аркъада отурмайлар. Урушнынъ кыызгын вакътында партизан етекчилерининъ ерини тайин этмек кыйын — олар энъ месуль, энъ агъыр участкада булунмакъ кереклер.

Бойле урушлардан бирини Македонский шай тасвир эте: «Мына, дарбедар группа бизагъа сюрюльди. Эркесден огде Аппазов, Гвоздев, Спаи, Дементьев джылышалар. Олардан азгъана артта, сагъ тарафта Грузиновнынъ группасы. Оларнен бирге комиссар кете. Бирден огде шытырды эшитильди: душман олса керек. Аппазов ве достлары кыбырдамай турдылар.

— Яндыр о лянетлерни! — деп кычырды Аппазов яман бир сеснен ве душман солдатынынъ устюне атылды. Олар ерге йыкълды ве курмеклешип къалдылар.

Мемет Аппазов — теджрибелли, эски разведкаджы. О айры группаларнынъ башы олды ве къарардан зияде

джесюр адам эди. Урушларда косьтерген ярарлыкълары ве джесюрлиги ичюн дженкявер Кызыл Байракъ орденнен мукафатлангъан эди. О, «менде ялынъыз геберип яткъан я да эсир алынгъан гитлерджи нефрет кьозгъамай», дей эди. Бу нефрет онгъа аджайип дженкчи олмагъа ярдым эткендир. Аппазовнынъ къараманлыкълары акъкъында Совинформбюронинъ хаберлеринде айтылмаса да, онынъ ады бутюн дагъдакилерининъ тилинде дестан олгъан эди.

Шимди о бир къолунен фашистнинъ богъазына япышып, дигер къолунен белиндеки пичагъыны чыкъарды. Шу анде терек артындан башкъа бир хаин автоматчы онгъа догъру козьлеп къуршун ягъдырды. Меметнинъ башы худжур алда салынып къалды.

— Ватаничюн огге! — деп кычырдым мен бар сесимнен.

Чусси, Спаи, Самойленко, Дементьев, Гвоздев, Грузинов душман устюне джесаретнен атылдылар. О бир тарафтан комиссар Селимовнынъ:

— Коммунистлер ве комсомоллар, меним пешимден! — деген сеси эшитильди.» (152-нджи саифе).

Отряднынъ энъ джесюр партизанлары, озь халкъынынъ садыкъ огъуллары Мемет Аппазов ве Николай Спаи мына бу чарпышмада къараманджа эляк олдылар.

Комиссар Селимовнынъ тешевбюси ве актив иштиркинен мураджаат тарзында листовкалар, беянатлар азырланып ерли халкъ арасында даркъатыла эди. Мына оларнынъ бирисинде, джумледен шойле дениле: «... Кырым эалиси! Кызыл Орду сизни тез вакъытта фашист эсирлигинден къуртараджакъ. Эпинъиз душманнен курашкы котерилинъиз! Немселерни эр ерде, данма ольдюринъиз! Совет кишилерини эсирликке алып кетювден, ольдюрювден сакъланъыз, къорчаланъыз. Дагъгъа, партизанларгъа келип къошулынъыз! Немсе ягъмаджыларына олюм!»

Бойле чагъырувларгъа сесленерек, эм де фашистлернинъ зулумундан къачып, адамлар дагъгъа бала-чагъа-сынен, бутюн къоранталарынен ве атта кою-коюнен келе эдилер. Олар озьлеринен алып олгъан бутюн шейлерини аркъаларына юклеп, малларыны биле айдап кетире эдилер. Чешит миллет векиллери, чешит яшта ве чешит зенаат адамлары бир ерге къошулып, озь топрагъыны ягъмаджылардан азат этмек нчюн къудретли бир кучъни тешкиль этмекте эдилер. Душман аркъасындаки партизан куреши энди акъикъатен умумхалкъ курешине чевирилди.

Мына, Селимовнынъ бир хатырлавы даа: «Разведка-джыларымызнынъ берген малюматына коре, койлерден биринде немселер бутюн яшларны топлап алып, оларны Германиягъа айдамагъа азырлангъанларыны анъладыкъ. Деръал шу яшларны къуртарув операциясыны белгиледик. Октябрь байрамы арфесинде, гедже бу вазифени эда этмек нчюн 15 киши ёлланды. Олар яшлар къапавлы олгъан аранларгъа якълашып, сессиз-солукъсыз бекчилерни тындыра ве къапуларны ачалар. Беклемеден кельген ярдымгъа севинген яшлар не япаджакътарыны билмей шашмалап къалалар. Дженкявер группанынъ башы партизан Иван Крапивный эр кеске мураджаат этип: — Немселер мында энди сизлерни де, къоранталарынъызны да тынч къоймазлар. Шунинъ нчюн шимди эпнинъизге къоранталарынъызнен берабер бизге къошулып дагъгъа кетмекни теклиф этем. Эм тез олунъыз! Он беш дакъкъадан койнинъ четинде топланамыз!— дей. Шай этип бир операцияда эм онларнен яш эсирликтен къуртарылды, эм де бутюн кой джемааты дагъгъа чекилип, бизге къошулды.»

Бундан сонъ партизан штабы Тав-Бадракъ коюне бойле операция тешкилятландыра ве иляхри. О буюк койден кельген эркеклерден айры бир отряд даа мейдангъа кетириле. Онынъ командирин оларакъ энъ джесюр ве шенъ партизан Жора Грузинов тайин этиле.

Айны бунинъ киби, яшы-къарты — бутюн коюнен дагъгъа кельген Бия-Салалылардан 5-нджи отряд тизиле.

Тавель коюнинъ халкъы да, койдеки немсе солдатларыны къырып, къомшу койнинъ де бутюн эалисинен берабер дагъгъа келе. Олардан 6-нджи партизан отряды ве Саблы коюнинъ джемаатындан исе 7-нджи отряд тешкиль этиле.

Бригада комиссары Мустафа Селимовнынъ ёлбашчылыгъында Багъчасарай, Куйбышев, Алушта, Ялта районларынынъ койлеринде ве шеэрлерде, шу джумледен Симферопольде гизли алынып барылгъан агитация ишлери эп зияде активлештирилди ве чешит ерлерде 30-дан зияде гизли чалышкъан ватанперверлер группасы, айры ерлерде исе гизли партия ячейкалары тешкиль этилди.

Мына, Симферопольдеки гизли группанынъ башы Усеин Боснаевнинъ «Баджанакъ» имзасынен Селимовгъа ёллагъан малюматларындан бири:

«Мераба, къыйметли баджанакъ! Сизинъ аваленъизге бинаэн С. Т.-нен бирликте Симферополь ве Алушта районларында бир къач гизли группа тешкиль эттик. 1. Алушта районындаки Демирджи коюнде, Симферополь районындаки Къаяш, Агъач-Эли койлеринде гизли группалар энди ишке кириштилер. 2. Гизли группаларгъа, сиз авале эткенинъиз киби, эм халкъ арасында, эм де гонъюллилер арасында душмангъа къаршы кутлевий агитация алып бармакъ вазифеси къойылды. 3. Багъчасарайдан С. Т.-ни беклейим, о бир группа гонъюллининъ силялары ве командирлеринен бирге партизанларгъа барып къошуладжакъларынынъ нетиджеси хусусында хабер кетиреджек. 3. II. 43 с. Селямнен Баджанакъ.»

Куйбышев районында гизли меркезнинъ башы оларакъ, Перекопны ве Севастопольни сонъки купонедже къорчалагъан арбий капитан, Керменчик коюнден Халиль Халилов тайин этиле. Онынъ Селимовгъа мункъ

зам суретте ёллаған онларнен малюматлары сонъ дерсдже къыйметли эдилер. Онынънен бирге бу группада апте-къардаш Зейнеп ве Зейде Халиловлар айрыджа активлик косьтерип, ғыает чокъ иш япкъанлар. Халилов озъ хаберлерини «Харьков» имзасынен ёллай экен. Мына олардан бири:

«Селимовгъа. Ярын, январь 24-те Авджуккойлюдернинъ граждан лагерине румынлер (200-ден зияде) обла-ва япаджакълар. О районда олгъан малларны дагынынъ теренине айдамакъ керек. Экинджиде, немселерге эалини алдырмамакъ макъсадынен биз Айрыгуль ве Керменчик койлеринден 50 адамны спляландырдыкъ. Оларнынъ тураджакъ постларыны сизге билъдириримиз.

24 январь, 1944 с. Харьков.»

Джесюр подпольеджи Халиль Халилов ярым ада азат этильген сонъ арбий къысымларгъа къошулып Будапешт урушында, Румынияны, Польшаны, Чехословакияны азат этиув урушларында иштирак этти. Дженктеп майор рутбесинде бошап къайткъан сабыкъ партизан Халиль Мустафаевич Халилов сонъра корюмли совет алими олды, Азербайджан ССР Илимлер Академиясы физика институтынынъ профессору, физика-математика илимлерни докторы дереджесине осии этти.

Селимовнынъ имаесиндеки адамларнынъ арекет эткен территориясы яваш-яваш Евпатория ве Сакъ районларыны биле къаплап алды.

— Бизим учъ рациямыз бар эди,— дей Мустафа Селимов.— Мунтазам суретте Буюк Топракъны динълеп, Къызыл Ордунынъ енъишлерни акъкъында янъы хаберлерни чокълаштырып шу гизли группаларнынъ азалары вастасынен эали арасында даркъата эдик. Бутюн булар нетиджесинде йылнынъ сонъунда энди дагъ этегиндеки 14 койнинъ эалиси бутюнлей дагъгъа къачып кельди. Эркеклер эписи элине силъа алды. Олар эсабына янъы тешкиль этильген отрядларнынъ сайысы 13-ке чыкъты.

Эски-Кърым ве Судакъ, Къарасувбазар ве Зуя дагъларында да вазият тыпкъы бойле эди.

Мына бу шарапта Кърым партизанларынынъ баш штабы, сайысы зияде чокълашкъан отрядларындан учъ буюк бирлешме мейдангъа кетирмек къарарына келе. Къарасувбазар ве Зуя дагъларында Шималий бирлешме, Эски-Кърым ве Судакъ дагъларында Шаркъий бирлешме, Багъчасарай дагъларында исе Дженюбий бирлешме мейдангъа кетириле.

Иште, партизанларнынъ сайысы эм де арекет эткен территориясынынъ кеншилиги джеэтинден энъ буюк олгъан Дженюбий бирлешменинъ комиссары оларакъ бизим къараманымыз, мешур партизан етекчиси Мустафа Селимов тайин этиле. Бирлешменинъ командири исе кене онынъ дженкявер досту Михаил Македонский олды.

Бойле тешкилятий тедбирлерден сонъ немселер партизанларнынъ арды кесильмез дарбелерини даа зияде сезип башладылар. Бу ерде Дженюбий бирлешменинъ о вакъытта Кърым партизанлары штабына берген радиограммаларындан бир къачыны кетирмек истеймиз.

«12. 12. № 822 Булатовгъа. 9-да гедже 7-нджи отряддан Ларионовнынъ ве Кособродовнынъ группалары Алма-Симферополь демирёлунда арбий эшелонны патлаттылар. Паровоз ве арбий юк толу 40 вагон ёкъ этилди, 40-къа якъын немсе ве румын солдаты ольдюрильди. Бу ёлда арекет бир суткагъа токътатылды. Македонский, Селимов.»

«13. 12. № 825 Булатовгъа. Эки румын полкы, дёрт танкнен ве дагъ артиллериясынен берабер 6-нджи отряднынъ районуна уджюм яптылар. 5 кунъ уруш саесинде 134 душман ольдюрильди, 166-сы яраланды. Отряд 2 киши гъайып этти. Селимов, Чусси.»

«16. 12. № 834 Булатовгъа. 2-нджи отряддан Османов Энверининъ группасы Хап-Эли янларында 1400 метрлик алякъа ёлагъыны ёкъ этти. 8-нджи отряддан

Муаремовнынъ группасы Коккозь-Албат районында душманнынъ енгиль автомашинасыны ёкъ этти, 2 офицерн ве 1 солдатыны ольдюрди. Селимов.»

«18. 12. № 839 Булатовгъа. Немселер дагъ этегиндеки койлерни якъып, эалисини алып кетмеге ниетленгенде, койлюлер бизим отрядларымызнынъ ярдымынен бутюн ашайтларыны, малларыны ве ат-арабасыны алып дагъгъа кельдилер. Сабла коюнден 437 адам кельди, Балта-Чокъракътан 189 адам, Янъы Бадракътан — 589 адам, Къобазыдан — 140, Мангъуштан — 278, Бия-Са-ладан — 395, Тавельден — 174, Экитобеден — 363, Константиновкадан — 130, Джалмандан — 56, Севастьяновкадан — 50 адам кельди.

Македонский, Селимов.»

Радиограммаларнынъ номерлеринден корюнип тургъаны киби, бирлешме штабынынъ Сочи де булунгъан меркезий штабнен радио алякъасы гъает къавий эди. Штабдан да дамий суретте вазифелер, косътеришлер берилип тура эди. Партизан арекетининъ бу учюнджи девири шунынънен де айырыла ки, меркезий штаб, Буюк топракъ партизанларны самолётлар вастасынен даима зарур мыкъдарда сиянен, патронларнен, мина ве дигер патлатув васталарынен, урба ве ашайтнен темин этип турдылар.

Эркъаны эп арткъан партизан отрядларына оператив ёлбашчылыкъны яхшылаштырмакъ макъсадынен меркезий штабнынъ косътериши эсасында дженкявер бригадаларнынъ сайысы арттырылды. Шималий ве Шаркъий бирлешмелерде 1-нджи, 2-нджи, 3-нджи ве 5-нджи бригадалар тешкиль этильген олса, Дженюбий бирлешмелерининъ отрядлары 4-нджи, 6-нджи ве 7-нджи бригадаларгъа бирлештирилди. Январь айында энди эркъаны 2000-ге якъын халкъ питикъамджысынан пбарет буюк бирлешмелер комиссары, сиясий ёлбашчысы оларакъ

Селимовнынъ вазифелери даа зияде кенишледн, месу-лиети даа зияде артты.

Бу вакъытта Дженюбий бирлешме ерлешкен дагъ-ларда бинълернен эали топлангъан эди. Бойле, элине сия алмагъа ярамагъап къартлар, къадынлар, бала-чагъа ичюн отрядларда махсус граждн лагерлери мей-дангъа кетирилди. Эр бир отряд озюне пекитильген лагернинъ бутюн аяты ве андаки тертип ичюн джевап-кяр эди. Складларнен, госпиталлернен берабер бу ла-герлер бирлешмелеринъ тыл хозяйствосыны тешкиль этти-лер. Команданлыкъ ве хусусан комиссар ичюн гъает муреккеп бир вазифе даа пейда олды: о лагерлернинъ хавфсызлыгъыны темин этмек, эалини ашайтнен, иля-джларнен ве дигер шейлернен теминлемек, бала-чагъа ичюн, яралылар ве хасталар ичюн нормаль шараит догъурмакъ керек эди. Айны заманда, лагерлерде де кениш суретте сиясий ишлер алынып барыла эди. Бу хусуста бирлешме командир М. Македонский шай яза:

«Бирлешме комиссары, тыл комиссары, отрядлар-нынъ комиссарлары ве политруклар тынч эали арасын-да ве дженкявер группаларда буюк сиясий иш алып бара эдилер. Дамий суретте радио динълеп, Совин-формбюро хаберлерини халкъкъа еткизе эдик. Граждн лагерлеринде ве отрядларда эр кунъ сиясий информа-циялар отъкериле ве эали эм де партизанлар эр шейден хабардар олып, Къызыл Ордунынъ кельмесини тезлеш-тирмек ичюн ярдымгъа рухлана эдилер.» (182-иджи саифе).

Ерли эалинен догъру мунасебет эльде этювге айры-джа эмнет берген комиссар Селимов, буюк джесарет талап эткен бу телюкелн ишке шахсен озю де къошула, командир Македонскийнинъ тенбиесине, бу арекетлер-нинъ гъает хавфлы олгъанына бакъмадан, аткъа минип, янына аркъадашларыны алып, немселернинъ бурну тю-бюнде дефаларджа кой-койден юрип, эалини топлап, субетлер, митинглер отъкергендир. Озюнинъ бойле

аддий мунасебети ве джесаретинен о халкънынъ севгисини ве ишанчыны къазанды. Онынъ фашист ягъмаджыларына къаршы исфрет толу гъадаплы чыкышлары, Кърым топрагъынынъ тезден азат олунаджагъы хусусында эмниликнен айткъан атешин сёзлери адамларны севиндире, рухландыра ве душманнен чешит формада курешке къозгъалта эди.

— Аркъадашлар! Азиз койдешлер! Фашист джанаварларынынъ ят чызмасы бизим мукъаддес топрагъымызны таптар экен, козьлерни къан баскъан бу унсурлар совет адамларына вахшийдже къылыныр экенлер, кимсенинъ бунъа бакъып раат отурмагъа акъкъы ёкъ. Элине силя алмагъа ярагъан эр ким душмандан интикъам алмагъа котерильсин! Юреги темиз ватанперверлерни озь сафларымызгъа чагъырамыз. Келинъиз, къошулынъыз бизге! Душманны бирлик олып урайыкъ ве ана-юртумызнынъ азатлыкъ кунюни тезлештирейик!— дей эди.

1944 сенесининъ январь-февраль айларында партизанлар фашистлерге о къадар джиддий дарбелер эндиरे башладылар ки, немсе команданлыгъы энди эр тарафтан сёкюлип башлангъан фронт ичюн гъает зарур олгъан арбий къысымлардан бинълернен солдатларыны ве чокъ мыкъдарда арбий техникасыны алып партизанларгъа къаршы къоймагъа меджбур олды. Меселе атта Гитлернинъ ставкасына барып ете ве партизанларгъа къаршы курешке ёлбашчылыкъ япмакъ ичюн андан махсус энъ теджрибели арбий генераллардан бири ёлламыла.

Бутюн булар, комиссар мандатынен берабер Мустафа Селимовнынъ огюне Обком тарафындан къойылгъан муим сиясий ве тактикий вазифенинъ энъ эсас биринджи къысмы мувафакъиетнен ве буюк усталыкънен эда этильди демек эди. Бу мувафакъиет, джумледен, эльбетте, буюк бир дереджеде партиянынъ садыкъ огълу, теджрибели сиясий хадим, уста тешкилятчы, къоркъу

билъмез бирлешме комиссары Мустафа Селимовнынъ буюк бир инджеликнен алып баргъан эм тактикий, эм сиясий джеэттен бирден-бир догъру ишлерининъ нетиджесин эди.

Кърымда партизан арекетининъ ёлбашчыларындан бири Илья Вергасов озюнинъ «Крымские тетради» (1969) адлы китабында бу акъта шойле яза:

«Комиссар Селимов озюнинъ акъыллыгъы ве индже тактикасынен айрыла эди. Кениш билъгили, гъает незакетли бу адам Македонскийнинъ эр шейни озю анълап алмасына кедер этмей эди. Бутюн кучъ-къуветини о даа япыладжакъ шейлерге догъурултмагъа биле эди...

Селимовнынъ Обком тарафындан такъдирленген тактикасы: фашистлернен ве оларнынъ ерли миллетчилерден олгъан къуйрукъларынынъ араларыны бозмакъ ве гонъюллилерден ибарет къысымларнынъ озь силяларыны совет халкъынынъ баш душманы олгъан фашизмге къаршы чевирмелерине наиль олмакътан ибарет эди.

Татар койлеринде кениш алякъасы ве итибары олгъан Селимов пек буюк ве гъает керекли ишнинъ эдасына киришти. Селимовнынъ эльчилери атта эсамели жан-дарм-полислернинъ эвлерине биле ёл тапа эдилер». (517-518-нджи саифелер).

Мустафа Селимов ве онынъ ёлбашчылыгъындаки гизли группаларнынъ халкъ арасында алып баргъан ишлери о къадар семерели нетидже берди ве джесюр комиссарнынъ ады немселерде о къадар теляш догъура эди ки, атта 2-нджи отряд разведкаджыларынынъ 1944 сенеси март 2-де язгъан рапортында къайд этильгенине коре, онынъ башы ичюн фашист команданлыгъы он бинъ марка мукъфат бериледжегини, тирилей тутып кетиргенге исе омюрлик девлет пенсиясы багъланаджагъыны илян эткен. Бу да мешур комиссарнынъ фааллетине душман тарафындан озьджесине кесильген юксек къыймет эди.

Энди дагъда, дагъ этегиндеки койлерде партизанлар

бутюнлей шорбаджы олдылар. Немселер партизанлар-гъа къаршы айры отрядлар гарнизонлар ёлламакъ фай-дасыз деп, тиши-тырнагъынадже сылялы бутюн-бутюн батальонлар, полклар, дивизиялар ёллай эди. Бунъа бакъмадан, март айында партизанлар душманны ойле буюк гъайыпларгъа огъраттылар ки, оларнынъ къудре-тини танымагъа меджбур олгъан немсе команданлыгъы партизанларнен курешке Кърымдаки учюнджи фронт деп ад бердилер.

Бу ерде Дженюбий бирлешме штабындан Кърым партизан арекети меркезий штабынынъ начальниги В. С. Булатовнынъ адына март айында ёлланылгъан радиограммалардан бир къачыны даа кетирмеге медж-бурмыз.

«14. 3. 44 № 185 Булатовгъа. Март 9-да артиллерия, танклар ве миномётларнен сылялы олгъан эки немсе дивизиясы, авадан самолётларнынъ ярдымындан файда-ланып Ашагъы Бадракъ ве Бия-Сала тарафтан бизим 6-нджи бригаданынынъ отрядларына къаршы джиддий уджюм башлады. Учъ кунъ девам эткен къатты урушлар саесинде душманнынъ 292 солдаты ве офицерн ольдюр-ильди, 138 дженкчиси яраланды. Бизден 6 адам эляк олды ве 5 киши яраланды.

Март 8-де 3-нджи отряддан Аверьяновнынъ группа-сы Къобазы коюндеки немсе заставасына уджюм япты. Шиддетли къыскъа уруш нетиджесинде 33 фашист ольдюрильди ве 50-си яраланды. Группа псе ич бир гъайыпсыз къайтып кельди.

Македонский, Селимов, Аристов.»

«22. 3. 44. № 212 Булатовгъа. Махсус азырлангъан душман къысымлары Кучюк-Озенбаш, Татар-Осман, Улу-Сала бетген — учъ тарафтан уджюм этип, 7-нджи бригаданынъ отрядларыны сарып алып гъайып этмек истеди. Отрядлар усталыкънен маневр япып, сарымгъа тюшмеди ве, аксине, фашистлерге озълери къатты дарбе

эндирдилер. Нетиджеле, 479 фашист ольдюрильди ве яраланды. Бизден бир адам эляк олды, эки адам яра-ланды ве 9 адам бельгисиз гъайып олды.

Македонский, Селимов.»

Дженюбий бирлешме партизанларынынъ душманнен энъ буюк чарпышмаларындан бири Бешуй урушы намы-ны алгъан эди. Сабыкъ бирлешме комиссары бу уруш акъкъында бойле дей:

— Немселернинъ бу азырлыкълы уджюми бизим отрядларымызны бус-бутюн ёкъ этмек макъсадыны куте эди. Биз буны яхшы билип, кереги киби азырландыкъ. Нетиджеде отрядларымыз махсус партизан мудафаасы усулларындан усталыкънен файдаланаракъ душманны буюк гъайыпларгъа огъратып, онынъ озюни керн че-кильмеге меджбур эттилер. Бу буюк урушта биз 480 фа-шист солдаты ве офицерини ёкъ эттик, 323-нини ярала-дыкъ ве 27-сини эсир алдыкъ. Бундан башкъа бир енгиль автомашина, 2 радиостанция, 17 пулемёт, пек чокъ дигер сой сыля ве 18 ат эльге кечирдик. Озюмиз 18 адам гъайып эттик ве 35 кишимиз яраланды.

Мартнынъ сонъуна къадар бойле чарпышмалар даа чокъ олды.

Ниает, фашист ягъмаджыларынынъ ярым адада ат ойнаткъанларынынъ сонъки купълери — апрель айы ке-лип етти. Дженюбий бирлешменинъ партизанлары ичюн бу айнынъ эр бир куню гъает чешит ве муреккеп опера-цияларнен багълы олды. Енынш садаларынынъ якъын-лагъаныны ис эткен партизанлар, душман устюне арс-лан киби атыла эдилер. Бу сонъки эки афта ичинде табана къувет берип къачмакъта олгъан фашистлер-нинъ ёлуны кесмек, оларнынъ арасында паника котер-мек ве эсир алмакънен бир сырада, партизанлар ишэрлерде при, къыйметли биналарынынъ, муим ишшаат-ларынынъ душман тарафындан патлатылмасынынъ огюни алмакъ киби муим ишнен де огъраштылар.

Бирлешме штабы Ялта, Багъчасарай, Симферополь шеэрлерини азат этиов планыны тизди. 7-нджи бригада Ялтагъа, 6-нджы бригада Багъчасарайгъа, 4-нджи бригада Симферопольге тараф ёнетилди. Айры отрядлар ири сув амбарларыны, Никита ботаника багъчасыны, Ливадиядаки аджайип сарайлары, Массандра шарап заводы ве онынъ мешур магъазларыны патлатувдан къуртардылар. Бутюн бу ишлерни тешкиятландырувда комиссар Селимов гедже-куньдюз юкълamay буюк оперативлик косьтергендир.

Апрель 13-те эки отряд Алма станциясыны эльге кечирди, 6-нджы бригаданынъ дигер отрядлары исе гедже штурмнен Багъчасарайны азат эттилер. Бу штурмда комиссар Селимов да догърудан-догъру иштирак этти. Куньдюз Багъчасарайгъа келип кирген совет аскерлерини олар кызыл байракъларнен озълери къаршылап алдылар.

Шу куню саба 4-нджи бригаданынъ отрядлары шеэрнинъ о бир тарафындан кельген аскерлеримизге Симферопольни азат этмеге ярдым эттилер. 15 апрельде исе 7-нджи бригаданынъ отрядлары Орду аскерлерининъ ярдымынен Ялтаны ве бутюн ялы боюны азат эттилер. Бу сонъки урушларны мувафакьетнен битирген сонъ, апрель 16-да, кунешли бааръ куню къалпакъларында кызыл ленталар олгъан шанлы Кърым партизанлары бутюнлей дагъдан чыкътылар. Кърым устюнде кене азатлыкъ байрагъы ельпиреди.

Ресмий малюматларда косьтерильгенине коре, Кърым партизанлары бутюни олып, 29 бинъ фашист солдат ве офицерини ёкъ этти ве 4 бинъ къадарыны эсир алдылар. Душманнынъ 80-ге якъын эшелонны патлатып, 48 паровозыны ве 947 вагоныны, 1960 автомашинасыны, 211 топуны ёкъ эттилер, 2 демирёл копиярини ве 50-ге якъын ташёл копиярини патлаттылар, 112800 метрлик телефон-телеграф ёлагъы ве 6600 метрлик электрик ёлагъыны гъайып этти ве боздылар,

3 электрик станциясыны, 30-гъа якъын сила, якъарлыкъ, ашайт амбарыны патлатты ве даа чокъ дигер зарарлар кетирдилер. (М. Македонский. «Пламя над Крымом»)

Икяемизининъ башында комиссар Селимов Симферопольде Обкомнынъ биринджи секретары Булатов аркъадашкъа эсабат бермеге кельгенини айткъан эдик. Селимов о вакъыт озюнинъ кыскъа эсабатында бельки бойле ракъамлар кетирип отурмагъандыр. Лякин юкъларыдаки енъишл ракъамларнынъ буюк бир кысмы Дженюбий бирлешме партизанларынынъ иссесине тюшкени шубесиздир.

Партизан арекетининъ башындан сонъуна къадар совет халкъларынынъ къавий достлугъы гъает джиддий бир сынагдан даа кечти. Энъ агъыр шараитларда чешит миллет векиллери: руслар, татарлар, украинлер, греклер, озбеклер, азербайджанлар, гурджилер, эрменилер ве башкъалары душманнен омуз-омузгъа берип курештилер. Бизим халкъымызнынъ векиллери исе Дженюбий бирлешменинъ бутюн отрядларында, хусусан, комиссары Иззет Хайруллаев олгъан 7-нджи бригаданынъ отрядларында айрыджа джесарет ве активлик косьтердилер.

Отряд командирлери Сейдали Къуртсентов, Эмирхан Юсупов, Гъафар Гъазиев, Аблязиз Аединов, разведкаджылардан Али Ибраимов, Къуртсент Муратов, Халиль Къадиев, Абдул Садыкъов, Идрис Ислямов, къараманджа эляк олгъан Мемет Аппазов, Ислям Тамакъчы ве даа пек чокъ дигерлери умумий Гъалебеге халкъымыз адындан салмакълы иссе къоштылар.

Партизанлар арасында пек чокъ къадынлар да бар эди. Шанлы разведкаджылар Шевкъие Абибуллаева, Наджие Кямилева, Зоре Небиева, фельдшерлер Ава Муслимова, Зылха Алнева, партизан активистлери Зуллейха Керменчикли, Фатма Селимова, Диляра Ирих, Къуртлыхан Пашнева ве бир чокъ дигерлери шу джумледендир.

Бу куреште чешит миллет векиллеринен омуз-омуз-га берип дженкleshкен джесюр ватандашларымызны халкъ данма шуретнен анъаджакътыр. Шу джумледен, Джеспобий бирлешменинъ комиссары Мустафа Селимов, Шаркъий бирлешменинъ комиссары Рефат Мустафаев, бригада комиссарларындан Иззет Хайруллаев ве Джеппар Колесников, отряд комиссарларындан Мустафа Мамутов, Мемет Молочников, Рамазан Муратов, Абдулкерим Аширов, Сент-Амет Ислямов, Халиль Ахметов, Абляз Османов, Талят Тынчсров, Сераджедин Менаджнев, Асан Эмиров, Нафе Билялов ве Ватан огърунда умумхалкъ курешинне дегерли иссе къошкъан юзлернен дигер халкъ интикъамджылары айрыджа шуретке ляйыкътырлар.

Партиягъа, Ватангъа, озъ халкъына буюк садыкълыкъ косьтерген бу аджайип плеяда ичинде энъ парлакъ йылдыз иссе комиссар Мустафа Селимов эди.

Мустафа Венсович Селимов 1910 сенеси Куйбышев районынынъ Коккозь коюнде догъа. 1931 сенеси партия сафына кире ве дженкке къадар партия-совет ишлеринде чалыша, Ялта райкомынынъ бпринджи секретары ола.

Дженктен сонъ да о, месуль партия-хозяйство ишлеринде чалыша; Бекабад район иджра комитети реисининъ муавини ола, бутюнсоюз «Магараç» институты Орта Асия филиалынынъ директоры, Бутюнсоюз осюмджилик институты Орта Асия станциясынынъ директоры, СоюзНИХИ институты директорынынъ муавини, УзССР кой хозяйстваы Академиясы президентининъ муавини, УзССР Кой хозяйстваы министрлигинде баш идаре начальнигининъ муавини вазифелерини иджра эте.

Партия Мустафа Селимовны къайда ёлламасын, эр ишке дженкявер вазифе деп бакъа ве онъа бутюн истидадыны, билъгисини къойып чалыша. Юреги темиз адам, даима ойде олып да къала. Шунунъ ичюн о, чалышкъан

коллективлеринде, джемаат арасында буюк итибар саибидир.

Шимди Мустафа Селимов чокъ йылдан берли «Узгипроводхоз» проект институты директорынынъ муавини вазифесинде чалышмакъта. Озюнинъ республика мыкъясында персонал пенсионер укъукъына малик олгъанына ве энди 70 яшкъа кельгенине бакъмадан, кене месуль эмек вахтасында турмакъта.

БЕРЛИНДЕ ЧЫКЪАРЫЛГЪАН РЕСИМ

Эльбет, къуванч толу козьлеринен, сизге бакъып отургъан тегерек юзьлю, ачыкъ, муляйим бакъышлы къадыннынъ — яш эким Суваде Къуюмджынынъ бу ресими мемлекетимизге, халкъымызгъа къан-къашангъан фашист джеллятларынынъ къобасы олгъан Берлин шеэринде 1945 сенеси майыс 9-да чыкъарылгъандыр.

Козьлеринде къуванч толу. Чюнки о куньлерде эр кимнинъ юреги эльде этильген Улу Гъалебенинъ шадлыгъынен толып-ташмакъта эди. Чюнки Суваде мемлекетимизнинъ мустакъиллигини сакълап къалдыргъан, Европа халкъларыны фашист зулумындан азат эткен, дюньяны къаверенки фашист чумасындан къуртаргъан егъиджи шанлы совет солдатларындан бири эди. Онынъ юреги гъурурнен толу, чюнки о буюк Гъалеве мемле-

кетимиздеки бутюн халкъларнен берабер дегерли пессенин къошкъан озь халкъынынъ векили эди.

Медицина майоры унваны олгъан бу къадыннынъ аджайип джекявер ёлу акъкъында язмакъ макъсадынен Фергъана областы Ташлакъ район меркезинен баргъан эдик. Амма Суваде аптени тапамадыкъ. Хайырсыз дженк яралары бундан къач йыллар эвель онынъ козьлерининъ эбедий юмулмасына себеп олгъанлар.

Лякин биз бош къайтмадыкъ. Онынъ танышларындан Ибраимова Нурие деген къадын бизге Суваде Къуюмджынынъ мына шу юкъярыдаки ресимини тапып берди.

Кучюк бир ресим. Амма не къадар эмиетли! О чокъ шей икяе эте биле. Чюнки анда тарихий бир вакъиа аксеттирилген — Улу Гъалебенинъ бизим ичюн пек эмиетли олгъан кучюк бир парчасы косьтерильген.

Эм акъикъатен, бакъынъыз, бу дживан къыз аман-аман бутюн Авропаны адымлап кечип, егъиджи сыфатында фашист уюмдарларынынъ Берлиндеки кабинетлеринден биринде, оларнынъ столы башында ерлешип отура. Бельки бу кабинетте, бу стол башында совет адамларыны, совет ватанперверлерини ёкъ этмек ичюн ким билъсин насыл къарарлар къабул этильгендир. Халкъымызнынъ шанлы къызы, къоркъу билъмез разведкаджы, комсомолка Алиме Абденианова гестапо тарафындан якъаланып Симферополь тюрьмесине ташлангъан сонъ, бундан тамам бир йыл эвель оны атмакъ ичюн эмир де бельки бу кабинеттен берильгендир. Амма шимди бу стол башында Алименинъ сафдашы, онынъ койдеши, яни омузларында азатлыкъ Ордусы майорынынъ погонлары олгъан совет офицери отура.

Бу къыйметли фотодаки къадыннынъ аяты ве дженкявер ёлу акъкъында белли бир малюмат эльде этмек ичюн биз онынъ комсомол девириндеки аркъадашларыны, Краснодарда яшагъан догъмуш къардашы Ибраим

Мустафаевни араштырып таптыкъ ве оларнен багъландыкъ.

Суваде Къуюмджынынъ (къыз вакътындаки фамилиясы Мустафаева) терджимей алы озь девирининъ, яни шу девирде яшагъан дженкявер несильнинъ терджимей алыннен сыкъы багъландыр. Кърымда Совет акимнети тикленген вакъытта Суваде осьмюр къыз эди. О Багъчасарайда Сырлы-Чешме деген анъаневий эснафлар сокъагъында яшагъан багъчиваннынъ анлесинде догъа. Чокъкъа бармай бабасы ольген сонъ анасынынъ къолунда олар дёрт бала къалалар. Апалары Афи Асан къызы пек ишкыр, беджерикли, урба тикмеге, токъумагъа, нагъыш нагъышламагъа уста бир къадын олгъан. О балаларыны да бойле тербнелеген.

Корюмли халкъ оджасы Мамут эфенди Рефатовнынъ башлапгъыч мектебини битирген сонъ, Суваде Багъчасарайдаки унер-санайы мектебине кире ве шу йыллары татар къызларындан биринджилер сырасында комсомол сафына къабул олунып, энъ актив джемаатчы къызлар арасына къошула. О Хансарайда Багъчасарай тарих археология музейининъ тешкилятчысы ве директоры аджайип тарихчы ве санъатшнас Усеин Боданинскийден, унер-санайы мектебининъ директоры, рессам-график Абиевден, къызылташлы теджрибелли Урхуш оджапчеден дерс ала.

Суваде, анасынынъ унерини синъирип алса керек ки, индже санъатны пек севген, гъает чебер нагъыш ишлев устасы экен. Озь оджаларынынъ реберлигини алтында о буюк колемде чешит йиплернен кърым миллий орьнеклери эсасында аджайип бир нагъыш ишлеген. Онынъ бу нагъышы дигер орьнек ишлеринен берабер 1925 сенеси Москвада отъкерильген СССР халкъларынынъ Бутюнсоюз амелий санъат сергисинде иштирак эте. Бу сергиде Кърым делегациясынынъ башы Усеин Боданинский ола. Бир группа студент исе, шу джумледен, Суваде де белли рессам, оджа В. К. Яновский ёлбашчы-

лыгъында Москвагъа ссяткъа баралар. Сонъра шу сергидеки экспонатлардан бир чокъу ве, шу джумледен, Суваденинъ ишлеген нагъышы да сечилип алынып, Парижде отъкерильген халкъара сергиге ёнетильген ве анда I-нджи дереджелли дипломнен ве махсус медальнен мукафатлангъап. Бу хусуста газета ве журналларда о вакъытта тафсилатлы суретте язылгъан.

Санайы мектебинде о, сонъра белли адамлар олып етишкен Къуртмолла Муратовнен, Веби Къутуб-заднен, Бейтулла Муратовнен ве дигерлеринен берабер окъуй. Бу аркъадашлар озьлерининъ комсомол достлары олгъан Сувадени чокъ эйи сёзлернен хатырлайлар. Оларнынъ айткъанына коре, Суваде къызлар арасында энъ джесаретли ве актив комсомол оларакъ, озь этрафына башкъаларыны бирлештире, оларны джемаат ишлерине джелъп эте, топлашувларда атешин сёзлернен чыкъышларда булуна, эски къалымтыларыны ёкъ этюв, янъы аятнынъ темелини къурув ичюн актив курешчи ола.

Орта бойлу, тегерек безъ бетли Сувадеге онынъ гуръ сачлары, къара къашлары, даима кулюп тургъан джанлы къара козьлери, тюзгюн эндамы айрыджа бир дюльберлик бере эдилер. О озюнинъ сыджакъкъанлылыгъынен, эеджанлы отъюр лакъырдысынен япкъан ишине, айткъан сёзюне эр кимни къандыра билген адам эди.

Унер-санайы мектебини (сонъра о техникум олды) битирген сонъ Суваде Иде-Шель, Керменчик койлеринде оджалыкъ япа, Бахчасарай район иджра комитетинде чалыша. Сонъ Къуртмолла Къуюмджы деген кишиге эрге чыккып, онынънен берабер Симферополь медицина институтына окъумагъа кете.

Ильки етекчи комсомол къызлар Айше Рефатова (Миллат Рефатовнынъ догъмуш къардашы, шимди Сырдарьяда яшай), Мерзие Муртазаева, Суваде Мустафаева, Райме Абзапцова ве дигерлери койлерде ильки медениет оджакъларыны мейдангъа кетирелер, пионер

отрядлары тешкиятландыралар, джаилликни ёкъ этме-ге, «изба читальня»лар, клублар ачмагъа ярдым этелер. Яшлардан исе бу ишлерде Ибраим Рамазанов, Бейтулла Муратов, Яя Умеров, Буюк-Ламбатлы Якъуб Котяров, Сеит-Мемет Умеров ве дигер комсомоллар актив иштирак эте эдилер. Оларнынъ якъап бу ишлери кериде къалгъан джанль халкъ арасында Ленин гъаселерини даркъатувда, оларны янъы омюр къуруджылыгъына джелъп этиювде, совет акимнети пекитювде о девирде буюк ичтиманъ эм де сиясий эмнетке малик ишлер эди. О девир хусусан къызлардан айрыджа джесаретлик, къавий праде ве джесюрлик талап эте эди.

Мына бу чизгилериниъ эписи Сувадеге толусынен хас эдилер. Шунынъ ичюн де фашист ягъмаджылары Ватанымызгъа къаршы дженк башлагъан кунълери Суваденинъ огюнде «не япар экеним», деген суаль турмады. «Ватанымызнынъ талии не ерде чезиле экен, мен шу ерде олмакъ кереким» деп тюшюнди о ве эртеси куню фронткъа ёнеди.

Дженк башлагъанда Суваде энди 1936 сенеси акъайы Къуюмджынен берабер медицина институтыны битирип, амелий иште баягъы теджрибе эльде эткен терапевт-эким эди. Дженкке де акъайынен берабер кетти. Онынъ дженкявер ёлу Одесса шеэри ичюн къатты урушлардан башлады. Сонъ айтувлы Керчь десантында иштирак этти ве шу агъыр кунълерде, энъ телюкелли шарапта пек чокъ яраланы къуртарды.

О вакъытта даа яш экиминъ дженкявер биографиясында Сталинград урушлары айрыджа ер тутта. О бутюн дюньягъа нам берген бу урушнынъ башындан сонъундаже энъ къызгъын участкаларында булуна ве юзлернен яраланы атеш ичинден чыкъарып, джанларыны къуртара. Сталинград урушы вакътындаки джесюрликлери ичюн Суваде Къуюмджы сонъра бир чокъ дженкчилернен берабер мукъфат алмагъа шахсен Москвагъа чагъырыла. Онъа, Къызыл йылдыз орденини бутюнсоюз ста-

ростасы М. И. Калинин аркъадаш озь къолунен такъ-дим эте.

Бу вакъианынъ озю ве юксек мукъфат Сувадени даа зняде рухландыра ве о илеридеки урушларда даа буюк джесаретнен арекет эте. Бутюн бильгиси ве теджрибесини ортагъа къойып озь джаныны ве сагълыгъыны аямай яралы солдатларны тездже аякъкъа турсатмагъа, оларны сафкъа къайтармагъа тырыша. Керек олгъанда исе урушларнынъ энъ агъыр дакъкъаларында озюнинъ эким олгъанына бакъмадан, уруш майданына кетип, къуршун ягъмуры астында яралыларны сюйреп алып чыкъмагъа ярдым эте. Шу дакъкъаларда о озюнинъ эляк ола биледжегини акъылына биле кетирмей. О ялынъыз яралыларны тюшюне. Буны о эким оларакъ озюнинъ видждан борджу деп сая.

Урушлар, урушлар... Окоплар, джебэлер. Госпиталлер. Экиминъ элиндеп кечкен юзлернен, бинълернен яралылар... Джебэ ёллары. Сыгъырлар, мемлекетлер: Венгрия, Польша, Чехословакия, Германия. Енъишлер, къуванчлар, кедерлер... Ниает, Берлин! Дженкиннъ 1418-нджи куню — Майыс 9. Гъалебе!!

Бу кунъ Суваденинъ хатиринде эбедий къалды. Тарихнынъ бир парчасы олып къалгъан юкъарыдаки ресим де иште, шу куню чыкъарылгъан эди. Демек, Суваде дженкиннъ биринджи кунюнден сонъки дакъкъаларына къадар джыкълешти. Дёрт девлетнинъ топрагъыны кечти. Харабеге чевирильген шеэрлер ве койлер ичюн, акъаретленген халкъы, тувгъанлары ичюн вахший душмандан итикъам алды. Онынъ джебэ ёлларына о вакъытта кокрегиндеки дженкявер медаллерине бакъып къыймет кесмек мумкюн эди: «Джесюрлиги ичюн», «Сталинград мудафаасы ичюн», «Варшава азат этильгени ичюн», «Берлин алынгъаны ичюн», «Германия узринден гъалебе ичюн»...

Дженк битти. Лякин Суваде пек чокъ сафдашлары киби, бир кереден Ордудан бошап эвине къайтмады.

Гъалебе эльде эткен совет аскерлерининъ бир къысмыны азат олунгъан мемлекетлерде, капитуляция олгъан Германияда ве хусусан Берлин шеэринде дженк акъибетлерининъ ёкъ этмеге, андаки тынч аятны ёлуна къоймагъа ярдым этмек ичюн къалдырдылар.

Бу джумледен, Суваде Къуюмджы да Гъалебеден сонъ эки йыл даа Берлиндеки совет арбий мемурieti эркъанында къалды. Буюк Берлиннинъ баш эпидемиология олып чалышты ве ялынъыз 1947 сенеси Ордудан бошап тынч омюрге къайтты.

Дженктен сонъ Суваде Мустафаевна Къуюмджы чокъ йыллар девамында Ташлакъ район сагълыкъ сакълав системасында чалышты, район хастаханесининъ баш экими олды. Сонъра районда ихтисаслаштырылгъан туберкулёз хастаханеси тешкиль олунгъанда, теджрибелли мутехассыслар етишмегенинден себеп, озъ истегинен шу агъыр участкагъа ишке барды. Эм башкъа тюрлю олмакъ да мумкюн дегилъ эди, чюнки о даима къайда иш агъыр олса, онынъ билъгиси, теджрибелли эллери не ерде керек олса, анда булунмагъа алышкъан къадын эди.

Суваде Къуюмджы озюнинъ йигирми йыллыкъ фекдакяр эмегинен, эр кимге олгъан ве хусусан хасталаргъа нисбетен сонъ дередже дикъкъатлы, незакетли мунасебетинен эр ким тарафындан буюк бир самимнетнен айтылгъан «доктор Суваде апа» намыны къазанды. О ич бир дакъкъа бош отурмагъа билъмез эди. Буюн районда кой эалиси арасында медицина ве санитария билъгилерининъ, санитария меденнетининъ даркъатув боюнда гъает чокъ шлер япа.

О, айны заманда, актив джемаатчы къадын эди. Буюнсоюз терапевтлер ве физиотерапевтлер ильмий джемнетининъ эм де буюнсоюз «Билъги» джемнетининъ азасы оларакъ чешит конференцияларда иштирак эте, лекцияларнен чыкъышларда булуна эди. 1966 сенеси о акъайынен берабер Кърым медицина институтыны

ильки битиргенлерининъ 30 йыллыкъ юбилей корюшювине давет этильген ве анда да иштирак эткен эди. Бундан сонъ чокъкъа бармай акъайы, бир йылдан сонъ исе озю вефат этелер.

Лякин биз Суваде Къуюмджынынъ бир чизгисини даа — онынъ инсаннетлигининъ бир тарафыны даа къайд этмесек, бу алидженап инсаннынъ азиз хатиреси огюнде борджумизны толу эда этип оламамыз.

Онынъ къардашы Ибраим Мустафаевининъ озъ аптеси хусусында хатырлавындан бир къач сёз кетирмек истеймиз: «Суваде бизим ичимизде энъ арекетчен, тешекбюскяр, ич бир тюрлю яланджылыкъны, тенбелликни севмеген, эпимизге етекчилик якъан ве сёзюни туттыргъан гъает инсаннетли адам олып осьтю. О пек алидженап, хусусан балаларны пек севген, эр кимге бир де бир ярдым косътермеге азыр олгъан, омюрининъ агъыр дакъкъаларында эр кимге къол тутмагъа, рухландырмагъа билъген, тюшкюнлик ве рухсызлыкъ не олгъаныны билъмеген къавий ирадели бир адам эди».

Дюньяда ойле аллар чокъ ола: о къадар инсаннетли, бала севген Суваде Къуюмджынынъ озюнде бала олмады. Лякин о хасталыкътан вефат эткен догъмуш агъасынынъ эки къызыны ве бир огълуны озю тербие-леп осьтюрди, окъутты ве оларны омюр ёлуна къойды. Къызлардан бири Гульнар Мамбетова аласынынъ ёлу-нен кетти — эким олды. Грозный шеэринде яшай. Экин-джиси — Майнур исе педагог олды. Ферганада яшай. Рустем автомеханик олды.

Суваде Мустафаевнанынъ бир эвлятлыкъ къызы даа бар эди. О, 1947 сенеси Ташлакъкъа кельгеннен, Анорхон деген бир сакъат оксюз озъбек къызчыгъыны алып осьтюрди, онъа буюн аналыкъ севгисини берди. Фельдшер зенаатына окъутты, сонъра эвлendirди. Анорхон-нынъ эки балачыгъы олды. Суваде апте оны озюнинъ догъмуш къызы киби бакъып, пек аджайип инсан ола-

ракъ тербиелеген эди. Онда бала олмаса да, биталарына
аналары ичюн юреклеринде эбедий миннетдарлыкъ дуй-
гъусы ташыйджакъ эки торуны осьмекте.

Бундан отуз йыл эвель та Берлинде чыкъарылгъан
кучюк бир ресим. Амма бу бутюн бир девирни, о девир-
нинъ дженкявер неспинден олгъан совет экимнинъ
унутылмаз бутюн бир образыны ифаде эте.

Раатсыз юреклер

Эвель заман кызлары
дёрт диварда яшагъан.
Бабасы берсе ашагъан,
бермесе ач яшагъан.

(Халкъ агъызындан)

Бугунык кунни яхшы анъламакъ, онынъ къадирино
етмек ичюн, бу куньлерни кечмишнен тенъештирмек
истейсинъ. Догъру. Къадынларымызнынъ да бугунык
бахтлы такъдирише бакъып севингенде, эр вакъыт оны
эвельки девирнен тенъештиресинъ.

Къадынларымызнынъ эвельки вазиети ве оларгъа
олгъан мунасебет халкъ агъыз яратыджылыгъында пек
ачыкъ акс олунгъандыр.

«Къадынларнынъ сачы узун, акъылы кыскъа» деген
аталар сёзю, «аслы джаным кыыз балагъа окъув-язув
не керек?» киби мисралар,

Эр бала кырда эрке ат, тельбевн тельден,
Къыскъаякълы кыыз бала кысметн эльден.

Кыыз бала деген бахтсыз къул, оксюзден бетер,
Баба юртуи терк этип, джылай кетер.

киби чынълар, манелер бунъа мисаль ола билир.

Эвельде бутюн аяты дёрт диварнен, азбарнен черчивеленген, к'оджасынынъ кылынувларына табий олуван башк'а ич бир шейге ук'укъы олмаг'ан к'адынлар, бутюн миллетлерге азатлык' кетирген улу Октябр'ден сонъ эр иште эркеклернен бир олдылар, эр бир саада оларнен бир иштирак этип башладылар.

Эр ким ок'увг'а сарылды. Хусусан диний, миллий хурафатлар нетиджесинде эр тюрю ук'ук'ътан марум этильген к'адын-кызыларымыз айрыджа буюк истек ве авеслик'нен ок'уп башладылар. Янъы аят, янъы мак'садларны да халк' янъыджа йырлады, янъы манелер, янъы чын'лар яратты:

Тептим сандык' ачылды,
десте гуллер сачылды.
Ок'уйык', яшлар, ок'уйык', кызылар,
бизлерге ёл ачылды.

Падворлы башмак' табандан тозар,
Ок'уйык', кызылар, ок'уйык', ок'уг'ан озар.

К'адынлардан ильки совет оджалары, ильки фельдшерлер, ильки экимлер пейда олдылар. Мерхум шаиримиз Эшреф Шем'и-заднен берабер о девирнинъ илери, медений бир к'орантасында дюньяга кельген Шефик'а апте де мына бойле ильки оджапчелерден бири олды.

Оджалык' зенааты о вак'ытта энъ кыйметли, энъ итибарлы бир зенаат олып, энъ ур'метли киши де оджа эди. Амма о девирде кой оджасынынъ насыл шараитта чалышк'аныны шимдики яшлар ялынъыз китаплардан ок'уп билелер. Койде о эм оджа, эм мектеп мудир, эм тешкилятчы, эм пропагандист, эм совет акиметининъ векили ве бунынънен бирге де, о койде янъы медениет

эльчиси эди. О кой совети ишинде де актив иштирак этер, колхоз идареси де озъ ишинде онынъ чок' ярдымыны корер эди. Шунынъ ичюн джемаат оджаны север ве он'а буюк итибар этер эди. Пысып к'алг'ан эскилик к'алымтылары, бильмем даа негедир ишанг'ан зенгисумалак'лар оджаны озълерининъ энъ буюк душманы сая ве он'а чешит фитнеликлер япа, ишине кедер этмеге тырыша, к'орк'уза ве атта кенардан к'уршун да ата эдилер.

Шефик'а апте буларнынъ эписини корип кечирди. Лякин козю к'орк'мады. Аксине, озъ ишини даа зияде федакарлык'нен девам эттирди. Совет акиметининъ ильки йылларындан, дженк башлаг'анг'а к'адар о Керчъ, Кезлев районларында оджалык' япты, бутюн кучъ-г'айретини, бильгисини янъы аят к'уруджыларыны тербиелев ишине баг'ышлады. Онынъ ак'айы о девирде совет акиметини пекитюв, койде янъы аят к'урув ишлеринде актив иштирак эткенлерден эди. Сонъра о фашист джеллятларынынъ элинден эляк олды.

Шефик'а апте эки кызычгынынъ к'алды. Дженк ве дженктен сонъки йылларнынъ аг'ырлыгына бак'мадан, бин'лернен бала ичюн аятк'а ёл ачк'ан адий оджапче, г'айрегли ана, озъ кызыларыны да буюк илим ёлуна миндирди, олар экиси де алий бильги саиб олдылар. Бунда он'а, анасыз к'алг'анг'а ана, бабасыз к'алг'анг'а баба олг'ан девлетимиз ярдым этти. Кучук кызы Идилия ана зенаатыны девам эттире. О кой хозяйствосы институтыны битирип, шимди энди озю дерс бере. Буюк кызы Ленуре исе Озъбекстанда энъ ири хозяйстволардан бирининъ ёлбашчысы олды.

Совхоз директорларынынъ Ташкентте олып кечкен республика мушавересинде шу хозяйство ёлбашчылары тарафындан Ленуре Алиева ак'къында г'урурнен айтылг'ан эйи сёзлер мени Сырдаръя областындаки «Ударник» совхозына алып бардылар.

— Меним акъкъымда очерк?— совхознынъ янъы директоры Ленуре Алиева мапъа ойле бакъты, дерсинъ мен бир къабаат япкъаным.— Сиз бизим ишимизни косътермек истесенъиз, адамларымыз акъкъында язынъыз. Аджайип механизаторларымыз, айванасравджыларымыз, экинджиликlerimiz бар. Мен исе директор оларакъ даа белли бир иш япып етиштирамадым.

Мен директорнынъ юксекче боюна, сагълам мучесине, Мырзачель купешинден даа зияде янгъан эсмери юзюне, ачыкъ бакъышлы, айдын козьлерине бакътым да, совет акиметининъ ильки йылларында устюне мешин куртка, аягъына чызма кийип юрген джесюр, ирадели, активист къадынларны козь огюне кетирдим. Демек, къардашы Идилля анасына озь зенаатынен ошагъан олса, Ленуре джесаретлигинен, ираделигинен, тешкилятчылыкъ, ёлбашчылыкъ къабиллетинен ошагъан экен.

Алиева джумлелерни кестирип-кестирип, къыскадан айта, гуя арбий эмир бере. Амма арбий эмир берсе де, ери бар. Чюнки совхоз территориясында бу кунълерде иш къызгъын. Совхоз захире тымарыны битирген ве девлетке захире сатув планыны да эда этив арфесинде экен. Шунинъ ичюн, эльбет, оларгъа вакъытнынъ дакъкъасы паалы.

Мен фикиримдже, совхозгъа барып, директорнен эмин-эркине отуршаджакъ, бир къач кунъ онынънен бир ерде олып, эр шейни огренеджек ве буюк бир очерк язаджакъ олгъан эдим. Энди исе мында вакъытсыз кельгенимни, эм директор акъкъында очерк дегиль, инсан акъыллы бир шей язып олмайджагъымны анъладым. «Ишсиз келип, ишлини иштен къалдырыр», дегенлери бойле ола экен деп, озюмни къолайсыз бир алда дуйдым.

Директор меним насыл вазияте къалгъанымны анъласа керек.

— Юринъиз меннен берабер, совхозымызнен, хозяй-

ствомызнен таныш олурсыз. Адамларымыз акъкъында язгъанда керек олур. Ондан башкъа мени бир даа тапалмассыз,— деди де, кергин мунтнн йымшатмакъ ичюн кулюмсиреп, иляве этти: — Анълайым, сизинъ ишинъиз де пек къолай дегиль,— о бирден айланып, машинасына догърулды.

Бу сёзлерден сонъ ичине бираз джан кирди, мени ташлап кетмесин деп къоркъуп, онынъ пешинден тез-тез машина тарафкъа адымладым.

«Ударник» совхозы республикада энъ буюк, энъ эрте мейдангъа кетирилген, яни Озбекстанда 1930-джы йыллары ильки тешкиль этилген совхозлардан биридир. Чокъ саалы бу хозяйство 7 болюкни бирлештире. Булардан учь болюк ялынъыз экинджиликнен, къалгъанлары исе эм экинджиликнен, эм де айванасравджылыкънен огърашалар. Энъ узакъ болюк совхознынъ меркезинден аман-аман 25 километр авлакъта олгъаныны эсапкъа аладжакъ олсакъ, совхоз башкъа ерлердеки бутюн бир районнынъ территориясыны къаплап ала десек, ялан дегильдир. Хозяйствонинъ умумий топракъ мейданы 40 бинъ гектаргъа якъын. Бунинъ аман-аман 24 бинъ гектарында захире етиштириле, 5600 гектарына исе ем экинлери сачыла. Демек, совхозда эсас ерни экинджилик тутта. Мында умумен йылда 20 бинъ тоннагъа якъын захире етиштириле. Эгер совхознынъ багъара топракълар зонасында ерлешкенини козь огюне аладжакъ олсакъ, бу пек буюк шей. Чюнки бу ерлерде экинлер суварылмагъаны бир якъта турсын, олар яз бою бир тамчы ягъмур биле корьмейлер. Бойле шараитта берекет етиштирмек ичюн не къадар кучь-гъайрет, не къадар буюк ираде ве усталыкъ керек олгъаныны тасавур этмек зор дегиль.

Хусусан, 1972-джи йылнынъ кой хозяйствосы ичюн, сонъ дередже, агъыр ава шарантына бакъмадан, тымар ишлери башлангъанынынъ он кунълигинде республика совхозлары арасында социалист ярышнынъ нетидже-

лери боюнджа «Ударник» совхозына биринджи оларакъ Озбекстан Меркезий партия комитети, Озбекстан ССР Юкъары Совети Президиумы ве республика министрлер Советининъ авушуджы Къызыл байрагъы такъдим этильди. Экинджи он кунлюкте исе захире тымарында даа юксек косътергичлер эльде этильген ичюн байракъ кене де бу совхозда къалдырылды.

Алиевагъа буны хатырлатмакъ истеп:— Сиз, даа бир шей япып етиштиралмадым, дединъиз. Я сизге бу йыл арды-сыра эки кере республика авушуджы Къызыл байрагъы такъдим этильди де. Бу акъта малюмат республика газеталарында ве бизим «Ленин байрагъы» газетамызда да басылды. Бунгъа не дейсинъиз,— дедим.

— Экинджилеримиз, хусусан механизаторларымыз, буюк гъайрет ве себатнен чалыштылар. Бу оларнынъ къазанчы. Арман вакъытында эр бир саатнынъ къадирини яхшы бильген комбайнджыларымыз кунъ ярыгъынынъ эр бир дакъкъасындан файдаланып, геджесини кунъдюз этип чалышкъан вакъытлары олды. Эм эмеклери бошкъа кетмедн.

— Мына сиз бу йыл захире тымарыны 25 кунъде битиргенсиз. Бу мувафакъиет насыл эльде этильди?

Директор озю акъкъында сёз айтмагъа саранлыкъ этсе де, коллективнинъ мувафакъиетлерине дегерли иссе къошкъан ишчилерни, илери механизаторларны макътавгъа гъает джумерт экен. О, эмекте нумюне косътерип чалышкъан комбайнджыларны: Ибрай Адживапаевни, Решат Къадыралневни, Виктор Шлейгинни, Къашиф Ибраимовны, Эргаш Байкъуловны, Нусрет Гъафаровны ве дигерлерини айрыджа къайд этти. Олар эр бири мевсимде 500—600 гектар экинни чалып бастыргъандыр.

Тымар ишлерининъ токътавсыз алынып барылмасы ичюн, ишчилерге арман вакъытында уйгъун шараит догърулмасы ичюн, оларны маддий рагъбетлендирюв ичюн совхоз дирекциясы, партия тешикляты бир сыра тедбир-

лер корьгенлер ве бу тедбирлер яхшы нетиджелер берген.

Мен козь къыйыгъындан директоргъа бакъам: онынъ юзю ёргъун, озю тюшонджеге далгъан. Эльбет, янъы, даа аджеми директоргъа тюшонмеге шей чокъ. Тымарны битирюв — бу меселенинъ бир тарафы. Даа девлетке захире сатув планы толдурыладжакъ, урлукълыкъ фондлар планы эда этиледжек, малларгъа ем ичюн захире айырыладжакъ... Бу тарафта даа айванасравджылыкъ да бар. Бу саа да совхозда муим ер тутат.

Екъ, Ленуре Алиеванынъ директор оларакъ, мен даа иш япып етиштиралмадым, деген сёзлеринен разылашмакъ ич мумкюн дегиль. Юкъарыда къайд этильген къазанчлар ве япылгъан ишлер башлангъыч ичюн, шубесиз, пек яхшы. Бу исе онынъ совхозны даа буюк енъишлерге етеклейджегине буюк ишанч догъура.

Ленуре Алиева бу совхозда чокъ йыллардан берли чалышта. 1950 сенеси о Къазахстанда кой хозяйствосы техникумыны имтиязлы битирип, шу йылы Самаркъанд кой хозяйствосы институтынынъ зоотехника факультетине кире. Институтны 1955 сенеси мувафакъиетнен битирген сонъ «Ударник» совхозына ишке ёлланыла. Алты йыл девамында о совхознынъ биринджи болюгинде айванасравджылыкъ фермасынынъ зоотехниги олып чалышта. Озь ишине намуспен янашкъан яш мутехассисны 1961 сенеси шу биринджи болюкнинъ башы оларакъ тайин этелер. 1964 сенеси исе совхознынъ баш зоотехниги вазифесини авале этелер. Бу гъает муим, месулиетли иште де Ленуре бутюн эльде эткен амелий теджрибесини ве назарий бильгисини ортагъа къойып чалышта, айванасравджылыкъ саасында эр анги янъылыкъны истисалгъа кечирмеге тырышта.

Багъара зонасында айванасравджылыкънен де огърашмакъ сонъ дередже муреккеп ве мешакъатлы иштир. Чюнки мында табиий отлакълар олмагъанындан, айванлар яз ве къыш, йыл бою азыр емнен бакъы-

ла. Шунинъ ичюн биринджи меселе — малларны даима кейфнетли ве етерлик мыкъдарда емнен темин этип турмакътыр.

Баш зоотехник вазифесинде секиз йыл чалышувы сассинде Алиева чокъ иш япты. Фермалардаки аз махсулдар, зайыф айванлар юксек махсулдар джыныс малларнен денъиштирилди, малларгъа ем, сув берюв, ахырларны темизлев киби бир сыра агъыр ишлер бутюнлей механизмлештирилди. Ем ичюн етиштирилген люцерна екнилерининъ мейданы 200 гектаргъа, купътабакъ екнилерининъ мейданы 1300 гектаргъа чыкъарылды. Эр бир фермада концентрилленген ем азырлав ичюн махсус ем кухнялары къурулды. Шимди бойле еди кухня йыл бою чалышып тура.

Кечкен девирде при малларнынъ сайысы 1500 башкъа еткизилди, домузларнынъ сайысы исе эки кере арттырылды. Нетиджеде, башта девлетке йылда 500—600 тонна эт сатылгъан олса, шимди 950—1000 тонна теслим этиле.

Яш мутехассиснынъ гъайретли эмеги укумет мукаяфатынен — «Эмекте джесюрлик медали»нен такъдилленди. 1970 сенеси исе онъа Ленин юбилей медали берилди.

Шефикъа апте къызынынъ намуслы эмегине, мувафакънетлерине, итибарына юректен севине ве гъурурлана. Онъа бакъып, озюнинъ яшлыгъыны хатырлай.

— Эльбет, осемиз, — дей о. — Балалар бизни чокътан оздылар. Бизим девиримизде бойле буюк бир хозяйствогъа къадын киши ёлбашчылыкъ япмасы хусусында атта тасавур этип оламаз эдик. Шимди исе къадынлар космоскъа баргъандже учалар. Эм шай да олмакъ керек. Бу аят диалектикасы. Бабалар башлагъан ишни даа буюк гъайретнен балалар девам эттирмектелер.

Ленуренинъ озю де учъ баланынъ анасыдыр. Онынъ бир къызы, эки огълу бар. Энди 75-ке кирген Шефикъа апте бу торунларыны да акъикъий инсанлар оларакъ

тербиелемеге ярдым этти. Бир торуны Диляра Ташкент девлет медицина институтыны битирмекте, Дилявер Ташкенттеки автомобиль-ёл институтында окъуй, кучюк торуны исе мектепке къатнай.

Ленуре озюнинъ чокъ гъайрет талап эткен эсас ишлеринен бир сырада, айны заманда, совхознынъ энъ актив джемаатчыларындан биридир. О Сырдарья обкомынынъ ве Заамин райкомынынъ азасы олды, район советининъ депутаты ве 1963 сенесинден берли посёлка къадынлар советининъ реисидир.

1972 сенеси апрель айында совхозгъа янъы директор тайини этиледжекте, Озбекстан ССР Совхозлар министрлиги Сырдарья обкомынынъ ве область совхозлар трестининъ тевснесинен, шу совхозда чокъ йыллыкъ эмегини, джемаат ишлеринде активлигини, коллективде эльде эткен итибарыны ве тешкиятчылыкъ итидадыны эсапкъа аларакъ, бу месуль девлет ишине коммунист Ленуре Алиеваны лйыкъ таныды.

1973 сенеси Заамин району янъы тешкиль этилген Джизакъ областына къошулды. Ленуре Алиева исе янъы тешкиль олунгъан Джизакъ область партия комитетининъ бюросына азалыкъкъа кандидат сайланды.

Алиева аз вакъытта къоджаман совхознынъ ишлерини юксек дереджеге котерди. Докъузынджы бешйыллыкънынъ мувафакънетли екюнлерин ичюн 1975 сенеси партия ве укюметимиз онынъ фааллиетине дегерли къыймет кести — Ленуре Эмек Къызыл Байракъ орденинен мукаяфатланды. 1976 сенеси исе онынъ ёлбашчылыгъындаки «Ударчикъ» совхозы девлетке эки йыллыкъ план колеминде захире етиштирип теслим этти.

1976 сенеси февраль айында Озбекстан Компартиясынынъ XIX съездин олды. Бу съездининъ ишинде делегат оларакъ иштирак эткен Ленуре Алиева, съезде Озбекстан Компартиясы Меркезий Комитетине азалыкъкъа кандидат сайланды. Бу онъа партия тарафындан косътерилген буюк ишанч эди. Бойле ишанч, бойле укъукъ

ялынъыз совет къадынына бериле биллр. Шунунъ ичюн
Ленуре гъурурланса да ери бар.

Ат туягъыны тай баса, дейлер. Бабаларнынъ шанлы
эмек эстафетасы ишанчлы къолларда.

ДОКТОР АСАНОВ

Бея бир кереден кельди. Бекленмеден... Къаза корюпмей келе, дейлер. Бея да кишининъ башыпа эксери вакъыт бекленмеден келе экен.

Не ери агъыргъаныны Айше озю де яхшы бильмей эди. Лякин корюниши бир кереден денъишти. Беденинде насылдыр бир солгъунлыкъ, зайыфлыкъ сезгенинден башкъа, энди о теренден кельген ве анълашылмагъан бир агърылар дуя башлады. Экимге барды, о да белли бир шей айтмады:

— Ерулгъансыздыр, бираз раатланынъыз, кечин кетер,— деди.

Сонъра о экинджи экимге барды, учюнджисине... Вазияти исе эп агъырлашты, фикирлери эп думанланды. Ичтен оны гуя педир кемире эди, дерсинъ онынъ беденине ойле бир кучъ сарылгъан ки, огге кетем десе, бу кучъ оны арткъа чеке, иш япам десе оны такъаттан кесе, эп раатсызлай, юкъу бермей, азаплай...

О текрар экимге барып, кокюсинде бир къач ай эвель пейда олгъан безни косътермеге меджбур олды. Айше, ницундир бильмем, оны косътермеге къоркъа ве гнзлей эди. Агърыларыны да ич шу бездендир демей эди. Амма бутюн меселе шу безде, экен.

Экимлер Айшени чокъ бакъты, чокъ тешкердилер ве чаре тапмай, тап сонъу бир сёзге келип, онъа операция япаджакъларыны бильдирдилер. Лякин бунъа онынъ разылыгъы керек эди, чюнки бу ойле операция ки, ондан сонъ о шу дерттен къуртула билир амма, бала догъурув къабилнетинден бир тамам марум къаладжакъ...

Айше неге огърагъаныны бильмеди. «Бала догъурамамакъ?»... «Баласыз къалмакъ?»... Бу фикирлер Айшени темиз шашыртты, онынъ козьлерине къаранлыкъ чёкти... Экимден насыл чыккып, эвине насыл кельгенини бильмеди.

Акъшам устю о бир баш Зеннеге барды. Хастаханеде эмшире чалышкъан Зенне бу хаберни эшиткен сонъ, достунынъ насыл агъыр белягъа къалгъаныны ве онынъ насыл азаплангъаныны корип, башта оны тынчландыраджакъ олса да, бир сёз тапыштыралмады. Ниает, о Айшеге чокътан берли айтып оламагъан фикирини бильдирмеге къарар берди.

— Айше достчыгъым,— деди о къалтыравукъ давушнен,— багъышла мени, санъа айталмай юре эдим... энди айтмасам башкъа чаре ёкъ... Сенинъ кокюсинде анавы шишик...— Зенининъ сеси эеджандан бираз даа худжур чыкъа башлады ве о кене де «айтайыммы, айтмайыммы» дер киби, чырайы ап-акъ кесильген достунынъ козьлерине тикилип бакъты.

Айшенинъ козьлери онъа бакъса да, оны кормей эдилер. Онынъ фикирини энди башкъа якъта эди. О саба экимлерининъ бири-бирине маналы-маналы бакъышларыны, гнзли фысылдыларыны хатырлады. «Рак» деген фикир онынъ мийине электрик току киби келип урды...

— Айтма достчыгъым, айтма... Анъладым... Ра-ак,—

деди де, башыны Зенининъ омузына ташлады, агълап йиберди.

Салкъын сув берип Айшени тынчландыргъан сонъ, Зенне озъ фикирини девам эттирди:

— Айткъан ерден иракъ олсун, достум, тилимни тишлеп айтайым, рак дегильдир иншалла. Лякин мытлакъ бакътырмакъ керек. Сен бу операциягъа разы олма. Мен энди сорап бильдим, Ташкентте пек яхшы бир онколог бар экен. Доктор Асанов. О акъкъында мен газетада да окъугъан эдим. О бойле шейлерден пек яхшы анълай экен ве чокъ кишилерни дерттен къуртаргъан. Дакъкъасы паалы достум, сен бир шейге бакъма да, догъру Ташкентке барып оны тап...

Шу геджеси Айшенинъ козюне юкту кирмеди. Бойле гъам-кедер онынъ коръген шейин дегиль эди. О озюни дюньяда энъ бахтлы киши сая эди. Мектепни битирген сонъ истеген институтына кирди, севген зенаатыны эльде этти, оджа олды. Севген йигитине барды. Шевкет де оны шай севе: Айше дегенде, агъызындан бал тамлай. Айше исе озюнинъ бахтлы аяты бутюнлей текмиль олмасы ичюн ялынъыз бала беклей эди... Эди... Эльбет, бугунъгедже беклей эди. Я энди не, беклемейми? Уф-ф... Шу хайырсыз «эди» сёзю де келип сокъулды ортагъа. Я бу сёз къайдап келип чыккыты? А-а, саба, операция лакъырдысындан сонъ... Эр шей бугунъ олды, эр шей тюрленди, дерсинъ башына дюнья авдарылды...

Фикирлер бири артындан дигери келе, эписи къарыша. Я барып да, акъыкъатен башкъа чаре олмай шу операцияны япсалар? Демек, менде бала олмайджакъ? Демек мен ана олмайджам?.. Ёкъ, ёкъ! Оладжакъ шей дегил! Я менде бала олмаса, Шевкет мени кене баштакиси киби северми? Затен о бунъа разы олурмы?

Фикирлер, ойлар, суаллер... Айше агълагъаныны ястыгъы сылангъанындан бильди. Ёкъ, бойле яшайыш олмаз, ольсенъ ондан хайырлы. Кетмек, Ташкентке кетмек, барып имдат арамакъ керек, деп тешегинден аты-

лып турды да, эсини башына топлап ёлгъа азырлана башлады.

Айше Ташкентке учкъанда Асановны насыл къыды-раджагъыны ойланды, Асановмы, Хасановмы? Эльбет, Зение ачыкъ айтты — доктор Асанов деди. Асан, Хасан, бу сёзнинъ манасы не экен? Арабча о гузель, корюмли, дюльбер демектир. Демек, Асанов да дюльбер, корюмли киши олмалы...

Лякин Асанов не о къадар дюльбер, не де корюмли эди. Амма сонъундан Айше ичюн о дюньяда энъ дюльбер, корюмли, энъ йигит киши олып къалды.

О алчаракъ бойлу, начар кельген, сачлары баягъы чаларгъан, арекетчен, озюнинъ сонъ дередже инсаниетлигинен, незакетли, лакъырдысынен бир кереден кишилернинъ ишанчыны къазангъан, умюдине умют къошкъан акъикъый эким, акъикъый инсан эди. Я козьлери? Даима кулюмсиреп тургъан бу козьлер онынъ хош табиатлы, саф юрекли, гонъю бол адам олгъаныны косьтерип туралар. Бир де эллери! Эллери акъикъатен де дюльберлер. Озь ишини билип япкъан, теджрибели, къавый эллер, назик чебер пармакълар... Кишилерни дерттен къуртаргъан да, иште олардыр.

Доктор Асанов Айшени чокъ мукъайт бакъты, бутюн теджрибесини ортагъа къойды ве нетиджеде онынъ баштаки диагнозыны янълыш таныды. О Айшеге кучюк бир операция япты. Лякин бу бутюнлей башкъа операция эди. Бунунънен о Айшени бир кереден эки буюк дерттен къуртарды: эм шу шишикнинъ озюни ёкъ этти, эм де... Эйиси, сёзни бухаралы оджапче Айше Билялованынъ озюне берейик. Мына о мектюбинде не яза:

«... Доцент Тевфикъ Асанов манъа операция япкъанда мен йигirmi алты яшында эдим. О мени буюк дерттен ве бахтсызлыкътан къуртарды. Манъа янълыш диагноз къойып, агъыр операция япмагъа азырлангъан эдилер. Шу операция нетиджесинде мен омюр билля бала догъурув къабилинетинден де марум къала биле

эдим. Бу фаджиадан мени истидатлы мутехассыс-хирург, доктор Асанов къуртарды. Бу аджайип адамнынъ мен ичюн, меним къорантам ичюн япкъан эйилиги ве алиджаналыгъына сонъсыз миннетдарлыгъымны билдирмек ичюн сёз тапамайым».

Айшенинъ шимди бири-бири артындан етишеяткъан эки алтындай огълу бар. «Огъулларымны доктор Асанов киби бильгили, инсансевер кишилер оларакъ тербиелемек истейим. Бойле кишилернинъ огюнде, оларнынъ бильгиси ве усталыгъы огюнде биз даима тиз чёкмек керекмиз», — дей Айше доктор Асанов акъкъында лаф чыкъкъанда.

Чокъ йыллар девамында Ташкенттеки экимлернинъ бильгисини мукеммеллештирюв институтында онкология кафедрасынынъ доценти вазифесинде чалышкъан Тевфикъ Асанович Асанов (Хасанов) озюни медицинанынъ энъ агъыр саалырындан бири олгъан рак хасталыгъынен куреш ишине багъышлады. Бу саагъа баш урмакъ ичюн буюк ираде, кучъ-гъайрет керек, ишинъе сонъ дередже садыкъ олмакъ, кишилерни юректен севмек керексинъ. Табиат Тевфикъ Асановгъа бу чизгилернинъ эписини толусынен берген.

Шу кечкен девирде Асанов рак хасталыгъыны тедавий этиовде чокъ мувафакъистлерге иришти, юзлернен кишини агъыр дерттен къуртарды, онларнен кишини олюмнинъ панджасындан чекип алды. Эм бу саада о буюк амелий теджрибе ве усталыкъ эльде этти. Онынъ намы бутюн республикагъа дагъылды. Не ерде олмасын, эгер «доктор Асанов» акъкъында лакъырды кетсе биллигъиз ки, бу мытлакъ бизим намлы хирург онколог экимимиз Тевфикъ Асанов акъкъындадыр. Языджы Юсуф Болатнынъ «Анифе» романындаки къараманларнынъ бири онколог эким Асан Тейфукъович Эсадовнынъ да прототиби бизим доктор Асановдыр.

Мына бир къач мисаль даа.

Бухара областы Навоий районында совхоз ишчиле-

ринден Ахтем Кемалов дудагъында пейда олгъан шишикке чокъ вакъыт къулакъ асмай юрди ве Тевфикъ Асановнынъ элине аман-аман вакътыны кечирип тюшти. Операция мувафакъиятли кетти. Амма хаста бираз даа кечиккен олса, иши фепа эди. Мына энди алты йылдан берли о озюни пек яхшы дуя ве Тевфикъ агъасына (доктор Асановгъа о шай дей) даима мектюп яза эм де эр байрамда унутмай тебриклей.

Бундан еди йыл эвель, 32 яшында экенде, къазахстанлы Садыкъ Бадыровнынъ къолунда, омузына якъын ерде ямап бир шишик (саркома) пейда ола. Онынъ къолу бутюнлей кеспледжек ве о къолсыз къаладжакъ эди. Амма Тевфикъ Асанович онгъа ойле бир операция япты ки, къолу бираз зайыфланса да, еринде къалды. Садыкънынъ къуванчы ичине сыгъмады: зайыф олса да, озюнинъ къолу да! Иште шундан берли о ве бутюн къорантасы Тевфикъ Асановны озъ тувгъаны киби сыйып, урмет эте ве олар догъмушлар киби къатнашалар.

* * *

... Республика онкология диспансери алдында бир къач адам отура. Олар экимлер акъкъында, диспансерде девалангъан тувгъанлары, достлары акъкъында сублишечелер. Шу арада машинадан мавы костюм кийген орта бойлу, чал сачлы, кулер юзлю бир адам тюше. О, диспансернинъ къапюсына якъышлашканынен, бу ерде лакъырды этип отургъан адамлар оны буюк урметнен къаршылап ала ве лафкъа туталар.

Адамлардан бирин:— Мерабангъыз Асанов!— деп онгъа къол узата. Эким онынъ къолуны сыкъа, дикъкъатнен юзюне бакъа:

— Багъышлангъыз, бир корьгениме ошатам амма...

— Танымадынгъызмы, эким? Мен Къалдыбай Иргашевим.

— А-а, къуруджы, Бостандыкъ районындан. Сиз яшаргъансыз, семиргенсиз Къалдыбай.

— Догъру айтасыз Тевфикъ Асанович, 15 килограмм арттым.

Сонъ, сагълыгъынгъыз насыл, айтынгъыз?— деп. Тевфикъ Асанович онынъ къолтугъына кирип кабинетине тараф ёнейлер.

Бундан бир къач вакъыт эвельси, Къалдыбай Иргашевни агъыр бир вазиятте Ташкенттеки республика онкология диспансерине алып кельдилер. Тувгъанлары ондан умютни узьген эдилер. Медицина илимининъ кандидаты, доцент, хирург-онколог Тевфикъ Асанович Асанов, хастаны дикъкъатнен бакъып, анализ ве рентгенограммаларнен танышкъан сонъ, онгъа башкъа диагноз къойды ве алжеле операция япмакъ кереклигини айтты. Хирургия болюгининъ мудирин Н. С. Василевская ве хирург Н. П. Слащева Асановнынъ къойгъан диагнозыны тасдыкълады ве хасталыкъ кеттикче инкишаф эткенинен операциягъа тез-тез киришилмесини тевсие эттилер. Хастанынъ дерди ашкъазанында экен. Операция яхшы кетти. Агъыр операциядан сонъ, нечюндир ашкъазан чалышмай башлады. Хирург бойле алларгъа эвельден расткельген олса да, о девамлы олмай эди. Ачыкъкъан организм кет-кете азды ве такъатсызланды. Хаста къыбырмамай, аркъасы устюне ятып къалды. Хастанынъ бу мушкюль алы профессорларны да гъает меракъландырды ве шубеге къалдырды. Лякин, доктор Асанов умюднини джоймады. Чюнки, операциянынъ пек догъру ве яхшы кечкенине о къатыен эмин эди.— Ёкъ, хаста ольмейджек, яшайджакъ!— деди о.

Геджелери юкъламай хасталыкънынъ тарихыны огренди, кечирген теджрибелерини хатырлады. Эр шей догъру. Ойле олгъанда не ичюн пладжлар организмге файда бермей? Асанов, хастанынъ алыны яхшы огренген сонъ:— Оны ялынъыз сёзнен, яхшы сёзлернен девамламакъ керек,— деди. Эм ойле де япты. Сыкъ-сыкъ хас-

танынъ янына кельди. Алыны-эвалыны сорады, гонълюни алды, шакъалар япты, кульдюрге тырышты. Аджайип шей. Хаста кульмеге башлагъанынен чырайы нурланды, эсинден олюмни чыкъарды, яшайджагына инанды ве кунъ-кунъден тюзельмеге башлады.

Зан этсек, бу мисаллер Асановнынъ инсанларны шу агъыр дерттен къуртарувда буюк фаалиетини белли бир дередже косътерелер.

Бу мувафакъиетлер Асановгъа озьлюгинден кельди-ми аджеба? Екъ. Бунда инсаннынъ бутюн гъайретини, бутюн ирадесини талап эткен пек чокъ йыллыкъ агъыр, семерели эмек бар, раатсызлыкънен, умют я да шубенен толу афталар, айлар бар. Затен онколог экимнинъ иш вакъты белли бир саатнен сынъырланмай. Оларда саат 5 олды, энди къайтайым деген шей олмай. Хасталарны тедавий этиов циклында олар ичюн бугунъ не япылмакъ керек олса, бутюни япылмалы. Япмай къайтамаз, бунгъа виджданы ёл бермез. Бугунъ де шай, ярын да шай, эр кунъ ве бутюн омюри шай оладжакъ, чюнки о онколог, яни рак хасталыгъы мутехассысы, озюни шу ёлгъа багъышлагъан.

Рак. Бу хасталыкънынъ себеби не? Оны тедавий этиов ёллары насыл? Бу суаллерге джевап тапмакъ ичюн эйиси биз Тевфикъ Асановнынъ озюнен корюшейик.

* * *

Ташкент. Шеэрнинъ ортасында ерлешкен Алай базары. Базарнынъ къаршысындаки, онгъа джувукъ районнынъ сабыкъ ады «Кашгарка» бутюн мемлекетке беллидир. 1966 сенеси апрель 26-да шеэрнинъ башына кельген табий афатнынъ — зельзеленинъ меркези, эпицентри ана шу ерде эди. Шимди о ерлерни танымакъ мумкюн дегиль. Ташкентни аякъкъа тиклевде бутюн республикалар ярдым эткенлери киби, Русенинъ де бир чокъ шеэринден кельген къуруджылар бу ерде

4-5 къатлы, 9 къатлы аджайип эвлер къурдылар. Шу эвлерден бирининъ юкъарыдаки къатына котерилеяткъанда эсли бир къадын бизни корип:

— Сизге ким керек?— деп сорады.

— Доктор Асановнынъ квартирасы къайсы бильмей-сизми?— дедик.

— Бильмегеним не, оны эр ким биле. О меним къапу къомшум. Мына бу онынъ квартирасы,— деп, сол тарафтаки къапуны косътерди. Сонъ о элимиздеки къаранфиллерге козь ташлап:— Догъру япкъансыз, огълум,— деди.— Бойле кишилерге эр кунъ топ-топ чечек алып кельмек керек. Меним элимде олса, оларгъа сагъ экенде эйкеллер тиклер эдим.— Къартий мердивенден тюшип башлагъан эди, лякин токъталып иляве этти.— Барыпъыз, бар, тартынманъыз. Онгъа эр кунъ кишилер келелер, эви бир кунъ бош олмай. Биревлери келип ондан имдат къыдыралар, онынъ ярдымыны корьгенлер нсе махсус тешеккюр бильдирмеге келелер. Айды огълум, ишингиз онгъ кельсин.

Къартий пек лафаджан экен. Эм онынъ сёзлерини меракънен дингълеп турдыкъ. О, гуя бизим не макъсаднен кельгенимизни бильген киби, беклемеден доктор Асановнынъ хизметине шойле юксек къыймет кести. Биз де онынъ фикиринден файдаланмакъны ляйыкъ таңыдыкъ.

Элимизде чечек олгъанынынъ себеби — биз Асановнынъ якъынларда Москвада медицина илимлери докторы дереджесине мувафакъиетнен диссертация къорчалап кельгенини эшиткен эдик. Шунунъ ичюн эвге киргенимизнен Тевфикъ агъанынъ энг севген чечегини — шу бир топ къаранфильни элине туттырып, онгъа башта бу муим вакъианы самимий суретте тебрикледик.

Тевфикъ Асанович севинип, оларны къокълап-къокълап, бирер-бирер айырды-да, сапларынынъ уджларыны кесип эки вазагъа болип ерлештирди.

Къонакъбай козьайдын къавеси сюзер экен, биз оны суаллернен раатсызладыкъ.

— Тевфикъ Асанович, мына сиз рак хасталыгъы боюнджа республикада энъ танылгъан ве корюмли мухетассыслардан бири олдынъыз. Не ичюн сизни анджакъ бу хасталыкъ меракъландырды? Бунынъ бир себеби бармы?

— Себеби?— о гуя бир шейлер хатырлагъан киби, бир анъ токъталып къалды да, сонъ:— Эльбет, себеби бар,— деп созды.— Мына сиз бойле бир тесадюфни козь огюне кетиринъиз. Меселя, сиз экимсиз. Огюнъизде хаста. О агърыдан отурмагъа-турмагъа ер тапамай, джан азабы чекс. О энди нуру къалмагъан, сёнюккен козьлерини сизге тиккен, сиздеп имдат беклей. О атта энди сизден файда олмайджагъыны да биле. Эр алда, умют дюньясы дегенлер, козьлеринде кене насылдыр бир ишанч къыгъылчымлары бар. Сизге исе онынъ бакъышы: «Акъ халат кийип, эким олып, меним чеккеп азапларымны корип турасыз да, бир тюрлю ярдым япмайсыз, элинъизден бир шей кельмей. Насыл экимсиз сиз?»— деп юзьлеген киби корюне. Сиз гуя атеш устюнде турасыз. Козюнъизнинъ огюне онынъ анавы оксюз къаладжакъ сабийлери келе. Оларнынъ оксюз къалгъанында сизде де къабаат олгъаны киби келе. Айтынъыз, бунъа юрек даянырмы? Манълайынъызда хастанынъки киби сувукъ тер тамчылары пейда ола.

Бундан йигирми йыл эвель мына бойле тесадюфлер менде дефаларджа олгъан эди. Эм эр сеферни юрегимде насылдыр бир сес гуя манъа:— «Эй, инсан! Сен экимсинъ де. «Гиппократнынъ анты»ны унуттынъмы ёкъса? Тюшюнип бакъ, эджельсиз олюм панджасына къапылгъан о бичарелерни къуртармакъ ичюн сен эр шейни яптынъмы? Бельки даа бир чарелер, даа бир васталар араштырмакъ, ойланмакъ, тапмакъ мумкюндир? Бельки бунынъ ичюн гедже-кунъдюз чалышмакъ, атта озъ сагълыгъынъны ортагъа къоймакъ керектир? Сен ант ичтинъ! Тюшюн. Я бутюн виджданынъны ортагъа къо-

йып хызмет эт, я да о мукъаддес акъ халатны устюнъден чыкъар...»— дей эди...

Тевфикъ Асанович озю тютюн чекмесе де, лаф къызгъынлыгъынен, якъкъан сигаретининъ тютюнини ичке чекмей агъызындан бир къач кере думанлатып чыкъарды да, девам этти:

— Иште, о вакъытта агъыр олса да, шу хасталыкъны яхшы огренмек, онынънен «бель тутушмакъ» ннетине къапылдым. Мени анджакъ онынъ агъырлыгъы, онынъ даа пек чокъ билимген сырлары джелъп эттилер. Шу хайырсыз хасталыкътан энъ олмагъанда бир къач кишини къуртарып олсам, оны тедавий этиов ёлларыны араштырув ишине озъ иссемни къошып олсам, омюрим зая кетмез эди, деп шу ишке берильдим.

— Тевфикъ Асанович, сиз «хайырсыз хасталыкъ» дединъиз. Затен шу хасталыкъ озю неден пейда ола аджеба?

— «Хайырсыз» дегенимнинъ манасы шу ки, бу хасталыкъ кишилернинъ олюмине энъ зияде себеп олгъан юрек ве къан дамарлары хасталыкъларындан сонъ экинджи ерде тура. Эм шимди бу хасталыкънен куреш земане медицинасынынъ баш вазифелеринден бири олып турмакъта. Бу проблеманы чезмек ичюн бутюн дюнья медицинасы котерильди. Хусусан бизим мемлекетимизде буюк ишлер алынып барыла. Раккъа къаршы VIII Халкъара конгрессининъ Москвада откерильгени ве раккъа къаршы халкъара союзынынъ президенти чокъ йыллар девамында СССР Медицина илимлерни академиясынынъ академиги, мешур онколог Н. Н. Блохин олгъаны тесадюфий дегильдир. Бизде шимди Москвада ве Ленинграддаки ири онкология меркезлеринден гъайры чешит шеэрлерде сонъ дередже донатылгъан 21 онкология институтында мувафакънетнен тедкъикъатлар алынып барыла. Бундан башкъа, мааллелерде 200-ден зияде диспансер, онкология кабинетлери чалыша. Бу меселенинъ муимлигини эсапкъа алып, Совет укюмети

Москвада янъы бир онкология меркези къурмакъ ичюн махсус пара айырды ве онынъ ильки корпуслары къурулды. О дюнъяда энъ ири онкология меркези оладжакъ. Иште, ракъа къаршы бизде не къадар кениш фронтнен иш алынып барылгъаны бу меселелерде яхшы корюне.

— Сиз, багъышлангъыз, Тевфикъ агъа, мен бу муим меселенинъ чезилуви насыл дереджеде, насыл басмакъта олгъаныны яхшы анъламакъ истейим. Демек, ракънынъ себебини тападжакъ адам даа догъмады, ой-леми?

— Ёкъ, ойле дегиль. Эльбет, бир де бири шимди ракъа къаршы универсалъ бир васта тапса, оны бутюн джнан мешурден даа мешур бир адам деп таныр эди. Айны заманда, бойле адам даа догъмагъан десек де янълыш олур. Мен озюм эминликнен бойле адам энди догъгъандыр дей билем, чюнки бу саада буюк курешнинъ бутюн тарихы ве кетишаты, земане онкология илимининъ къоджаман мувафакъиетлери шуны косътере ки, якъын он йыллар ичинде бу проблема мытлакъ чезиледжектир. Мында ялынъыз вакъыт меселеси бар. Малюм ки, насыл бир меселе олмасын оны кардиналь суретте чезмек ичюн илимге белли бир вакъыт, бутюн бир девир керек. Чечек хасталыгъыны алайыкъ. Эвельде бир кереден он бинълернен кишини алып кеткен бу хасталыкъ шимди бус-бутюн ёкъ этильди. Амма онынънен семерели куреш башлагъанына бир бучукъ асырдан зияде олды. Ракънен исе куреш даа XIX асырнынъ сонъунда башлагъаныны эсапкъа аладжакъ олсакъ, онынъ сонъуна чыкъмагъа энди чокъ вакъыт къалмады деп, ишанчнен айтмакъ мумкюн.

Мына якъынларда Москвада Советлер Бирлиги ве АКЪШ укуметлери арасында медицина илими ве сагълыкъ сакълав сааларында эмердашлыкъ акъкъында узлашув имзаланды. Америкада ракъ хасталыкълары

боюнджа Миллий институтнынъ директоры доктор Френк Рошер бу хусуста шойле дей:

«Мен эминим ки, мына бойле эки къоджаман мемлекет алимлерининъ гъайретлери бирлешюви саесинде биз бу вакъыткъа къадар якъанымыздан дефаларджа чокъ къазанчлар эльде эте билирмиз. Бу исе бутюн инсанлыкънынъ сагълыгъыны сакълав ишине бизим бирликте къошкъан иссемиз олур. Энъ эсасы шу ки, ракъа ве дигер хасталыкъларгъа къаршы куреште бирликте чалышаракъ, биз вакъытны икътисад этер ве олар устюнден гъалебени олдукъча тезлештирмиз.»

— Тевфикъ агъа, сонъки вакъытта ракъ хасталыгъына сыкъча расткелине ве о хасталыкъ арта дейлер. Буны насыл анъламакъ мумкюн?

— Ракъны биз шимдилик козьге корюнген дереджеде эксилтъюв ишинде о къадар буюк мувафакъиет къазанып оламаймыз. Арта демек янълыш фикирдир. Ракъ хасталыгъы арта дегенлерининъ себеби шу ки, шимди эр бир хаста деръал эсапкъа алына. Башта исе ракънен хаста олгъаны билинмей олип кеткенлер пек чокъ ола ве олар ракъ хасталыгъы эсабына кирмей къала эдилер. Экинджи, шимди энди онкологларнынъ юксек теджрибеси ве земане техникасы ракънен хаста олгъанларнынъ аман-аман эписини тапмагъа ярдым эте. Хасталарнынъ сайысы арткъаны ичюн хасталыкъ арткъан киби корюне. Албу исе хасталыкънынъ озю дегиль де, хасталарны сечип алув имкяны арта.

Бу ерде мен шуны къайд этмек истейим. Умумен ракъ проблемасы даа чезильмесе де, ракъны тедавий этювде бизим медицинамыз буюк къазанчлар эльде этти. Партия ве укуметимизнинъ къайгырувы саесинде, юкъарыда айтылгъан киби, бу саада чокъ шей япыла. Ракъны тедавий этювде шимди хирургия усулындан, радиий ве атом нурларындан, чешит иляджлардан файдаланыла. Нетиджеде элимизге тюшкен хасталардан аман-аман 40 процентини бутюнлей тедавий этип оламыз.

Эгер хасталарнын эписи бизге озь вакъытында, яни олдукча эрте мураджаат этсе эдилер, о вакъыт бу ракъам даа зияде олур эди.

— Демек, яхшы тедавий олмакъ ичюн эсас шарт — экимге эрте, даа хасталыкынынъ башлангыч девиринде корюнмек керек, ойлеми?

— Эльбет, девалав иши не къадар эрте башланса, тедавий олув имкяны да о къадар арта.

* * *

Тевфикъ Асанов 1909 сенеси Къарасувда догъды. Мектепте окъуды. 16 яшындан чалышып къорантасына ярдым этип башлады. Лякин онынъ аяты ве эмек фаа-лиетининъ эсас къыйсымы Озбекстанда кече. Орта мектепин битирген сонъ бир къач йыл Ташкент мектеплеринден биринде оджалыкъ япа. Акъшамлыкъ педагогика институтына кире. Бунынънен къанаатленмай, пединститутта окъувыны девам эттиререк, 1931 сенеси ТашМИге кире. 1933 сенеси оджалыкъ дипломыны ала, 1936 сенеси исе медицина институтынынъ девалав факультетини битире ве Бухарагъа ишке ёлланыла. Бой-леликнен яш мутехассыснынъ аят ёлунда медицина устюнликини ала.

Бухарада о хирург ве область хастаханесининъ баш экими вазифесинде чалыша. 1940 сенеси конкурстан кечип, ТашМИнинъ госпиталь хирургия аспирантурасына кире. 1941 сенесинден дженкиннъ сонъуна къадар фронтта ола, бинълернен аскерни аякъкъа турсатып, арбий сафкъа къайтармагъа ярдым эте. «Къызыл Йылдыз» ордени ве бир сыра дженкявер медаллери сабыкъ арбий эким, майор Асановнынъ бу федакяр эмегининъ шааты оларакъ сакълапмакъталар. 1947 сенеси о бутюнлей арбий хызметтен бошап келе ве кепе ТашМИге ордина-тор оларакъ ишке кире.

Тевфикънынъ макъсады, хаялы ялыпъыз хасталарны

девалав дегиль де, иште даима бир янъылыкъ араштырмакъ, яни ильмий ишнен огърашмакъ эди. Къыдыргъан белясыны да булур, мевлясыны да дегенлер. Тевфикъ мевлясыны булды.

Дженктен сонъки биринджи йыллар. Къайда бакъсанъ дженк акъибетлери: эльсиз, аякъсыз кишилер, сыныкъ, чолакъ эллер... Ана шу сыныкълар нетиджесинде яралыларда эксери алда къалп бугъумлар пейда ола экен. Меселя, инсаннынъ элинде учъ бугъум олса, кемикнинъ сынгъан еринде бир бугъум даа пейда ола ве о эльнинъ нормаль арекет этиювине кедер эте. Тевфикъ Асанович чокътан-чокъ яралыларны бу дерттен къуртармакъ ве шу джиддий къолайсызлыкънынъ огюни алмакъ пешине тюше. Чокъ теджрибелер, экспериментлер нетиджесинде бунынъ ёлуны тапа, яни бу хасталыкны девалавда янъы усул кешф эте: О, кемик ичине кемик къойып осьтюре ве шу къалп бугъумны ёкъ эте. Бу иш эсасында Тевфикъ Асанович 1951 сенеси мувафакъиетнен кандидатлыкъ диссертациясыны къорчалай.

Юкъарыда биз, Асанов даима янъылыкъ араштыргъан эким деген эдик. Теджрибелери хирург шу йылы Ташкенттеки экиimler бильгисини мукеммеллештирюв институтынынъ онкология кафедрасына ишке авуша ве анда чешит сой шишик хасталыкъларынен меракълана. Бундан сонъ о, бутюнлей онкологиягъа бериле. Тевфикъ та дженктен эвель Бухарада чалышкъан вакъытларда агъыз бошлугъында шишик хасталыгъы сыкъ-сыкъ расткельгенине дикъкъат эткен эди. Яш алимнинъ ильмий ишке джиддий янашаджагъыны сезген профессор С. П. Шиловцев онъа ана шу агъыз бошлугъы ракыны терен огренюв вазифесини теклиф эте. Озбекстан шарантында бу хасталыкны терен суретте огренювнинъ муим эмиеги бар эди, чюнки башкъа республикаларгъа коре о хасталыкъ мында зияде расткеле.

Шу алгъан мевзусы боюнджа яш алимнинъ огюне агъыз бошлугъы ракы Озбекстаннынъ насыл района-

рында, насыл адамларда чокъ расткельгенини, онынъ эсас себеплерини, шишикин олдукъча эрте сечюв ве хасталыкънынъ огюни алув ёлларыны огренюв киби гъает муим вазифелер къойыла.

Бу меселе боюнджа он йыл девамында Къаракъалпакъстангъа, Бухара, Фергъана, Самарканд областларына махсус экспедициялар тешкиятландырылды. Бинълернен киши тешкерильди, этрафлы суретте бакъылды, оларнынъ аяты, адетлери, турмуш шараитлери огренильди. Нетиджеде, бу хасталыкънынъ эсас себеплеринден бири нас чекюв адети олгъаны белли олды.

Я наснынъ зарары неден ибарет, аджеба? Буны бильмек ичюн насны, онынъ теркибий къысымларыны (тютюн япрагъы, куль, киреч, ягъ) айры-айры химиявий анализ япмакъ керек олды. Буларнынъ эписинде рак шишингининъ эсас себепчилеринден бири олгъан канцероген маделлер олгъаны анылашылды.

Медицинада яхшы сыфатлы шишик, яман сыфатлы шишик деген терминлер бар. Яхшы сыфатлы шишик хавфлы дегиль экен, оны деръал тедавий этелер. Амма яман сыфатлы шишик бу энди ракнынъ озю демектир. Иште, канцероген маделлер ана шу яман сыфатлы шишинкинъ пейда олувына себепчи олалар.

Белли ки, нас чеккенлер оны тилининъ астына къоялар ве о силекийнен берабер вуджудкъа синъип, оларгъа енгиль кейф бере. 5-6 дакъкъадан сонъ насны тюкюрп ташлайлар амма, ондан сонъ кимсе агъызыны чайкъамай ве наснынъ къалымтылары агъыз бошлугъынынъ араларына япышып къала, яваш-яваш озюнинъ зарарлы ишини япалар. Насны кунъде 15—20 кере агъызгъа алалар. Бундан сонъ онынъ насыл буюк зарар бергенини аныламакъ зор дегиль.

Наснынъ зарарлы тесир айванлар узеринде, хусусан акъ сычанлар узеринде тешкерильди. Наснынъ озю ве онынъ теркибий къысымлары дефаларджа сычанларнынъ терисине окъалаиды ве эки учъ айда сонъ шу

нас окъалангъан ерде эр сефери яман шишик аляметлери пейда олгъаны корюнди. Теджрибенинъ сонъунда исе 140 сычандан ялынъыз 43 данеси сагъ къалды.

Буюк буларнынъ нетиджесинде, агъыз бошлугъы ракынынъ эсас себепчилеринден бири нас чекюв киби зарарлы адет олгъаны буюнлей тасдикъланды.

Тевфикъ Асанович бу хасталыкъны тедавий этюв ёлларыны огренмекнен бир сырада, эвеля шу хасталыкънынъ огюни алув меселесине айрыджа дикъкъат этти. Бунынъ ичюн исе республика эалиси арасында санитария-гигиена медениетини юксельтмек, нас чекюв киби зарарлы адетлерден буюнлей вазгечмек, хасталыкъны эрте сечмек макъсадынен эали арасында даима кенш суретте профилактик тешкерювлер алып бармакъ зарур деп таныды. Бу ве дигер теклифлер Асановнынъ докторлыкъ диссертациясында башкъа эсас специфик меселелернен бир сырада муим ер туттылар.

Доктор Асанов диссертациясыны СССР Медицина илимлери академиясынынъ Москвадаки эксперименталь ве клиник онкология институтында къорчалады. Онынъ ресмий оппонентлери СССР Медицина илимлери академиясынынъ академиги, даа якъынларда Социалист Эмек Къараманы унваныны алгъан дюньяджа мешур онколог, профессор Н. Н. Блохин ве дигер буюк алимлер олгъаны ве олар бу ишке юксек къыймет кескенлери Асановнынъ якъан ишининъ не къадар муим экенининъ ачыкъ деллилдир. Тевфикъ Асановгъа медицина илимлери докторы унваны берильмеси ичюн Ильмий советте ишти-рак эткен 20 алимден йягирмиси де бир агъыздан рей бергени исе диссертациянынъ не къадар мувафакъиетли къорчалангъаныны косътере.

Тевфикъ Асановнынъ къоранта азалары ве сой-сопларынынъ да чокъусы медицина хадимлеридир. Олар эписи халкъ сагълыгъы ичюн куреш вахтасында туралар. Тевфикъ агъанынъ омюр аркъадашы Зера апте ТашМИИни 1938 сенеси битирген ве чокъ вакъыт анда

рентгенолог олып чалышты. Қызылары Дилъра да ТашМИнингъ девалав факультетини битирди. Бабасы киби о да хирург олмакъ истей. Зера аптенинъ бу айледе тербие алгъан кыыз къардашы Гульнара да ТашМИ-ни 1960 сенеси битирип, рентгенолог олып чалыша. Тевфикъ агъанынъ догъмуш къардашы Амиде апте исе Самаркъанд медицина институтыны отузынджы йылларда битирген ве Ташкентте козь экими олып чалыша ве пняхри. Бойле экимлер тавабасында аят кечирген Тевфикъ Асановнынъ медицина илимлери докторы дереджесине котерильгени тесадуфий дегильдир.

Коммунист, алим, профессор Тевфикъ Асанов шимди Андижан девлет медицина институтында чалыша. Дюнъяда энъ алидженап зенаат саиплери, медицина кадрларыны азырлай. Озюнинъ терен бильгисини, бай теджрибесини рак хасталыгына сонъки дарбе эндири биледжек яш несильге бере.

Биз ракнен семерели куреш алып баргъан къоджаман медиклер ордусынынъ энъ садыкъ, адий солдатларындан бири акъкъында икяе эттик. Бу куреш девам эте, бир дакъкъа токътамай.

Доктор Асанов акъкъында икяемизни белли англиз журналисти Бернард Глемзернинъ «Инсан ракъа къаршы» китабындаки шу сёзлеринен битиремиз: «Инсанлыкъ джемиетни ракъа къаршы курешчилерни яраткъан сонъ, бу джемиет о къадар фена дегиль экен. Мен оларгъа сукъланам ве олар акъкъатен мужизелер яраталар деп саям. Эм оларнен берабер мен де шу инсанлыкъ джемиетине менсюп олгъанымнен гъурурланам».

1974 с.

ИНОАНГЪА ЙЫР БАГЪЫШЛАСАНЪ

Сейирджилерден, динълейнджилерден, окъуйыджылардан сыкъ-сыкъ мектюп алмагъан артист, языджы да композитор олмаса керек. Иджаткъаргъа, авторгъа мектюп язгъан о адамларны элине къалем алмагъа не меджбур эте, аджеба? Меселе шунда олса керек ки, корьген ве эшиткен шейлерининъ кучлю тесиринден юреклеринде пейда олгъан хош дуйгъулар оларны мытлакъа сесленмеге меджбур этелер.

Яш композитор Февзи Алиевге кельген мектюплерден бир къач данссине диъкъат этейик.

«Сизинъ йырларынгъызы чокъ вакъыттан берли севип динълейим. Якъында «Февзи Алиевнинъ йырлары» деген пластинкагъызы тапып алдым. Андаки йырлары, хусусан «Акъкъан сувлар»ны, «Султание»ни, «Турналар»ны, «Умют ёлу»ны къайта-къайта динълейим. Бу зеджанлы дакъкъалар ичюн сизге чокъ тешекюр!»

«Бугунь радиодинълейнджилериниъ сымарышынен берилген концертте сизинъ «Мустафа» йырынъызны динъледик. — Йырларынызыны земане стилинде язасыныъ ыз. Бу догъру. «Мустафа» йыры иджра этильгенде, биз достларымыз иле истекнен ойнап кейф этемиз».

«Мен Улу Ватан дженки ветераным. «Къайтарма» ансамблининъ концертинде халкъымызыныъ къараман огълу Амет-Хан Султангъа багъышлагъан йырынъызны динълеп гъает мемнюн олдым. Йыр менде унутылмаз теэссурад къалдырды. Къарамангъа лайыкъ къанатлы йыр догъургъансыныъыз. Къанатлары талмаз олсун. Эвалла, къардашым!»

Чешит ерден, чешит яшта, чешит зенаат адамлары тарафындан, къыскадан олса да, сыджакъ сёзлернен язылгъан бойле мектюплер иджаткярны бинълернен динълейнджилер ве сейирджилернен, окъуйдыжыларнен узвий суретте багълагъан рухий йнплерден биридир.

Февзи Алнев. Даа он йыл эвель бу ад кимсеге белли дегиль эди. Орта бойлу, начар кельген, тышкъы корюништен гъает аддий, лякин табнаты инатча корюнген бу йигитни ич ким 8-10 йылдан озюни халкъкъа таныткъан композитор олур демез эди. Амма о олды. Эм озюнинъ сукъланыладжакъ дереджеде гъайрети ве ишкирлиги саесинде, земаневий музыка санъатымызгъа джошкъун санфелер къошмагъа икътидарлы олгъаныны исбат этти.

1967 сенесининъ башларында «Ленин байрагъы» редакциясына Ессентуки шеэринден «Февзи Алнев» имзасынен, ноталары иле бир къач йыр кельди. Оларны бакъмагъа композиторлардан бирине бердик. Озюмиз исе авторгъа джевап язмадыкъ. Эки-уч айдан сонъ бу адамдан узун бир мектюп алдыкъ. Мектюпте о, ёллагъан йырларына «дикъкъатсыз олгъанымыз» ичюн, йырлар хусусында фикиримизни айтып «джевап биле язмагъанымыз» ичюн, «яш авескяргъа ёл бермегенимиз»

ичюн, «музыка санъатымызны къайгъырмагъанымыз» ичюн бизге олдукъча кескин сёзлернен, ибарелернен дарыла эди.

Тамам шу вакъытта, йырларыны бакъкъан композитордан да джевап ала, лякин андаки фикирлер оны къанаатлендирмей. Озюнде белли бир кучъ сезген авескяр «бу ягъда бир къыл бар» деп, тап Ессентукиден Ташкентке, «Ленин байрагъы» редакциясына келип чыкъа.

Одамызыныъ къапусы ачылып, куле-куле селям берип кирген орта бойлу, ачыкъ бакъышлы яш бир адам: — Мен Февзи Алиев оламан, — деди де, бизге анавы мектюпни хатырлатты. Шу куньден башлап, Февзи Алнев редакциянынъ даимий мусафири ве актив авторларындан бири олды.

Февзи язгъан йырларыны къарт композиторымыз Яя Шерфединовгъа косътере, оудан файдалы тевсиелер ве консультациялар ала. Бу корюшювлерден анълашылаки, онынъ язгъан шейлери даа олдукъча пишкин олмаса да, сонъ дередже дикъкъаткъа лайыкъ экенлер. Яя Шерфединовнынъ теклифинен о вакъытта «Ленин байрагъы»нда онынъ «Эй, Ватан!» деген биринджи йыры басылды. Бу, яш авескярнынъ иджадийат алемине аткъан ильки адымы эди.

Бундан рухлангъан Февзи гъайретнен чалышып башлай. Бу ишке авеслиги эп арта. Иджадий «хасталыкъкъа» тутунуп, онынъ тюкенмез лезетини анълап башлагъан авескяр янъы макъамлар устюнде чалыша. Арадан эки йыл кече. Февзининъ композиция ишине керчектен де мейиль берип чалышувы козьге корюльген нетидже бере: эвельден ве янъы догъургъан йырлары «Ленин байрагъы»нда арды-сыра басылып башлай. Яш авескярнынъ йырлары 1969 сенеси биринджи кере грампластинкагъа язылып алына. Айны шу йылы олар Озбекстан республика радиосында да янъгъырадылар. Булар мерум шаиримиз Эшреф Шемъи-заденинъ сёзлерине язылгъан «Эминем», шаир Риза Халидининъ сёзлерине языл-

гъан «Актылындамы?» ве «Эгер кульсенъ» йырлары эди.

Бойлеликнен, музыка санъатымыз алеминде, озюне белли бир ишанч беслеген янъы иджаткяр, янъы авескяр композитор пейда олды. Лякин онъа бу муреккеп санъаткъа адым атмагъа джесаретленмек ичюн, музыканынъ тылсымлы сырларыны огренювнен ве бу саада чешит къыйынлыкъларнен толу олгъан чокъ йыллыкъ мустахиль, агъыр ёлны кечмек керек эди.

Истидат, икътидар, къабилюет... Бу хусусиетлер адамгъа къайдан келе, насыл пейда ола аджеба? Бунунъ ичюн инсан айрыджа бир назик чизгилер, хусусиетлер санби олып догъмалыдыр. Буюк истидаткъа малик адамларгъа нисбетен тилимизде «догъма истидат» киби ибаре яшагъаны да шунунъ ичюн олса керек.

Февзи 1936 сенеси Симферопольде, багъчиван Мемет Алиевнинъ къорантасында догъды. Балалыкъ чагъы, эр шейни якъып-йыкъыджы дженк йыллары ве дженктен сонъки агъыр йылларда кечти.

Белли бир макъамны анъдыргъан хош сеслер, давушлар бу сезгирли баланынъ айрыджа дикъкъатыны джелъп этер, ильки корьген шейлеринне о зияде тааджиленир, эеджанланыр эди.

«Биз яшагъан Курцовская сокъагъындаки 16-нджи эвнинъ тѣлесинде къап-къара тѣгерек радиорепродуктор бар эди,— деп хатырлай Февзи.— Мен даа 3-4 яшында эдим, амма бу худжур шей мени айретте къалдыра эди. Хусусан ондан музыка давушлары чыкъкъанда, мен оюнымны да, оюнджакъларымны да унутып, онъа агъызымны ачып къала эдим».

Дѣрт яшында экенде, Февзини, Арпаткъа, къартанасы ве къартбабасына алып кетелер. Анда исе моторлы къайыкънен кетмек керек экен. Шу вакъытта о биринджи кере денъиз коре. Уджсыз-буджакъсыз сув деръясы, арды-сыра сюрп кельген шаматалы далгъалар оны

шашырта. Табиатнынъ бу мисильсиз гузеллиги оны эм эеджанландыра, эм къоркъуза. Къайыкънен Арпаткъа гедже келип чыкъалар. Гедже ёлда ава бозула, ягъмур ягъа, кучьлю ель эсе, къайыкъ саллана... Кучюк сеяачынынъ къарсамбалы омюр далгъалары бойлап якъан бу биринджи «сеяачы» онынъ зеннинде омюрлик теэссу-рат къалдыра. Озю буны даа анъламаса да, омюр дегени тюз бир ёл дегиль де, даимий куреш, даимий эмек, даимий огге ынтылув олгъаныны та о вакъытта сезип башлай.

Сонъ дженк!.. Къанатлары тюбюнде къара хачлар олгъан самолѣтлар, бомба патлавлары, анда-мында чапкъалагъан сытыкъ чырайлы адамлар... Даа беш яшыны толдурмагъан Февзи бир кунъ дешетли патла-дан, гурюльтиден уяна. Къычыра — кимсе эшитмей. Озю исе устюне тѣкюльген топракътан турып оламай. Тезден оны келип къуртаралар. Эвлери огюнде патлагъан бомба пек буюк дегиль экен. Шунунъ ичюн бала зияде къоркъса да, сагъ къала.

Вакъыт кече. Дженк бите. Кунълернинъ биринде къомшуларнынъ, юкъары сыныфта окъугъан огълу Славик озюне гармонь сатып ала ве пек тез чалмагъа огрене. Акъшамлары Славик эвлери огюнде чалып отургъанда, Февзи эр шейни унутып, оны динълей. Аджайип, тылсымлы, хош сеслер онынъ юрегини бутюнлей эсир алалар. Бу кунълерден башлап, онынъ хаялында ялы-пызыз музыка ве гармонь ола.

О вакъытта эди 6-нджи сыныфта окъугъан Февзи бабасына мураджаат этип:

— Бабай, бакъыгъыз Славик насыл яхшы чала, манъа да гармонь алсангъыз,— дей.

Омрю бою багъ-багъча, бостан ишлеринде чалышкъан Мемет агъа чалгъы сѣзюни эшитип, огълуна сертликнен:

— Мен санъа бир гармонь косьтеририм! Биз тайфа дегильмиз, сенинъ бабанъ-деденъ топракънен огърашып

кельгенлер. Керекмей бизге чалгъы. Ал чапанъны да, бар бостан чапала! — деп джеваплана.

Энди тылсымлы музыка алеймине къапылып башлагъан Февзи бабасынен разылашмайджакъ ола, амма яхшы шамар ашагъан сонъ бостан чапаламагъа кете.

Огълан бостангъа бара, лякин чапасыны бир кере биле котерип топраккъа урмай: онынъ ичи эеджан толукъ эди. Озь табнатынджа гъает назик дуйгъулы, эр шейини озюндже анъламагъа, озюндже фикир эте бильмеге алышып башлагъан шокъ огълан бабасынынъ акълы олмагъаныны, озюнде исе насылдыр бир рухий кучъ, белли бир макъсадгъа ынтылув къувети пейда олгъанына эмин эди. О, хайли вакъыт арыкъ янындаки ешиллик узерине чалкъа тюшип, козьлерини юмуп ятты. Яш «исъянджы» хаял дерьясына далды: къайдандыр узакътан эшитильген паровоз гудоклары, къушларнынъ чивильдешюви, арыкъ сувунунъ шырылдап акъкъаны, терек япракъларынынъ ельден назик-назик силькинюви — бу гъает чешит ве хош сеслернинъ эписи бир ерге къошулып, къарышып онынъ къулагъына эеджанлы, тюзгюн бир табият симфониясы киби кире. Онынъ эеджанлы юреги ура. Къудретли бир ички давуш онъа: «Ёкъ, йигит, сен бу аджайип сеслер симфониясындан, бу гузеллик алейминден айрылмайджакъсынъ, бу сенинъ талийинъ, бу сенинъ парлакъ ёлунъ, сенинъ бахтынъдыр!..» — дей. О, бу сенинъ къайдан кельгенини де анъламай, озюнинъ къайда олгъаныны да бильмей. Арыкънынъ суву исе сонъсыз бир макъамны анъдырып, даа дюльбер шырылдамакъта...

Мунире апте Февзини къыдырып тапкъанда энди акъшам устю олгъан эди.

— Тур, огълум, бу ерде юкълагъанынъ не? Тур, сувукъланырсынъ, балам.

Бу сестен уянып, козьлерини ачкъан Февзи, янына тиз чёкип бетини сийпагъан анасыны, тёпеде исе масмавы кок юзюни, юксекте авелеген къартап къушны

коръди. О хаял дерьясындан акъикъаткъа дёнди. Аджайип, унутылмаз символик дакъикъалар: о даа янъычыкъ къанатлы, умютли хош хаяллар къучагъында эди, шимди энди янында энъ севимли, энъ ишанчлы адамы — анасы отура. Ана, гуя огълунунъ шу хаяллары акъикъат олмасына къол тутмагъа, онъа бу ёлда аркъа олмагъа кельген...

Февзи яткъан еринден сычрап турды да, анасынынъ козьлерине тикилип:

— Анай, менде ойле истек, ойле ниет, ойле кучъ бар... Мына корерсинъиз, чокъ шей япарым. Манъа ишанасызмы, анай?

— Ишанам, огълум, ишанам. Япарсынъ. Алла мурадынъны берсин! — деди де Мунире апте эеджанлы огълунунъ башыны сийпап багърына басты.

Февзи о япа, бу япа — бабасындан гизли пара топлап, озюне гармонь сатып ала. Аятындаки энъ мунм вакъиалардан бирини о шойле хатырлай:

«Къолтугъымда бир джарты чувал, джебимде пара — Ташкент тюкянларындан бирине кирдим. Бакъсам, рафта къаверенки тюсте бир гармонь тура. Сатыджы къадынгъа: — Енге, мынавы гармонны косътерсенъиз, — дедим. «Ал бакъ, огълум, бизге де чалып косътер», деди къадын муляйим сеснен. Гармонны къолума алгъанымнен, оны чувалгъа сокъкъаным бир олды. Парасыны берип, ардыма-алдыма къарамай, тюкяндап чыкып кеттим. Трамвайнен Пушкин скверине келип тюшкенимнен, чалылар арасына сипъдим ве чувалдан гармонны чыкъарып, дёгмелерине басып создым — чыккъан сеслерден тап озюм сескендим: чала экен! Къувангъанымдан башым кокке тийде, юрегим ат башыдай олды. Бу анъде менден даа бахтлы адам ёкъ эди... Гармонны догъру Анiffe битамнынъ сандыгъына алып барып къойдым. О мени корип шашмалады: — Вай, анам, не яптынъ сен?! Мына, бабанъ коръсе, ольдюрир сени, гар-

монынъны да чиль-парча этер!— деп мени аджыды.»

Линфе битасы Февзилерден айры отура эди. Шунинъ ичюн Февзи бутюн бош вакытларыны анда кечире ве гармоньда озю билген, эшиткен аваларыны озь-башына огрене эди.

Куньлерден бир кунъ, бутюн кьоранта топланып, акъшамлыкъ аш ашагъан сонъ, Мемет агъа огълунъ:— Къана, чыкъар энди гармоньнынъ да, чалып косьтер, бакъайыкъ. Эгер ярамай чалсанъ, ишинъ бар!— деди. Февзи гармонны джесаретнен созды. Эр кес тааджипленди, эм севинди. Бу джеэттен огълунъ аркъа олгъан анасы гузель сесинен озюнинъ севимли йырларыны джошкъунлыкънен йырлады. Акъшам санки бир концертке чевирилди.

— Не айтайым санъа, огълум, даа яхшы чалмакъ керек,— деди Мемет агъа баягъы динълеген сонъ.— Чаладжакъ олсанъ, эр кестен яхшы чалмакъ керексинъ!

Бу исе, бабасы энди огълунынъ музыкагъа авеслиги акъикъий олгъаныны анълады ве такъдирледи, демек эди.

Шу куньден сонъ Февзи озюнинъ гармоньндан бир даа ич айрылмады. 1952 сенеси единджи сыныфны битирди — элинден гармоньны ташламады. 1956 сенеси техникумны битирди — аккордеоны элинден тюшмедди. «Озь ягъына озю къаврулып» потанен чалмагъа огренмекнен бирге, онынъ эр анги аваны бутюн къанделеринен, бутюн инджелигинен ве сербест суретте чалув усталыгъы да артаберди. Оны энди «Ботаника» раатлыкъ эвине чалгъыджы оларакъ ишке чагъыралар. Озю даа бир авескъар дереджесинде чалгъанындан утанып, не къадар ред этсе де, оны зорлап машинагъа отуртып алып бара ве ишке къабул этелер. Онынъ, эр анги композитор ичюн гъает къыйметли олгъан семерели иджраджылыкъ фаалисти мына бойде башлай.

1956 сенеси Озбекстан республика радиосында

кърым-татар авалары янъгъырай. Бу Февзини музыкагъа даа зияде джиддий берильмеге рухландыра. Февзининъ эмджеси олгъан белли кларнетчи ве уста чалгъыджы Мемет Абибуллаев онъа татар аваларыны иджра этюв хусусиетлерини, инджеликлерини анълата, бир къач йырларны, «Агъыр авалар»ны, «Къайтармалар»ны менимсемге ярдым эте.

1957-нджы йыл. Ташкентте, «Къайтарма» адыны алгъан кърым-татар оюн ве йыр ансамбли мейдангъа кетириле. Онынъ биринджи концертлери, миллий аваларнен ве халкъ йырларынен янъы меракъланып башлагъан яш чалгъыджыда унутылмаз теэссурат къалдыралар. О, ансамбльнинъ иштиракчилеринен — Сабрие Эреджепованен, Эдие Топчынен, Осман Асановнен, чалгъыджы Къабул Сеитвелиевнен, композитор Ильяс Бахшышнен ве башкъаларынен таныш ола. Оларнынъ ишинен меракълана, репетицияларына къатнай. Олардан ноталар язып ала, огрене...

1960 сенеси ансамбльнинъ бедий ребери Ильяс Бахшыш Февзини аккордеонджы оларакъ ишке чагъыра. Лякин ансамбльде Февзи чокъ чалышып оламай, хасталыгъы себебинден Кавказгъа кетмеге меджбур ола. Амма о вакытта миллий санъатымызнынъ энъ корюмли кучьлерини бирлештирген бу коллективде бир йыл къадар чалышувы онъа чокъ шей бере.

Февзиге Ессентукиде мувакъкъат деваланмакъ дегиль де, анда йылларнен яшамакъ керек ола. Олюм бар, айрылыкъ ёкъ дегенлери киби, Февзи хаста олса да, музыканы ташламай. О эм девалана, эм де шеэр эстрада оркестрине кирип, акъшамлары анда чала. Мында музыка акъкында чокъ китаплар окъуй. Бах, Шуман, Лист, Бетховен, Глинка, Верди киби дюньяджа мешур композиторларнынъ аяты ве иджадынен таныш ола. Шеэр китапханесиндеки бутюн ноталарны чалып чыкъа.

Февзи чалышкъан медиклер сарайында яхшы рояль

бар эди. Бу рояль башында саатлернен отурып чалар, музыка дерьясына далар, хаялланыр, импровизация япар, фантазиягъа урунур эди. Мына бойле дакъикъаларда онынъ зеининде ильки музыкаль образлар, ильки мелодия парчалары пейда олып башлай. Бойле макъам уйдурув оны кеткен сайын зияде джелъп эте. Амма макъамлар оны къанаатлендирмей, оларда чокъ эксикликлер, зайыфлыкълар олгъаны сезилип тура. Буларнынъ себеби, эльбет, онда назарий бильги олмагъанында эди. Буны о деръал анълады.

Демек, Февзи музыканы менимсевде, озюнинъ амеллий инкишафында ойле бир дереджеге етти ки, энди онъа мытлакъа бу санъатнынъ назариесини огренмек, онынъ теренлигине далмакъ ве там манада акъыкый музыкаджы олмакъ керек эди. Февзи озюнинъ алидже-нап макъсадына изченликнен ынтыларакъ, агъыр олса да, имтианлардан мувафакъиетнен кечип, Ставрополь музыка окъув юртуна кире ве оны аккордеон боюпджа 1967 сенесин эки бучукъ йылда битирип чыкъа.

Февзи Алиевнинъ эсас хусуснетлеринден бири шу ки, о эмектен, чалышувдан, къыйынлыкълардан къоркъмады. Бунъа балалыкътан алышкъан. Бабасы багъчеван Мемет агъа, затен къорантада тербиени ойле къойгъан — бутюн балалары (шимди энди кинотехник олгъан Нури де, эким Гульнар да, рессам Ремзи де, агроном Ахтем де, чалгъыджы Мустафа да) озюнен барабер йыл бою багъчада, бостанда, азбарда, зарур олгъан бутюн хызметлерни япып, чапанен, лескернен иш корип, эмектен лезет алмагъа огренгенлер. Февзи бунунъ устюне спортнен де достлашып, келеджектеки ишлер ичюн, омюр курешин ичюн озюни джисманий джеэттен данма пишкннлештирип кельди. О азбарындаки турнирнинъ ве демир гантеллерининъ устюне аля даа тоз къондурмай.

Эр анги хаялны акъикъат этмеге имкян берген гуръдели девиримизде Февзининъ де та осьмюрлик чагъындаки хаяллары узылюксиз эмек ве гъайрет саесинде акъи-

къаткъа чсвирильдилер. Онынъ талийи бутюнлей музыка алеминен багъланды. О халкънынъ рухий байлыгъына хызмет эткен иджаткярлар сафына къошулды. Композитор олды.

Февзи Алиев. Аз бир вакъытта уста чалгъыджы, яхшы тешкилятчы, музыка тешвикъатчысы, композитор олып етишкен бу адам, къыскъа девир ичинде 150-ден зияде йыр язды. Булардан 60-дан зиядеси чешит шаирлернинъ сёзлерине язылгъан земане йырларыдыр. Эльбет, иджаткярнынъ фаалиетине эсерлерининъ ялынъыз мыкъдарына бакъып къыймет кесильмей. Лякин зан этсек, бунунъ да эмиети аз дегиль.

Февзининъ йырлары динълейиджилерни йыр ве музыка авескярларыны озюне деръал джелъп этилер. Онынъ йырлары «Къайтарма» ансамблинде де, радиода да истекнен иджра этиле, грампластинкагъа да истекнен язылып алына. Онынъ йырларыны бульбулимиз, буюк истидат саибн, мерхум Сабрие Эреджепова да бегене эди. Оларны Февзи Билялов, Урие Керменчикли, Рустем Меметов, Зарема Алмазова да бегенип иджра этмектелер. Земане стилинде язылгъан аэнкли йырлары ве авалары, айны заманда, халкъ арасында, хусусан халкъ чалгъы такъымлары тарафындан да даима иджра этиле. «Султание», «Акъкъан сувлар», «Эминем», «Мустафа», «Къайтарма», «Эй, огълан» ве дигерлерини къайд этмек мумкюн. Яш композиторнынъ бир чокъ йырлары адамларнынъ юрегине ёл тапты. Автор халкънынъ юрегини джоштуруджы, ис-дуйгъуларыны акс эттириджи аэнклерни тапа бильди ве оларгъа ишанчлы къанатлар такъты, олар йырланмакъталар. Автор ичюн исе бундан даа юксек къыймет, бундан даа буюк къуванч ола бильмез!

Музыка ве йыр, затен эки кере догъа дейлер: бир кере — композиторнынъ юрегинде, экинджи кере исе — оркестр я да йырджы иджра эткенде. Демек, экинджи кере догъмагъан йыр халкъкъа хызмет этип оламай, яни

о даа кѡанатсыз бир кѡуш кибибир. О писанларнынъ рухий махсулы, санѡат адисеси олмакъ ичюн мытлакѡа иджра этильмек, йырланмакъ керек. Буны яхшы анѡла-гѡан Февзи озѡ йырларынынъ бойле эккинджи кере догѡ-масы ичюн чокѡ гѡайрет сарф эте. О ялынѡыз радногѡа озюнинъ 40-кѡа якѡын йырыны яздырды. Онынъ бу кѡа-дар йыры да грампластинкаларда янѡгѡырай. «Ленин байрагѡы»нда да о «Гульдѡиан», «Алим кѡайтармасы», «Амет-Хан», «Ветеран», «Интермеццо» киби отуздан зияде эсерини дердж эттирди.

О халкъ аваларыны ве йырларыны грампластинка-гѡа яздыртып, оларны халкъ дѡанлы вариетине чеви-рюв, халкъкѡа хызмет эттирюв киби шерефли ишке буюк иссе кѡошып кельмекте. Белли йырджыларымыз Сабрие Эреджепова, Сакиме Налбандова, Зейнеп Люма-нова, Эдем Ниметуллаев, Муневвер Алиева, уста чалгѡы-джылар Мемет Абибуллаев ве Энвер Шерфединов, эм де «Кѡайтарма» ансамблининъ солистлери иджрасында о юзден зияде халкъ авалары ве йырлары язылып алын-масыны тешкилятландырды.

Озю гѡайрыдан ишлеген «Айшем», «Эски-Кѡрым кѡайтармасы», «Мен анамнынъ бир кѡызы эдим», «Багѡчасарай кѡайтармасы», «Кѡалайлы кѡазан» киби бир сыра халкъ аваларыны о, чокѡтан-чокѡ авескяр чалгѡыджыларгѡа ве музыканы озѡ башына огренген я да музыка мектеплеринде окѡугѡанларгѡа ярдым ола-ракѡ ноталарынен берабер «Ленин байрагѡы»нда дердж эттирди.

Февзи Алиевнинъ бу девирде япкъан иджадий-теш-килятий ишлеринден бири даа шу ки, о озю яшагѡан Кибрай совхозында мектеп телебелеринден балалар во-каль ансамбли мейдангѡа кетирди. Бу акѡта Февзининъ озю шойле дей:

«Мен шаирлеримизнинъ сѡзлерине бир кѡач балалар йыры язгѡан эдим. О вакѡыт менде, йиргѡа авес тале-белерни топлап, кучюк бир балалар ансамбли тешкиль

этмек фикирни догѡды. Бир кѡач кере мектебимизге бар-дым, балаларнен корюштим, чокѡусунынъ сеслерини динѡлеп бакѡтым, ана бабаларынен, оджаларынен сѡй-лештим. Бойле этип бир коллективчик тиздим. Бирин-джи вакѡытта балаларнен чалышмакъ агѡыр эди. Эде-бий тильни ве атта ана тилини кереги киби бильмеювле-ри ишни зияде агѡырлаштырды. Шунынъ ичюн оларгѡа йырнынъ макѡамыны, насыл йырланаджагѡыны огрет-мектен зияде манѡа оларнен сѡзлерини догѡру айты-лувы узеринде чалышмакъ керек олды. Бу меселе, зан этсем, бутюн ана-бабаларнынъ айрыджа дикѡкъатыны джелѡп этмек керек. Баягѡы кѡыйынлыкѡларнен догѡса да, ильки программамыз «Шаирлер балаларгѡа» адынен айры пластинка олып чыкѡарылды. Бу мувафакѡиет балаларны гѡает севииндирди ве оларны ана тилини даа темелли огренмеге де авеслендирди».

Гѡает гузель, шырныкѡлы чыкѡышларда булунгѡан бу коллектив музыка санѡатымыз тарихында биринджи авескяр балалар вокаль ансамбли десек янѡылмамыз. Шусы яхшы ки, 8—10 йыл эвель мейдангѡа кетирильген бу балалар коллективи даима арекет эте ве мектепни битирип кеткенлер ерине янѡы кѡызчыкѡлар келелер. Оларнынъ репертуарында 20-ден зияде йыр бар. Олар хусусан халкъ сѡзлерине язылып ишлеген «Баарѡ» йы-рыны, шаирлерини бала шиирлерине язгѡан «Чипчеле-рим», «Мен северим акѡбардакъ», «Янѡы йылда», «Кѡо-зуларым» киби ве дигер йырларны айрыджа дѡошкъун-лыкѡнен иджра этелер. Бу балаларнынъ иджрасында да Февзи беш пластинка яздырып чыкѡартты ве база-ла-рыны радногѡа да яздырды.

«Эгер бала йырларыны балалар озѡлерни йырласалар, оларнынъ иджра олунув характери де бам-башкѡа ола, йырнынъ эсас динѡлейиджилери олгѡан балаларгѡа да тесирни зияде ола», деп тюшюне Февзи Алиев ве яш не-сильни тербие этювде, оларны музыка алемине джелѡп

этиовде, гъает мунм бу ишни гъайретнен девам этмек ниетинде.

Айны бунинъ киби, о Ташкент педагогика институтынынъ кърим-татар тили ве эдебияты кафедрасынынъ студентлеринден де авескярлар тегереги ве хоры тешкиль эткен эди. Бу хор дефаларджа телевизорда чыкышлар япты.

Февзи насыл иш япмасын, онъа юректен янашмагъа, туткъан ишнини сонъуна чыкъармагъа тырыша ве онынъ нетиджесини коръмеге наиль ола. «Иш япмакъ керек, иш! Бизге бош лаф керекмей. Элинде, белинде кучь олгъан эр анги иджаткяр адам эр кунъ иджат этмек, арекет этмек керек ки, озюнинъ иджадий хаялларыны ве ниетлерини изченликпен омюрге кечиререк, санъат хызметчиси сыфатында халкъ огюнде, миллий меденетимиз огюнде озь борджуну куню-кунюне эда этип турмалы», дей о ве озю де даима шу принципнен иш коръмеге ынтыла.

Чырчыкъ аякъкъап фабрикасынынъ авескярлар ансамблине ярдым керек олды — о анда барды. Энди озюни сейирджилерге севдирип башлагъан коллективнинъ оркестрине ёлбашчылыкъ япып, онынъ ишини ёлуна кёймегъа, программасыны текмиллемеге, репертуарыны зенгинлештирмеге ярдым этти. Бу коллективде баягъы вакъытлар чалышыр экен, Февзи ансамбльнинъ данмий суретте телевизорда чыкышларыны тешкиляландырып, бу авескярлар ансамблининъ намы бутюн республикагъа танылмасына, эльде эткен мувафакъиетлерп ичюн Халкъ ансамбли адыны алмасына буюк иссе кёшты.

«Къайтарма» ансамблине музыка ребери керек олгъанда, барып онынъ ишини ёлуна кёйды. Хасталыгъы себебинден аида чокъ чалышып олмаса да, чалгъы такъымынынъ эркяныны давул, кемане, саз ве даренен текмиллеп, онынъ умумий аэнкини кесен-кес тазертти ве джанландырды. Бу, айны заманда, оркестрнинъ миллий

колоритини зенгинлештирди. Февзининъ иштирагинен ансамбльге яш чалгъыджылар ве йырджылар джелъп этильди. О ансамбльнинъ балетмейстери Аким Джемиленен бирликте бутюнлей янъы, оригиналь бир программа азырлады. СССРнинъ 50 йыллыгъына багъышлангъан бу программа эки-учь йыл девамында мувафакъиетнен иджра этильди. Бу программаны Февзи эки буюк пластинкагъа эм де радиогъа яздырды.

Шу девирде Февзи етекчи озьбек йырджыларынен — Мухаббат Шамаеванен, Юнус Тураевнен, Клара Джалилованен якъындан таныш ола. Бу йырджылар Февзининъ йырларыны бегенип, оларны иджра этмек истейлер. Авторнынъ ярдымы саесинде онынъ «Эминем», «Умют ёлу», «Турналар», «Эй, огълан», «Кене кельдинъ тюшюме» киби бир сыра йырларыны огренип озьлерине хас усталыкънен бизим тильде иджра этелер. Бу исе озьбек ве бизим миллий санъатымызынъ алякъасыны инкишаф эттирювнинъ, оларнынъ бири-бирине тесирини артырувнынъ семерели бир шекилидир.

«Сен инсангъа йыр багъышласанъ, онынъ кършылыгъына самимий, хош тебессюмнен мукъяфатланьсынъ», дей молдавиялы шаир Ем. Буков шиирлеринден биринде. Бу сёзлернен разы олмамакъ мумкюн дегиль. Мемнюниетликни, эйиликни, къуванч ве алгъыш дуйгъуларыны акс эттириджи инсан тебессюмининъ къадрине эткен адам ичюн бу акъикъатен де буюк мукъяфаттыр.

Адамларгъа энди баягъы йырлар багъышлагъан ве оларнынъ алгъышыны къазангъан Февзининъ мусбет чизгилеринден бири шу ки, озюнинъ ильки йырлары газетада басылгъанда, радиода йырлангъанда, онынъ башы айланмады, «мен энди композитор олдым» деп, алып чапмады. Аксине, озюнинъ эсерлерине тенкъидий козьнен бакъаракъ, озюнде музыканынъ назарий фенлери боюнджа бильги етерликсиз олгъаныны эп зияде сездн. Бу меселенен Яя Шерфединовгъа мураджаат эте.

Шерфединов оны Озбекстан Композиторлар союзы вастасынен Ташкент Девлет консерваториясынын профессоры белли композитор Г. А. Мушельден дерслер алмагъа ерлештире. Георгий Александрович Февзини тешкерип корьген сонъ, огюне истидатлы авескяр кельгенини анълай ве онынънен мешгуль олмагъа разылыкъ бере.

Бир кере биз Февзи Алиевнен Шерфединовнынъ эвине баргъанда, о Мушельге телефон этип: «Георгий Александрович, бизим бир йигитимиз сизге къатнап дерс ала, онынъ акъкъында сизинъ фикринъизни бильмек истер эдим. Билесизми, манъа мында чокъ яшлар келелер, озьлерини гений беллейлер. Лякин бу огълан, менимдже, ойле дегиль», — деп сорады. Бираз лакъырды эткен сонъ, Яя агъа трубканы къойды да, Февзиге айланып: — «Мушель сени макътай, истидатлы, тирнекли йигит, мен онъа истекнен дерс берем, дей», — деди.

Шу аджайип профессоргъа, теджрибели педагог ве композиторгъа Февзи тамам бир йыл къатнады. Ондан алгъан дерслери, оджанынъ япкъан амелий косътеришлери, тевснелери назарий бильгисини теренлештирмекнен бирге, айны заманда, яш иджаткярнынъ озь кучюне ишанчыны пекитти. Мында о, хусусан музыка формаларыны анълав джеэтинден чокъ шей огренди.

Февзи озь тувгъан миллий музыка фондыны огренмей тура халкънынъ гонълюне яткъандай эсерлер яратмакъ мумкюн олмагъаныны анълап, халкъ иджадыны джиддий суретте огренмеге башлай. Ильки намлы композиторымыз Асан Рефатовнынъ 1932 сенеси нешир этильген «Кърым-татар йырлары»джыйынтыгынен таныш ола. Озю де халкъ йырларыны топлай. Бу макъсаднен Февзи халкъ арасында чокъ юре, джыйынларда, тойларда, джемиетлерде булуна. Композиторларымыз тарафындан даа пек чокъ халкъ йырлары ве авалары топланмагъаныны, оларны бильген адамларнынъ исе кеткен сайын азлашкъаныны ве шунинъ ичюн ойле аваларны мумкюн олгъаны къадар тез нотагъа язып алып

етиштирмек, гъает зарур олгъаныны козь огюне ала-ракъ, Февзи Алиев бу ишке анълы суретте кирише.

Нетиджеде, 1968 сенесинден башлап бу кунге къадар Февзи 550-ге якъын халкъ йыры ве авасыны топлады, яни оларны нотагъа кочюрп алды. Булардан 400-ге якъыны — йырлар, къалгъанлары — халкъ авалары. Тек нотасыны дегиль, йырларнынъ текстлерини де яза, базыларыны исе иджра эткен адамларнынъ агъызындан магнитофонгъа язып ала. Эр анги санъатнынъ эсасыны, темелини халкъ иджады, халкъ яратыджылыгъы тешкиль эткенини эсапкъа аладжакъ олсакъ, ильки композиторларымыз башлагъан бу мукъаддес ишни девам эттирив ве онъа бойле салмакълы иссе къошув, сонъ дередже такъдирге лыйыкъ тешеббюстир.

Халкъ миллий иджадынынъ ольмез пумюнелеринен куню-кунюне огърашуву, оларны эр тарафлы огренюв Февзиге миллий колорит сырларыны менимсемеге имкян бере. Бутюн булар онъа композиция ишини, озь иджадыны эминликнен девам этмеге ве юкъарыда косътергенимиз киби кениш, семерели фаалиет алып бармагъа ярдым этелер.

Янъы йыр я да мелодиянынъ догърудан-догъру догъув процесси хусусында Февзининъ озю шойле дей:

— Мен эсасен интуиция, яни ички сезги эсасында язам. Халкъ озь йырларыны интуициянен, озюнинъ ички сезгисинен яраткъан. Амма олар асырларнен яшайлар. Буны мен энъ эйн усул деп саям. Макъам догъув процесси менде даима ве эр ерде девам эте. Айры фикирлер ве элементлер эвде иш япкъанда да, ёлда поездда я да автобуста кеткенде де, адамлар арасында булунгъанда да пейда олалар. Бу даа сонъунадже билинмеген, лякин гъает меракълы бир процесс. Базыда, язмагъа истемегенде, кейфинъ олмагъанда биле, акъылынга меракълы бир мевзу, макъам келип къала. Базыда исе бельсенип фортепьяно башына ерлешсенъ де, не бир

мевзу, не макъам тапып оламайсынъ. Мен беллесем, иджат озю — ачылмагъан бир сыр олса керек...

Февзининъ йырларынынъ мувафакъиети шунда ки, о музыканынъ земане стилине айрыджа эмиет бере. Композитор затен, ал-азырда мод олгъан земане стилерини, акъыптыларыны талиль этмек, музыка санъатынынъ умумий ишкишаф кетишатындан кери къалмамакъ, даима янъы, тазе интонациялар араштырмакъ борджлу. Акс алда, догъургъан музыкасы къанатсыз къушкъа, эскирген модада урбагъа бенъзер, деп сая. Озю де даима тазе ритмлер, тазе интонациялар къыдырып тапмагъа арекет эте. Экинджи, о шахсен озюнинъ оригиналь стилини пейда этмеге нанль олды. Иджаткяр ичюн бу пек буюк къазанч. Миллий колоритке буюк эмиет бере. Колорити олмагъан йыр, йыр дегиль, дей о.

Бизим музыка санъатымызда бу вакъыткъадже белли бир дереджеде бош къалгъан ер бар эди — онъа земане жанрлары: танголар, твистлер, шейклер актив суретте джелъп этильмей эдилер. Бу жанрлардан озю иджадында кениш суретте илькиде Февзи Алиев файдаланды («Мустафа», «Султание», «Интермеццо» ве иляхри). Бу исе музыка санъатымызнынъ омюрден, замандан артта къалмамасына хызмет эте, эм де динълейнджилернинъ, хусусан яшларнынъ талабына зияде джевап бере.

Февзиде бир мусбет шей даа бар, о олдыкъча кучлю, янъгыравукъ сеске малик. Буны о баштан озю де бильмеди. Йыр язгъанда фортепьяно башында онынъ сёзлерини багъырып йырламакъ онда адет олгъан эди, чюнки базада ляйыкълы, керек ноталарны сес озю тапа биле. Сонъра йырджыларнен чокъ вакъыт бирликте чалышувы саесинде акъикъий вокаль сес пейда ола. Буны сезген Февзи «Вокал методикасынынъ эсаслары» деген фундаменталь назарий китапны ала ве онынъ эсасында озюнинъ сеси узеринде джиддий чалышып башлай. Бунынънен бирге о фортепьянода чалув усталыгъыны эп

арттыра: Бахнынъ, Шопеннинъ, Бетховеннинъ, Моцартнынъ ве дигер композиторларнынъ эсерлерини чала.

Февзи чокъ йырларынынъ макъамыны тез уйдургъандыр, лякин оларны тегизлемеге, «къайрамагъа» (бунъа о айрыджа эмиет бере), гармониясыны, фактурасыны япмагъа чокъ вакъыт сарф эте. Онынъ айткъанына коре, «Турналар», «Эминем», «Акъкъан сувлар», «Биринджи вальс», «Эй, Ватан» киби базы йырлары бир кереден, текстни окъугъанынынънен пейда олалар. Эльбет, бунъа о башта ички азырлыкъ, джошкъунлыкъ пейда эте. Амма гъайретнен, эмекнен, чокъ чалышув саесинде догъгъан йырлары да бар. «Гузель Айшем», «Йырджы далгъалар», «Къайтарма», «Эр баланынъ бахты ичюн», «Кене кельдинъ тюшюме» ве дигерлери шу джумледендир. Йыр догъса да, Февзи оны орталыкъкъа чыкъармагъа ашыкъмай. Онъа дефаларджа къайта ве айры ерлерини тегизлей, ишлей, пишире. Не вакъыт оны пишкин бир дереджеге кетирдим деп сайса, сонъ чыкъара. Айры йырларгъа исе бир чокъ вариантлар яза. Меселя, «Гузель Айшем» йырына о 30-гъа якъын макъам варианты язгъандыр. Онынъ бир принципи даа шу ки, зенние ильки кельген фикрини бир вакъыт шу ерде язып къалдырмай. Эгер шу фикрини эки-учь кунъден сонъ унутмаса, сонъ яза. Унутса, о дикъкъаткъа ляйыкъ фикир дегиль экен, деп сая.

Озю йырларыны Февзи Алиев эсасен яшлыкъкъа адап яза. Онынъ къараманлары да илери фикирли, огге ынтылгъан яшларымыз, аддий замандашларымыздыр. Онынъ иджадында лирик ве гражданлыкъ йырлары да, Ватан акъкъында ве севги йырлары да, шакъа ве бала йырлары да бар. Бир чокъ йырлары оюн ритмлеринде язылгъанлар («Султание», «Мустафа», «Биринджи вальс»), амма темиз миллий ритмлерде йырлары да бар («Къайтарма», «Тарлада» ве иляхри). Насыл жанрда олмасын, йырларында бир дане датсыз, солгъун, джапсыз макъам расткельмей. Эм расткельмесин. Чюнки

йирнынъ вазифеси адамларны эеджапландырмакъ, къозгъалтмакъ, джоштурмакътыр.

Къыркъ яшыны толдургъан Февзи, бу вакъыткъадже фаалиетини озъ иджадынынъ башлангъыч, пишкинлик эльде этиов девире деп сая. Бу мунасебетнен «Ленин байрагъы» ве «Правда Востока» газеталарында басылгъан макъалелерде де иджаткъар энди озюнни пишкин девирине аякъ баскъаны къайд этиле. Эльбет, о энди озюнден даа пишкин эсерлер бекленеджегнини яхшы анълай. Онынъ бойле пишкин эсерлеринден бири инструменталь музыка жанрында язгъан «Интермеццо» эсери-дир. Бу эсер Озбекстан Композиторлар Союзынынъ пленумында къайд олунды ве республика радиосынынъ Озбекстанда нам къазангъан артист Евгений Живаев ёлбашчылыгъындаки эстрада-симфоник оркестри тарафындан иджра этильди.

1977 сенесининъ декабрь айы. Улу Октябрь революциясынынъ 60 йыллыгъына багъышлангъан энъ яхшы йырлар ичюн республика конкурсында Февзи Алиевнинъ «Амет-Хан» йыры мукафат къазана. (Бу йырны о Советлер Бирлигининъ Эки дефа Къараманы Амет-Хан Султангъа багъышлап язгъан эди). Биз Озбекстан ССР медениет министрининъ къабул одасында конкурс гъалиплеринен корюшюв мерасиминдеминиз. Мен Февзиге бакъам — юзю эеджанлы, къуванчыны гизлеп оламай. Эльбет, къуванса да ери бар — бу онынъ он йыллыкъ иджадына екюн чеккен биринджи юксек къазанчыдыр. Февзи республика медениет министри Гъ. Н. Наджимовнынъ тебриклеп чыкъышыны дикъкъатнен динълей, амма фикри, ойлары энди башкъа тарафта. Бу дакъкъада онынъ джошкъун юрегинде янъы йыр догъмакъта эди...

ГУЗЕЛЛИК ЯРАТЫДЖЫЛАР

Иджаткъар адамлар. Гузеллик яратыджылар. Бизим замандашларымыз. Олар кимлер аджеба? Насыл кишилер? Олар не ойланалар, насыл дуйгъуларнен, насыл макъсаднен яшайлар? Бизим заманымызда бу суаллер, элине къалем алгъан эр анги эдипини меракъландырмамасы мумкюн дегиль. Чюнки иджаткъарлар, затен инсаннынъ тербиясине, эр тарафлы ичкишаф этмесине, онынъ бутюн ички дюньясынынъ зенгинлешмесине, ахлякъ ве маневий чизгилерининъ шекиллешмесине гъыда бериджи беднийгузелликлер яраталар, адамларнынъ медений севилери даа юксек котерильмесине хызмет эте биледжек рухий байлыкълар багъышлайлар.

Олар адий адамлардыр. Айрыджа къараманлыкъ да косътермейлер. Лякин озъ зенаатларынынъ акъыкый усталары олып, бутюн бильги ве истидатларынен халкъгъа, Ватангъа хызмет этип кельмектелер. Совет халкъынынъ эмек энтузиазмы деген мукъаддес хазинеге куню-кунюне озъ исселерини къошмакъталар.

Замандашларымыз архитектор Руслан Асанов, рессам Зарема Трасинова, козь экими Эльзара Бахшышева озьлерининъ ички дюньясы, рухий ве маневий къыяфети джезтннен, эм де зенаатларынынъ эсас манети ве онъа садыкълыкълары джезтннен бири-бирине пек якъынлар. Биз оларгъа санъат адамлары, инсанларгъагузеллик, не-закетлик, къуванч багъышлагъан адамлар дер эдик.

СИЛИНМЕЙДЖЕК ИЗЛЕР

Архитектор дегенде, ко-
зюньнинъ огюнде ничюндир,
илък эвеля, буюк-буюк бина-
ларнынъ, къоджаман иншаат-
ларнынъ, аджайип шеърлер-
нинъ къыяфети джанлана. Бу
тесадюфий ал дегиль, чюнки
архитекторлар акъикъатен
шеърлернинъ къыяфетини,
юзюни шекиллendirген, олар-
гъа дюльберлик берген иджат-
кярлардыр.

Шеърнинъ юзю... Оны муим
дереджеде дюльбер сокъакъ-
лар, кениш мейданлар, сквер-
лар, голлер, раатлыкъ багъчалары тешкиль этелер. Ля-
кин, эр алда, шеърни эвеля тарихий абиделер, янъы
кварталларнынъ, мескен массивлернинъ земане ансамбл-
лери дюльбер этелер.

Корюниши енгиль, хош олгъан земане бинасы эр
кимни эеджанландыра, этрафтаки эр шей акъкъында
фикир этмеге, ойланмагъа меджбур эте, кишиде дюнья
къадар хош дуйгъулар уята. Бойле архитекторларнынъ
мейдангъа кетирген бинасы, композиторнынъ музыкасы
киби я да рессамнынъ картинасы киби, дюньяны анъла-
магъа ярдым эте, адамгъа тазелик, тендиристлик бере,
рухий байлыгъыны арттыра...

Архитектор бинанынъ авторы, иджатчысы яни яра-
тыджысыдыр. Насыл бир бина, насыл бир иншаат олма-
сын, онынъ юзю, умумий къыяфети, бутюн ички ве тыш-
кыи корюниши — башта архитекторнынъ хаялында,
оюнда пейда ола. Бир чокъ юкъусыз геджелер саесинде
догъгъан фикирлери о сонъра кягъыт узеринде кон-
кретлештире, чыза уйдура, эсаплай ве иляхри, яни

оладжакъ бинаны бус-бутюн. башта-аякъ кягъыт
устюнде япа. Бундан сонъ исс, о конкрет фикирлер мах-
сус чертёжларгъа кочюрилелер ве бунунъ эсасында
бина къурулмагъа башлай.

Бинанынъ олсун, я да дигер бир иншаатнынъ олсун:
эм дюльбер олмасы, эм де земане талапларына уйгъун
кельмеси ичюн, эм онынъ санъат эсери ерини алып,
инсанларны эеджанландыра бильмеси ичюн, архитек-
тордан чокъ шей, чокъ бильги талаб олуна. Бунунъ
ичюн эр шейде олгъаны киби, архитектор, энъ эвеля,
озь ишининъ севдасы олмалы ве бунунънен бирге о
буюк иджадий истидат саиби олмалы. Даа догърусыны
айтаджакъ олсакъ, онъа эм рессам, эм эйкельтраш, эм
инженер олмакъ керек.

Истидатлы яш архитекторымыз Руслан Усеннович
Асановны коръгенде, анджакъ шойле бир адамгъа раст-
кельгенимизге шубе къалмады. Гъает алчакъ гонъюлли,
йымшакъ табиятлы, тюзгюн къыяфетли, хош, муляйим
черели бу йигитнен субет вакътында озюмизде хош
ээджан, къуванч ве гъурур ис эттик.

Руслан 1966 сенеси Киев шеъриндеки инженер-къу-
руджылыкъ институтынынъ архитектура факультетини
битире. Совет Ордусында хызмет эткен сонъ, оны, зель-
зеледен зарарлангъан Ташкент шеърине ярдымгъа
ёллайлар. Мында о, «Узгоспроект» институтында (шм-
дики ады «УзНИИПградоостроительства») чалышып
башлай. Бир къач йыл ичинде япкъан ишлерининъ сал-
макълыгъы шу дередже олды ки, онынъ ады меркезий
ве республика газеталары санфелеринден ер алды, озю
исс сыкъ-сыкъ редакцияларгъа ве телестудиягъа давет
этиле башлады.

Русланнынъ ады бойле кениш белли олгъанынынъ
себеби шу ки, о архитектор Элеонора Гусарованен ве
инженер Владимир Лазаревнен бирликте, мемлекети-
мизде энъ буюк ве янъы типте сайылгъан, республика
меркезий ипподром комплексининъ проектини япты. Яш

архитекторнен меракъланмамызгъа ве онынънен таныш олмамызгъа да себеп шу олды.

... Русланнынъ одасында чокъ шей ёкъ. Лякин диварлары значокнен толлу. Анда чешит вакъияларгъа багъышланып, чешит вакъытларда чыкъарылгъан тюрю шеърлерининъ, мемлекетлернинъ юзлернен значоклары бар. (Анълашылгъанына коре, бу иш де онынъ «хасталыгъы» экен). Рафларында, якъан ишлерининъ буюк-буюк фото ресимлери, макетлери, архитектура боюнджа чокътан-чокъ китаплар, журналлар турмакъта.

— Руслан, неден себеп сиз архитектор зенаатыны сайлап алдынъыз?— деп сорадыкъ ондан.

— Бунъа бир сёзнен джевап бермек зор. Бадам эким, медицина хызметининъ подполковниги. О, эльбетте, меним эким олгъанымны истей эди. Лякин меним химиянен ич достлугъым ёкъ эди. Анам исе, Симферополь театрининъ сабыкъ артисткасы, меним аятымны мытлакъа санъатнен багъламакъ арзусында эди. Лякин мен ялынъыз «сейир этмеге» ве «динълемеге» севе эдим.

— Багъышланъыз, Руслан, анам артистка эди динъыз. Ананъызнынъ ады не?

— Сание Налбандова.

— Демек, о бизим йырджымыз Сакине Налбандовагъа сой ола экен де.

— Догъру. Анам онынъ къардашы ола.

— Демек, сиз санъатнен багълы къорантада оськениз. Эр алда, бу джеэттен сизге ананъызнынъ тесире олгъан олса керек, чюнки архитектура да санъатнынъ бир корюниши, догърумы?

— Догъру айтасыз, анамнынъ бу джеэттен бир дедже тесир олмай къалмады. Кыскасы биз, бадамнынъ эким оларакъ даима арбий хызметте олгъанындан себеп, чокъ ерлерде: Узакъ Шаркъта, Сахалинде, Украинада, тыш мемлекетте (Австрияда), яшадыкъ. Итимал шу чешит ерлерде манъа балалыкътан синъип къалгъан дюльберлик ве чешитлик теэссуратлары, корьген шей-

лерим буюк тесир якъандырлар. Озюм мектепте олгъанда яхшы ресимлер япа эдим, чызувджылыкъ дерсини де пек севе эдим. Шунынъ ичюн мектепни битиргенде чокъ ойланып отурмай, догъру архитектура факультетине кирдим.

— Студентлик йылларындан акъылынъызда энъ зияде къалгъаны не?

Институтта мен, эльбетте, архитектура санъатынынъ эсасларыны, инджеликлерини, сырларыны менимсемеге тырыштым, чешит конкурсларда иштирак эттим. Меселя, 1965 сеней Парижде отъкерильген халкъара архитекторлар съездине багъышланып, халкъара Архитекторлар Союзы (Париж) тарафындан илян этильген конкурста иштирак эткен эдим. Анда чокъ мемлекетлерининъ институтларындаки архитектура факультетлерининъ студентлери иштирак эттилер. Конкурста берильген проект вазифенинъ ады «Архитектура мектеби» эди. Яни 1800 студент ичюн окъув комплексининъ проектини япмакъ керек эди. Советлер Бирлигинден сечилип алынгъан ве Парижде косътерильген 10 проект арасында менимки де бар эди. Лякин мен озюм анда барып оламадым, чюнки о вакъытта биз студентлер къуруджылыкъ отрядынен Казахстангъа къыртыш топракъларыны менимсевде ярдымгъа кеткен эдик.

— Ташкентте чалышкъанынъыз даа пек чокъ дегиль. Бу йыллар ичинде нелер яптынъыз?

— Ташкент шеэрини зельзеледен сонъ аякъкъа тиклев ишлерине ярдымдан гъайры, мустакъиль суретте айрыджа сымарышлар эсасында архитектор Абид Къабуловнен берабер 320 ерлик пионер лагерининъ проектини яптыкъ. Мен озюм Гидрегеология трести ичюн 300 ерлик междлислер залынынъ проектини яптым. Булардан башкъа, Ургенч шеэринде къурулгъан янъы «Интурист» мусафирханесининъ, тыш мемлекетлерден Хиванынъ тарихий абиделерини корьмеге кельген туристлер ичюн махсус япылгъан мерасимлер залынынъ, айны заманда,

кене шу Хивадаки абиделерни сейирге кельген автотуристлер ичюн 300 автотуристке кьарарлаштырылган кемпингини проектлерини яптым. Энди исе биз Ургенч шеэринде кьуруладжакъ Девлет педагогика институты комплексини проектини япып башладыкъ. 2300 студент окъуйджакъ бу институт комплекси 21 гектар ерни кьаплап аладжакъ. Комплексе эсас окъув ве лабораториялар корпусы, аудиториялар блоки, китапхана, ятакъхана тантаналар залы ве дигер биналар киреджеклер. Лякин меним козьге корюнген эсас ишим ана шу сизни энъ зияде меракъландыргъан янбы республика меркезий ипподромини проектидир...

Руслан озъ адынынъ чыкъмасына себеп олгъан эсас иши — Ташкент ипподромини проекти ве онынъ кьурджлыгъы акъкъында джанлы суретте ве буюк меракънен икяе эте.

Даа бутюнлей кьурулып битмезден эвель, учъ-дёрт йылдан берли «Пахта байрам»лары, ат спорты ярышлары откерилюмекте олгъан ве энди озюне Озбекстан джемаатчылыгъынынъ дикъкъатыны джелъп этип етиштирген бу корюниши енгиль, айдын ве айны заманда, кьоджамаи бир буюк проектини эсас хусуснетлеринден бири шу ки, эркиянында архитекторлар Руслан Асанов ве Элеонора Гусарова, инженер Владимир Лазарев олгъан авторлар коллективи мемлекетимизде ильки кере ат кьошулары ичюн ипподромнен ДОСААФ комплексини, яни техникий спорт корюнишлери комплексинен ян-янаша ерлештирип, оларны бутюн бир комплекс оларакъ япмакъ имкянына наиль олдылар.

Шусы да муим ки, ипподромда тѣпесин япыкъ буюк манеж бар. Анда, истегенлер тренировка япаджакъ, ат устюнде юргеге огрене биледжек ве иляхри. Бунынъ ичюн авторлар тарафындан бутюн керек шарантлар козь огюне алынган.

Къыскадан айтаджакъ олсакъ, Озбекстан ССР Меркезий ипподромы, деп адландырылган бу иншаат

ялынъыз республика боюнджа лесиль, умумсоюз колеминде ве халкъара класста ат спорты ярышларыны откерилюмек ичюндир. Айны заманда, анда анъаневий «Пахта байрам»лары ве дигер кутълевий спорт тедбирлери откериле. 1976 сенеси янбы ипподромда ат спорты боюнджа умумсоюз ярышлары откерилюди ве анда бутюн республиканынъ векиллери иштирак этилир. Ярыш иштиракчилери ве мусафирлер ипподромгъа ве хусусан онынъ энъ муреккеп ве ярашыкъ кьысмы олгъан баш корпусына юксек кыймет кестилир. Онынъ анджакъ спорт иншааты оларакъ оригиналь архитектурасы айрыджа къайд этилюди. Оны бир агъыздан Европадаки энъ яхшы ипподромлар сырасына кирсеттилир.

Онынъ умумий мейданы 65 гектар олып, бунынъ эксерий кьысмыны буюк спорт аренасы тешкиль этмекте. Баш корпусынынъ колемин исе 40 бинъ куб. метр. Ичинде тотализаторлар залы ве иляхри бар. Меркезий трибуналарда 4 бинъ кишиге отурмагъа ер бар. Огюндеки кьалдырым тарзында пандус трибуналарындан аякъ устюнде 10 бинъден зияде киши бакъып тура биле. Баш корпусынъ сол тарафында байрам кунълери кельген чокътан-чокъ ссийрджилер ичюн 45 бинъ кишилик кьошма трибуналар бар. Демек, темашаларны 60 бинъ кьадар адам сейир эте биле.

Озъ машиналарынен кельгенлерге ипподром янында 2500 машина сыгъа биледжек дѣрт дапе машина дурагъы бар. Илеринде ярышларнынъ кетишаты ве нетиджелерини беян этип тургъан махсус буюк электрик табло оладжакъ. Ипподромгъа келип оламагъанлар ичюн баш корпуста радио, телевидение, кинохроника, телетайп кабиналары чалышын тураджакълар...

Эльбет бу уникаль земане иншааты акъкъында онынъ авторы саатлернен икяе эте биле. Чюнки бу онынъ йыларнен девам эткен иджадий эмегининъ нетиджесидир. Энъ эйисини оны озюнь барып кореджексинъ.

— Бизим проектмиз кескин, къатты иджадий дава-

лар, араштырувлар нетиджесинде догъды, — дей Руслан. — Биз Киев, Львов, Москва, Тбилиси, Алма-Ата шеэрлеринде олдыкъ, андаки ипподромларны коръдик ве бутюн корьгенлеримиз, эшиткенлеримиз, эсасында Орта Асия икълимине ве ерли миллий колоритке уйгъун, айны заманда, ярыш иштиракчилери ве темашаджылар ичюн эр тюрюлю шарантны темин эте биледжек озь оригиналь проектимизни яптыкъ.

Руслан къуруджылыкъ узеринде авторлыкъ незаретини темин этерек къуруджыларнен даима багъ тутып кельмекте ве оларгъа оглерине келип чыкъкъан бутюн къыйынлыкъларны ве муреккепликлерни чезмеге ярдым этмекте. Сёз сырасы, ипподром къуруджылыкъыны да бизим койдешимиз УзССР Қъуруджылыкъ министрлигининъ белли мутехассысы Сервер Османович Саранаев ёлбашчылыкъындаки 6-нджы къуруджылыкъ трести алып бармакъта.

Руслан Усеинович Ташкент ипподромы комплексининъ проекти узеринде чалышмакъны девам эте. Онынъ илеридеки иджадий планлары буюк. Шимди о ипподром территориясы янында буюк раатлыкъ зонасынынъ проекти устюнде чалыша. Умумен 30 гектар мейданны тешкиль этеджек бу зонада айры спорт ве темаша иншаатлары, кафелер, аттракционлар, алыш-вериш ве джемаат ашы комплекслери ерлешеджек. Раатлыкъ зонасынынъ проекти шу ерде олгъан гольни эсапкъа алып тизильмекте.

Биз Русландан, япкъан иджадий ишлерине насыл макъсаднен, насыл истекнен янашкъаныны сорадыкъ.

— Эр янъы ишке бельсенгенде огюме къойгъан эсас макъсадым ве ниетим шу ки, меним проектим эсасында япылгъан бина, я да дигер сой иншаат, энъ эвеля, ондан файдалангъан адамларгъа сонъ дередже уйгъунлыкъ догъурмасыны истейим. Айны заманда, шу бина я да иншаат озюнинъ ички ве тышкы корюниши эм де файдаланчылгъан материаллар джеэтинден кишилернинъ

земане рухий талапларына джевап бергенини, форма джеэтинден оригиналь ве дюльбер олгъаныны, этрафкъа гузеллик къошып, кишилерге эстетик кейф багъышлагъаныны истейим.

Не къадар алидженап макъсад, не къадар буюк истек! Бойле макъсад ичюн олгъан кучъ-гъайретининъ багъышласанъ да, еридир.

Эльбет, архитекторлар, санъат адамлары оларакъ, анджакъ бойле юксек макъсаднен иджат эте ве эксери алда, бунъа наиль оларар.

Лякин бу ерде бизде шойле фикир догъа. Не ичюн шеэрнинъ къыяфетине айрыджа гузеллик берген оригиналь биналарнынъ устюне авторларнынъ адлары язылмай? Бинанынъ диварына авторларнынъ адлары язылы махсус мемориаль тахтачыкъ лекитилъсе, бу оларнынъ озь ишлери ичюн, онынъ кейфieti ичюн месулиетини даа зияде арттырмазмы, аджеба?

Зельзеле афатындан сонъ осип чыкъкъан янъы Ташкентнинъ юзюне бир бакъынъыз: янъы-янъы кварталлар, бутюн-бутюн массивлер, шеэрнинъ меркезинде янъы къурулгъан 20 къатлы административ бина, 17 къатлы редакциялар корпусы, В. И. Ленин музейининъ филиалы, Озбекстан ССР Юкъары Советининъ бинасы, Қызыл Мейдандаки В. И. Лениннинъ эйкели ве иляхри... Шеэрнинъ къыяфетине унутылмайджакъ гузеллик ве озюнчелик берген бу аджайип иншаатларнынъ авторларыны чокъ киши билеми? Амма бильмек кереклер.

Иджаткяр, санъаткяр ичюн эм иштеки эм де эвдеки, этрафындаки муитнинъ гъает буюк эмиети бар демек мумкюн. Бу джеэттен Руслангъа омюр аркъадашы, тиш экими Айше Балич (белли хирургымыз Якъуб Баличининъ къызы) акъыкъатен къол тута ве керек шарантны догъура. Затен Айшенинъ озюнинъ зенааты да архитектурадан чокъ узакъ дегиль десек янъылмамыз. Лякин о инсанларнынъ юзюнинъ, агъызынынъ, тишлерининъ чешит себеплерден бозулгъан табиий архитектурасыны

ерине кетире, муваккят джойылган гузеллигини оз-
лерине кяйтарар.

Руслан Усеинович Асанов озь институтында адий
архитектор вазифесинден башлап, шимди проектлер-
ининь баш архитекторы дереджесине котерильди. Энди
озю, яш архитекторларгъа устазлыкъ япа ве оларнынъ
профессиональ усталыкъларыны юксельтювге актив су-
ретте ярдым эте, студентлерининъ диплом ишлерине ёл-
башчылыкъ япа. О, 1970 сенесинден СССР Архитектор-
лар Союзынынъ азасыдыр.

Эр бир иджаткяр киби, о да янъы ойларнен, иджадий
хаялларнен толып-ташмакъта. О омюрде кьалдыра-
джакъ излериини ойлай. Онынъ излери исе халкъ ичюн
иджат эткен биналары ве иншаатларыдыр. О биналар
ве иншаатлар халкъкъа хызмет этип, эбедий ерде кьа-
ладжакътырлар. Демек, онынъ кьалдыргъан излери де
эбедий силинмейджек излердир.

БИРИНДЖИ КЪАРЫЛГЪАЧ

... 1945 сенеси. Къатты аяз-
лы гедже. Кучючнк газ лампа-
сы эвни зорнеп ярыкъландыра.
Оданынъ ичи тым-тырыш.
Ялынъыз эки киши — апа ве
бала эски одеялгъа сарынып
джарты стол башында отура-
лар. Ана кучюк шнирчиклер
окъуй, масаллар айта, кягъыт
устюне къарындашпен къоян-
чыкъ я да башкъа бир айван-
нынъ ресимини япа. Беш
яшында Зарема исе, де ша-
кълдап куле, де онынъ козь-
лери торлана ве яваштан ана-
сынынъ кокюсине башыны

къойып юкълар кълала. «Баланы ёрултмакъ олмаз,— дей
озь-озюне Сундюс апте.— Саба манъа ишке, Зарема-
чыкккъа исе балалар багъчасына кетмек керек.

Багъчада Заремагъа этрафтаки аятнынъ гузеллиги-
ни, байлыгъыны ачмагъа, анъламагъа онынъ тербиеджи-
си незакетли, шенъ табиятлы, узун сачлы Вера Давы-
довна ярдым эте. Заремачыкъ даима бир озю айрылып
чардакккъа чыккъа, я да тынч бир кошеге барып саат-
лернен этрафны козетип, эр гузелликке тааджиллене ве
корьгенлерини сонъундан кягъыт устюнде акс этеджек
ола. Лякин дженктен сонъки о агъыр йылларда кягъыт
да пек къыт эди. Шунынъ ичюн о вакъытта, догъгъан
кунюне багъышлангъан ресим альбомына къувангъаны
киби, даа бир вакъыт къуванмагъан эди.

Зарема оськен сонъ да, Намангандаки 1-нджи мек-
тепте окъугъанда да, ресим чызув адетини ташламады.
Токътамай ресим япты. Бу авеслик, тирнеклиги Зарема-
ны Наманган шеэр пионерлер Сарайына, рессам Тамара
Юрьевнагъа алып кельди. Иште, Зареманынъ ильки
иджадий оджасы да о ола. О Зареманынъ япкъан ре-
симлерине кыймет кесмекнен бирге, онъа «аяттан ве
санъаттан чокъ аджайип дерслер алмакккы» огрете.
Бу оджасы Зареманынъ ресимлерине озюнинъ юрек
сыджакълыгъыны ашлай, кунеш нурларынен «айдынла-
та», Заремада аятккъа буюктен-буюк севги уянта, оны
тюшюнге, ойланмагъа огрете.

— Тамара Юрьевна меним гъаевий ве рухий оджам,
иджадий аркъадашым эди,— деп хатырлай Зарема.—
Яшымызда, теджрибемизде ве бильги севиємизде олгъан
фаркъ бизим мунасебетлеримизде ич де дуолмай эди.
Биз онынънен берабер табиятнынъ гузеллигине хошла-
на эдик, аят акъккында, курешнинъ манасы акъккында,
адей инсан дуйгъулары акъккында фикирлеше эдик.

Иджадий ойланувларнынъ тесири нетиджесинде За-
рема окъув йыллары девиринде бир сыра терен мунде-
риджели композициялар мейдангъа кетире. Ташкентте

республика сергисинде ве Наманган шеэр паркында энди онынъ «Алтын кузь», «Пионерлер памукъ джиялар», «Пушкиннинъ портрети» киби ресимлери нумайыш этиле.

— Эгер Тамара Юрьевнанынъ тевселери олмагъан олса, мен бельки де эким олур эдим,— деп иляве эте Зарема.— Лякин о къатты-къаттыгъа: «Зарема рессам оладжакъ», деди.

Бойлеликнен, Зарема 1958 сенеси Ташкенттеки Республика рессамджылыкъ окъув юртунынъ студенти ола. Мында оларгъа «корьмеге бильмек» деген ибарени къатты суретте огреттилер. Бу ялынъыз тышкы кыяфетни корьмек дегиль де, айны заманда, корьген шейинни насыл япмакъ, насыл чызмакъ хусусында ойланмакъ, фикир этмектир. Къыскъасы, эм къуванч берген, эм къайгыгъа далдыргъан, эм аят гузеллигини ве дюльберлик кучюни акс эттирген образлар мейдангъа кетирюв хусусында ойланмакътыр. Бу ерде онынъ энъ якъын ярдымджысы ве оджасы белли рессам Бродскийнинъ шегирти Азик Аронович Гольдрет олды. «Ресим япмакъ — фикир этмек», мына талелелерине о озюнинъ бай теджрибесини бу принцип эсасында ашлай эди.

— Насылдыр бир сюжет тапмакъ ресим ичюн даа естерлик дегильдир,— дей Зарема.— Озюнинъ иджадий фикринъ ве теэсуратынъны ресимге чевирмек ичюн айны шу сюжетни онларджа дефа бозып-тюзетмек керек ола.

Мына онынъ «сувджы» ресимини алайыкъ. Мында Зарема эмекчи кишининъ характеринде баш чизгини, онынъ тувгъан топрагъына севгисини, бу топракънынъ саиби олгъаныны косътермеге тырышкъан. Айны заманда, о койлю эмегине реалистик ве романтик мунасебет хусусында икяе эте. «Сабанынъ саарь вакъты. Уфукъта корюнген ильки кунеш шавлелеринден топракъ да, сув да аллы-гуллю ренк алып башлай. Орталыкъ тым-тырыш. Колхозджи енълерини тиреп, элинде кетменинен

тура. О сув беклей ве оны дигер ёлаккъа йибермеге азырлана. Къоллары агъыр, кучлю. О къолларгъа ишанмакъ мумкюн...». Ресимге бир бакъкъанда, иште бойле теэсурат аласынъ.

«Акъшам йыры» адлы диплом эсеринде кишилернинъ аятынен терен меракъланув, ойланылгъан композициясынъны конкретлиги ве акъикъатлыгъы киби Зареманынъ бутюн иджадына айт чизгилер акс олунгъанлар.

Озюнинъ бильги севиесини, тасавур севиесини мукеммеллештирмек макъсадынен Зарема бир чокъ санъат меркезлеринде булунды, мешур Эрмитажда, Пушкин адына санъат музейинде, Тасвирий санъат академиясында, Третьяков галереясында, Москвадаки Шаркъ меденнетлери музейинде олгъан шахэсерлернен таныш ола, оларны огрене... Оны иджат процессининъ озю, гузелликнинъ догъувы, дюньяджа мешур Леонардо да Винчи, Микеланджело, Рембрандт, Рубенс, Иванов киби рессамларнынъ эсерлериндеки рухий котеринкилик, аяттилик ве теренлик меракъландыра. Бойле эсерлернен эр бир корюшюв онынъ ичюн дуйгъу, фикир байрамы ола.

О девир Зарема ичюн теджрибе арттырув, озь иджадий ёлуны, озь усулыны араштырув девири эди. Аятны огренюв макъсадынен о республика бойлап да чокъ кезе, къуруджылыкъларда, колхозларда, ишханелерде булуна. Сеяаттан сонъ онынъ устаханесинде онларнег этюдлар ве зарисовкалар пейда ола.

— Къадимий минарджылыкъ нумюселери, архитектура абиделери, къуллелер-минарелер, медреселер кишиге, сонъ дередже, кучлю ве терен тесир къалдыралар, кечмиш девирлерни анъдыралар, фикир этмеге, ойланмагъа меджбур этелер,— дей Зарема.

Ниает, о озь ёлуны тапа. 1967 сенеси Зарема Ташкенттеки Островский адына театр ве рессамджылык институтынъны китап графикасы факультетине окъумагъа кире ве 1972 сенеси институтны битирип, шу саа боюнджа терен назарий бильгиге ве амелий теджрибеге

малик мутехассыс олып чыкѡа. Бу исе медений аятымызда буюк вакъна эди. Чюнки халкъ тасвирий санъатыны эсапкъа алмагъанда, бу медениетимизини тарихында алий малюматлы нльки къадыр рессам, биринджи къарылгъачымыз пейда олды демектир.

— Не ичюн сиз китап графикасына авес олдыңыз?— деп сорадыкъ Заремадан.

— Биринджиде, китап меним энъ севген шейимдир,— деди Зарема.— Китап коръсем, дюньямы унутам. Ремаркнынъ, Стендальнынъ, Чеховнынъ, Паустовскийнынъ, Умер Ипчининъ, Чобан-заденинъ эсерлери, Татьяна Тэссининъ макъалелери ички дюньянынъ айдынлаталар, вуджуднынъ джанлы инсаниетлик сыджагъынен къыздыралар, инсанда хош дуйгъулар къозгъайлар. Мына бойле китапларны тышкъы корюниш джеэтинден де «япмагъа» бильмек, джылтыны да, иллюстрацияларыны да, китапнынъ жанры ве мундериджесинен, онынъ бутюн шекили ве стилинен багъламакъ рессамдан буюк усталыкъ, гъайрет ве ишке севги талап эте. Языджынынъ ве рессамнынъ эмеклери, оларнынъ иджадий тюшюнджелерининъ узвий суретте бир ерге къошулувы, бу эки эмекнинъ синтези — мына о зенааткъа мени джелъп эткен эсас шей будыр.

Китап графикасы авторларындан Зарема В. М. Конашевични, Пикассонынъ графикасыны, земане Бельгия рессамы Мозарельнинъ эсерлерини айрыджа бегене. Мозарель буюк гуманист, омюрнинъ энъ джанлы вакъиаларына, энъ еджанлы мевзуларына сеслене. О, языджынынъ акс эткен образларынынъ, къараманларынынъ психологик характерине терең далмагъа биле.

— Экинджиде,— деп иляве эте Зарема,— китап графикасына авеслигимнинъ себеби шу ки, сонъки йылларда ана тилимизде китаплар чокъ чыкъа башладылар. Оларны шекиллendirмеге, дюльбер олып чыкъмаларына ярдым этмеге менде буюк авеслик догъды. Бу арзумны ерине кетирмек ичюн ве япкъан ресимлеримде миллий

хусусиетни, миллий колоритни сакъламагъа бильмек ичюн, даима халкъымызнынъ аятынен сыкъы багълы олмагъа, адетлеримизни, миллий урбаларымызны, турмушымызны терең огренмеге тырышам. «Ленин байрагъы» газетасыны ве ана тилинде чыккъан китапларны къайта-къайта окъумагъа ынтылам.

Зарема сонъки эки-учъ йыл ичинде ана тилинде чыккъан бир сыра китапларны мувафакъиетнен безетти. «Манелер ве чынълар», «Ахмет ахай» джыйынтыклары, Ю. Болатнынъ «Той девам эте» серлевалы пьесалар китабы ве дигерлери шу джумледендир. Безеткен «Манелер ве чынълар» китабы 1976 сенеси Душанбе шеэринде откерильген XIII республикаларара конкурсунда махсус «Ярлыкъ»нен мукафатланды. Бу китапнынъ безетилюви ве онынъ къайд олунувы Зареманынъ бу саада биринджи джиддий мувафакъиети олып, онынъ истидады акъкъында кепиш суретте лаф юрсетильмесине де себеп олгъандыр.

Рессамнынъ оригиналь усулы ве усталыгъыны севген нешрийат хадимлери озъбек тилинде чыккъан китапларны безетмек ичюн де энди сыкъ-сыкъ онъа мураджаат этмектелер. Меселя, Токътасын Джалаловнынъ «Къызлар къасидасы» китабы, Хаким Назирининъ 5 томлугъынынъ 2-нджи томы, тюрк языджысы Факъыр Байкъуртнынъ «Йыланлар очы» романы, араб языджыларынынъ «Мысыр икяелери» джыйынтыгъы шу джумледендир.

Рессамнынъ айры мувафакъиетлери меркезий нешрийатларда да сезильмей къалмады. Москвадаки «Советский писатель» нешрийаты онынъ белли озъбек языджысы Мирмухсинининъ рус тилинде нешир этиледжек «Маденджининъ огълу» романыны безетмеге сымарыш берген эди. Зарема бу сымарышны буюк усталыкънен эда этти ве онынъ бу ишине юксек къыймет кесильди. Бу китапкъа ве юкъарыда анъылгъан китапларгъа япкъан ресимлеринден чокъусы, Улу Октябрынинъ 60 йыл-

лыгына багъышлангъан республика сергисинде, айрыджа, мувафакъиетнен нумайыш этильген эди.

— Иджадий иш ойле шей ки, адам озь бильги даиресини даима кенишлетиш турмакъ, санъатымызнынъ, медениетимизнынъ тарихынен даима меракъланмакъ, кениш малюмат эльде этмек, халкъ тасвирий санъаты нумюнелерини тапмакъ, коръмек, огренмек борджлу,— дей Зарема.— Бу джеэттен манъа белли рессамымыз, мерум Кязим Эминовнынъ озю, онынъ аджайип эсерлери, «Манелер ве чынълар», «Ахмет ахай» китаплары узеринде чалышкъан вакътымда исе, эдебият ве санъат эрбапларымыздан Эшреф Шемъи-заднен, Сабрие Эреджепованен ве бир чокъ дигер аркъадашларнен корюшювлеримиз, иджадий субетлеримиз, оларнынъ тевсиелери чокъ ярдым эттилер. «Къайтарма» ансамблининъ сабыкъ конферансьеси Аблямит Умеров аркъадашнынъ халкъ тасвирий санъаты нумюнелеринден озь эвинде топлагъан аджайип коллекциясынен этрафлыджа таныш олувым да манъа буюк иджадий зевкъ ве буюк ярдым берди. Бойле адамларгъа, япкъан, сонъ дередже, муим ишлери ичюн юректен тешеккур бильдирмек истейсинъ.

Санъаткярларгъа, озь медениетине хызмет эткен кишиге ана тилини мукеммель бильмек кереклигини яхшы анълагъан Зарема, бунъа джиддий эмнет берип кельмекте. Ана тилини яхшы менимсемеге, иджадий фикирини ве зенинде пейда олгъан бедний макъсадны омюрге кечирмеге оиъа балалыкъта олгъаны киби, ярдымны кене анасы Сундюс апте косътере. 1939 сенесинден КПСС азасы, область госстрах идаресинде чокъ йыллар инспектор олып чалышкъан ве аятнынъ бутюн къарсамбаларыны та яшлыкътан корип кечирип, эмек фаалиетини эрте башлагъан бу гъайретли къадын озь къызынынъ биринджи оджасы, тербиеджиси ве насиатчысы олмакънен бирге, айны заманда, онынъ энъ якъын, энъ садыкъ достудыр.

Зареманынъ озю исе табияты бол, къаны сыджакъ,

даима кулюмсиреп тургъан незакетли бир кишидир. Ташкент театр-рессамджылыкъ институтында окъугъан аркъадашлары Ремзи Алиевнен, Яя Темиркъаяевнен, Амет Сейдаметовнен иджадий достлукъ алякъларыны аля девам эттирип кельмектелер.

Онынъ омюр аркъадашы, Ташкент рессамджылыкъ окъув юртуны битирген Алим Усеиновнынъ «Эски Бухара», «Суздаль», «Багъчасарай» ве дигер картиналары якъында Озбекстан рессамджылар союзында башкъаларнен берабер бакъылып музакере олунды. Онынъ эсерлери юксек профессиональ дереджеде олгъанлары къайд этилип, оларгъа ляйыкъ къыймет кесильди.

Зарема озюннъ эсас иши олгъан китап графикасынен бир сырада, рессамджылыкънынъ башкъа жанрларыны да ташламай. О чокъ чалыша, картиналар, чешит левхалар, литографиялар япа, айры объектлери безетюв ишлеринен огъраша. Эм догъру япа. Чюнки рессамнынъ иджат диапазоны, теджрибе даиреси не къадар кениш олса, о къадар яхшы.

Ташкенттеки «Рессам» бирлешмесинде чалышаракъ, Алимнен берабер олар Бухара тарих музейининъ тарих болюгини бутюнлей безеттилер. Анда олар шаркъ къадылларынынъ кечмишине багъышлангъан «Фередже ташлав» диорамасыны яптылар. Бунунъ киби де, Чаткъал заповеднигинде Озбекстан флорасы ве фаунасына багъышлангъан «Йыл мевсимлери» деген дёрт диорама мейдангъа кетирдилер. Чырчыкъ улькешнаслыкъ музейинде исе достлары Амет Сейдаметовнен берабер «Къадимий инсаннынъ дурагъы» деген диораманы яптылар.

Бу эки санъаткярны бири-бирине зияде якъынлаштыргъан бир шей даа бар. Алим де, Зарема киби, китап ве хусусан музыка севдасы. Оларнынъ рессамджылыкътан гъайры бир «хасталыкълары» даа — классик композиторларнынъ ве энъ севген земане авторларынынъ грампластинкаларыны топламакътыр. Оларны XVII—XVIII асыр музыкаларындан башлап, энъ сонъки зема-

не композиторларымызның музыкасына баргъандже эписи мсракъландыра. Топлангъан пластинкалары арасында Бах ве Бетховен, Шопен ве Шуберт, Чайковский ве Спендиаров, Шерфеднинов ве Бахшыш, Налбантов ве Алиевнен бир сырада, халкъ авалары ве йырлары да айрыджа ер туталар.

Аджайип санъат аятына ишанчнен аякъ баскъан ильки къадын рессаымыз, ильки къарылгъачымыз Зарема Трасинова акъкъында икъяемизниңъ сонъунда шуны къайд этмек истеймиз. Халкъымыз арасында рессамджылыкъ энъ сийрек зенаатлардан бири эди. Чюнки бутюн мусульман алеминде олгъаны киби, бизде де ресим чызмакъ, «алланыңъ яраткъан къулунының шекилини къагъыт устюнде акс этмек пек буюк гуна» сайылып эвель-эзельден ясакъ олунгъан эди. Шунуның ичюн бизге энъ сонъки девирлерден, аз да олса, мирас къалдыргъан Осман Акъчокъракълы, Усеин Боданинский ве дигерлери киби санъаткъар эрбапларны пармакънен саймакъ мумкюн. Бугуньде исе Октябрыныңъ гъалебесинен эр кимниңъ истидадына кениш ёл ачылувы нетиджесинде, дегиль тек эркеклерден, къадынларымыздан да бойле санъаткъарлар етишип чыкъкъаныныңъ шаады олмакътамыз.

Озь иджадий планларына кельгенде Зарема шойле дей:

— Меним арзум, та эвель заманлардан башлап, энъ белли эдебият, санъат ве медениет эрбапларымызныңъ, график портретлеринден сериялар япмакътыр. Буныңъ киби де, классик шаирлеримиз Ашыкъ Умер ве дигерлериниңъ китапларыны безетмекни хаялламан.

Рессам Зарема Трасинова озь иджадынен инсанларгъа даа чокъ гузеллик багъышлап, оларныңъ даа чокъ алгъышыны къазанаджагъына ич шубе ёкъ. Чюнки о рессам оларакъ озь иджадий усталыгъыныңъ энъ пишкнилешкен девирине аякъ басмакъта. Иджаткъар усанмай чалыша ве осе.

1978 сенсеп декабрь айында Зарема Трасинованыңъ аятында къуванчлы ве муим вакъиа олды. Эльде эткен къазанчлары ресмий джезттен де танылып, иджадий фаалнетине дегерли къыймет кесильди — оны СССР Рессамлар союзына аза къабул эттилер. Бу юксек намны Зарема озюниңъ аджайип иджадынен акълайджагъына иманымыз пек къавийдир.

КОЗЬ БЕБЕГИ КИБИ

Инсанлар ичюн, аят ичюн гузеллик, дюльберлик иджат эткенлер, инсанларгъа рухий байлыкъ, хош ислер багъышлагъанлар джемнетимизде пек чокъ. Лякин иджат этильген о гузелликген кейф алмакъ, оныңъ бутюн инджеликлерини ис этмек ичюн, эвеля, оны корьмек керек. Я барып да козьлер корьмесе, я да козюнь зайыф олса...

Бу алда инсан, дегиль тек гузелликни, дюльберликни ис этмектен, затен дюнья ярыгъындан марум къала. Оныңъ юрегини кунеш нурлары да айдынлатмай, о эбедий къаранлыкъ-зиндангъа дала биле. Инсан ичюн бундан агъыр фаджиа бармы экен!

Я бойле ал балаларда олса? Бу даа зияде буюк фаджиа.

Эпимизниңъ ишанчымыз, келеджегимиз олгъан балаларны бойле фаджиадан, бойле дерттен къуртармакъ, козьлерини тюзетип оларгъа акъикъатен де дюльберлик багъышламакъ, базыларыны исе дюнья ярыгъына къа-

вуштырмакъ — не къадар муреккеп иш олса, о къадар да шерефлидир. Шунинъ ичюн икяемиз бу саада Озбекстанда энъ при мутехассыслардан бири, козь экими, офтальмолог Эльзара Ильясовна Бахшышева акъкъын-дадыр.

Баласыны экимге алып баргъан ана-бабанынъ вазие-тини ким бильмей?! Олар сонъ дередже эеджанланалар: «Аджеба, эким ярдым этип олурмы, баланынъ козю тю-зелирми?» деп ойланалар. Амма республика козь хаста-лыкълары хастаханесине кельген ана-бабалар баласыны шу хастаханедеки балалар болюгининъ мудири, алий категориялы эким Эльзара Ильясовна бакъаджакъ десе-лер, олар мында сонъ дередже дикъкъат ве хош муаме-ле кореджеклерине, баланы дерттен къуртараджагъына юректен ишаналар.

Эм къуртара. Чюнки о элине насыл хаста тюшмесин, оны сонъ дередже этрафлыджа огрене, зарур олгъан бутюн васталардан файдалана, озюнинъ бутюн бильги-сини ве чокъ йыллыкъ теджрибесини ортагъа къоя. Онынъ элинде деваланып да, дердине дерман тапмагъан, мунм дереджеде файда коръмеген хаста даа олмады.

Хастаханеде ёлбашчыларынынъ айткъанына коре, Эльзара Ильясовна Бахшышева балаларда козь хаста-лыкъларыны, хусусан къылылыкъларыны тедавийлев боюн-джа энъ теджрибели мутехассыстыр. Кабинетте онынъ хаста бакъкъапыны коръсенъ, эр сефер озюнге: «Инсан оларакъ, эким оларакъ не къадар аджайип бу къа-дын!» — дейсинъ. Табиятынынъ муляйимлиги, незакет-лиги, хош муамелеси, акъылы ве гъайрети, дегиль тек кучюк пациентлерни, бизлерни де айретте къалдыра. Тедавийлевнинъ бутюн земане усулларыны мукеммель биле, муреккеп операциялар япа. Эм оны бу саада энъ истидатлы ве бильгили экимлердеи бири деп саймакъ мумкюн.

Бу сёзлер акъикъат, чюнки озюнинъ эсас ишинен бир сырада, Эльзаранынъ чокъ йыллардан берли УзССР

Сагълыкъ сакълав министрлигининъ баш офтальмологы оларакъ чалышкъаны да бунынъ ачыкъ делилидир.

— Балаларда олгъан козь хасталыкъларынынъ бу-юклердекинден баягъы фаркъы бар, — дей Эльзара Ильясовна. — Къылылыкъ, хусусан бала къылылыкълары, медицинанынъ гъает муим ве даа сонъундаже огрениль-меген сааларындан биридир. Языкъ ки, пек чокъ ана-бабалар баланынъ козьлеринде къылылыкъларны яш экенде тедавийлемек керекмей деп сая ве оськен сонъ бакътырырмыз, дейлер. Бу бутюнлей янълыш фикир. Къылылыкъ козьнинъ эсас функциясыны, корюв къабил-иетини эксильте, балагъа чокъ уйгуунсызлыкълар догъура. Шунинъ ичюн энъ эйиси оны эки яшындан тедавийлеп башламакъ лязимдир. Шимди бала къылы-лыкълары махсус сечиплип алынган козлюклер вастасынен ве эким тарафындан бельгиленген курснен тедавий эти-ле. Айны заманда, операция вастасынен де тедавийле-мек мумкюн. Лякин буны беш яшындан сонъ япмакъ керек. Къыскъасы, козюнде бир де бир элеми олгъан бала экимге не къадар эрте бакътырылса, о къадар яхшы.

Биз Эльзаранынъ не ичюн медицинагъа менль бер-генинен меракъландыкъ. Чюнки о халкъымызнынъ бел-ли композиторы Ильяс Бахшышнынъ къорантасында догъгъаныны, онынъ бутюн къардашлары — Лейля да, Эскендер де, Гульнара да, акъайы Қязим де — эписи Ташкент Девлет консерваториясыны битирип, юксек ихтисаслы музыка мутехассыслары олгъаныны ве атта озюнинъ къызы Гульнара биле музыка окъув юртунда окъугъаныны биле эдик. Эльзара буны шай анълата:

— Менним де музыкагъа авеслигим буюк эди, — дей о. — Аятта ильки адымларымны мен де музыканен башлагъан эдим. Музыка мектебине дёрт йыл къатна-дым. Эм музыканы пек севе эдим. Лякин аятта эр шей инсаннынъ озю тюшюнгени ве истегени киби олып чыкъ-май экен... Бир къардашым яш экенде козь хасталыгъы-

неи пскъ чскишкен эди. Анам, заваллы, оны бакътырмагъан экими, косътермеген адамы къалмады. Мына бу вазият манъа пек тесир этсе керек, мен озюмни медицинагъа, инсанларнынъ козь нурларына перде чеккен хайырсыз хасталыкъларнен курешюв ишини багъышламакъ ниетини къапылдым. Бунынъ ичюн манъа башта Ленибад медицина техникумыны битирмек, сонъ исе 1955—61 сенелери Душанбе Девлет медицина институтында окъумакъ керек олды.

Эльзара Ильясовна институтны битирген сонъ озюнинъ козь хасталыкълары саасында ихтисаслашувуна буюк тесир япкъан институт клиникасынынъ окулисти Бедрис Алиевна Тарпини ве оларнынъ бутюн медиклер къорантасыны — агъасы терапевт Амет Алиевични, къардашы стоматолог Урие Алиевнаны буюк миннетдарлыкънен хатырлай.

— Гъает медений, инсаниетли, мераметли, сонъ дедирдже алчакъ гонъюлли бу адамлар манъа догъмуш киби олып къалдылар, оларнынъ манъа инсбетен эйи, кишиликли мунасебетлери бутюн плеридеки аятыма тесир этмей къалмады десем янъылмам — дей Эльзара.

Институтны битирген сонъ о Душанбедеки верем хасталыкълары диспансеринде окулист олып чалыша, республика трахоматоз диспансеринде болюк мудир ола, 1963-1966 сенелери Фергъанада область козь хасталыкълары хастаханесинде эким олып чалышты. Балаларнынъ козь хасталыкъларыны тедавийлев ишини о мына бу ерде башлады. Балаларны зняде севгенинден ве оларны пек аджыгъанындан, оларда расткельген хасталыкъларны эсаслы суретте огренмеге киришти ве кеткен сайын бу саада мувафакъиетлер эльде этти. Сонъра бу ишини о Ташкенттеки республика козь хасталыкълары хастаханесинде эсаслы ве семерели суретте девам эттире.

Бу саада акъикъатен козьге корюнген мувафакъиет-

лери ичюн 1974 сениси онъа алий категориялы эким намыны берелер.

Эльзара Ильясовна гъает къаны сыджакъ, аджайип киши, бахтлы ана, незакетли ве итибарлы эким. Онынъ кок киби мавы козьлеринден эйилик, инсаниетлик нурлары сепилип турмакъта. Кишилерге олгъан хош муамелеси, озъ зенаатына сынъырсыз севгиси, хасталарнынъ алыны анъламагъа биливи, ич кимсенинъ риджасыны ред этмеюв — бу чизгилер онъа эм озъ коллективи арасында, эм де кениш эмеддарлар, ана-бабалар арасында эким оларакъ айрыджа итибар къазанмагъа себеп олар.

Козъ... Онынъ акъкъында не къадар метинли сёзлер ве пбарелер догъургъанлар! «Козъ — гонъюль кузьгюси», «Козъ коръмесе, джан севмез», «Козъ — коръмек ичюн, акъыл — бильмек ичюн», «Кёрнынъ кыдыргъаны — эки козь», «Бинъ кере эшиткенинъден, бир кере коръгенинъ хайырлы», «Козьден иракъ — гонъюльден пракъ» ве иляхри.

Инсан къальбининъ кузьгюси олгъан козь акъкъында Эльзаранынъ озю саатлернен айта биле.

— Акъикъатен, козь инсаннынъ ички вазиятини аксеттирген бир кузьгюдир, — деп тасдыкълай о халкъ сёзлерини. — Инсаннынъ тюшюнджелли, кедерли я да къуванчлы алда олгъаны, эвеля, онынъ козьлеринде сезиле. Биз козьге бакъып, инсаннынъ бутюн ички вазиятини билип оламыз. Козьне бакъып адамларнынъ атта дигер хасталыкъларыны да тайинлей билемиз.

Балаларда къылыллыкътан гъайры катаракта (козь бебегининъ пердеденюви) хасталыгъы, козь чилтерининъ зарарлануви ве хусусан чешит сой травмалар чокъ ола экен. Биз, Эльзара Ильясовнанынъ элинден кечкен хасталарнынъ анкеталарындан элимизге расткельген бир къач данесини алып бакътыкъ:

«Гималов Юра. 7 яшында. Сырдарья областындан. Балалар рогатка атып, 16 мм узунлыгъында демир пар-

часынен козюни яралагъанлар». Адети узре, 6-7 миллиметрлик демир парчасынен яралангъан козь гъайып ола, амма махсус магнитнен файдаланып, озь бильгиси ве усталыгъы нетиджесинде Эльзара, баланынъ козюни сагъ къалдыра ве о шимди яхшы коре.

«Асанов Эрман. 8 яшында. Ташкент областындан. Козюне макъас кирген. Ярасы пек агъыр. Козю ич де коръмей. Хастаханеге кеч, яни учъ кунъден сонъ кетирильди. Ярагъа инфекция тюшкен ве козюнинъ бутюн табакълары зарарлангъан». Бу балагъа Эльзара эки кере операция япкъан. Биринджи кере умумен козьни бир муче оларакъ сакълап къалмакъ ичюн, экинджи кере исе, онынъ коре бильмесини эльде этмек ичюн. Эльзара Ильясовна бунъа да наиль олгъан. Бала энди яхшы коре.

«Асанова Фатиме. Алмалыкъ шеэринден. Козьлеринде пек зняде къылылыкъ бар». Оны башта козьлюклер вастасынен тедавийлейлер. Сонъра Эльзара оны эки кере операция япа. Бир къач йыл тедавийлев нетиджесинде баланынъ козьлери бус-бутюн тюзеле. Шимди о козьлюк биле такъмай.

Эльзара Ильясовнанынъ эр кунъки ишинден бойле мисаллерни оларнен кетирмек мумкюн. Балаларны бойле агъыр аллардан къуртаргъан, оларнынъ козьлерининъ нуруны ерине кетирген аджайип экимге ана-балалар сынъырсыз алгъышлар ягъдырмакъталар. Бу эльбетте, табиий шей ве эким ичюн энъ юксек мукафат ве буюк къуванчтыр.

Эйилик япмагъа бильген киши озюне япылгъан эйиликнинъ де къадрини биле. Эльзара, онъа бу зенаатнынъ инджеликлерини огреткенлерининъ эписини — Душанбедеки козь диспансерининъ баш экими А. С. Вайсблатны да, медицина илимлери кандидаты Х. Махкамованы да, тевселери ве ярдымындан аля бугунъ файдаланып кельген профессор М. К. Камиловны да миннетдарлыкънен хатырлай.

Бизим энъ инсаниетли девлетимиз халкъ сагълыгъыны ве хусусан балаларнынъ сагълыгъыны айрыджа гъайретнен къайгыра. Эльзара Бахшышеванынъ УзССР Сагълыкъ сакълав министрлигининъ балаларда козь хасталыкълары боюнджа баш офтальмологы киби, гъает муим ве месулетли вазифеде бутюн республика микъясында япкъан ишлери де бу къайгырувнынъ нетиджесидир. Онынъ догърудан-догъру семерели фаалиети ве актив арекетлери саесинде шимди областларда махсус балалар ичюн 340 койкалы 9 болюк чалышмакъта. Озьбекстан КП Меркезий Комитети ве республика укюментининъ къарарынен областларда чокъ профилли бала хастаханелери къурулмакъта ве о хастаханелерде козь хасталыкълары ичюн Ташкент областында 50 койка, Фергъана, Джизакъ ве Хорезм областларында 40-ар койка айырмакъ козьде тутула.

— Бу саада ишинъизнинъ эсас маиети неден ибарет?— деп сорадыкъ биз ондан.

— Эгер баштаки йылларда биз эсасен ялынъыз хаста балаларгъа, яни энди хасталыгъы белли олгъан балаларгъа медицина ярдымы косьтерильмесини тешкиятландыргъан олсакъ, шимди бутюн балаларны профилактик козьден кечирип, аз-бучукъ хасталыгъы сезильгенлернинъ сечилип алынмасыны ве деръал тедавийлевге киришилъмесини къайгырамыз,— дей Эльзара.— Шунынъ ичюн балаларны даимий суретте профилактик козьден кечирювнинъ кейфиетини кунъ-кунъден яхшылаштырувгъа айрыджа эмиет беремиз. Меселя, 1976 сенеси 2 миллион 50 бинъ бала тешкерильди. Козь хасталыкълары олгъан балалар сечилип алынды. Энди биз козьлеринде бир де бир хасталыкъ олгъан балалар ичюн махсус ихтисаслаштырылгъан балалар багъчалары тешкиятландырувгъа кириштик. Бундан макъсад — оларны тедавийлев ишини енгиллештирмек ве тезлештирмектир.

Къыдырув, къыдырув, эп янъылыкълар къыдырув ве

къойгъан макъсадыны мытлакъа амельге кечирюв — Эльзаранынъ иш услюбининъ эсас, чизгисидир. Музыка севдасы олгъан, Дворжакны ве Шопенни гъает севген, бу яш къадын пек чокъ окъуй, медений севиесини юк-сельтмек ичюн токътамай чалыша. Эм о эр шейге вакъыт тапа. Эльзаранынъ да озъ шахсий хасталыгъы бар. О чечек асрай. Адий чечек дегиль де, тюрлю аджайип шекиллерде оськен тикенли «Къайнана тили»нинъ чешит джынысларыны топламакъта. Онынъ эвинде бу осюм-ликнинъ къырккъъа якъын чешит джынысы осьтюриль-мекте. Бу къаба-къаба, тегенекли, титис корюнген «тиль»лерге бакъар экенмиз, козьлеримизде «бу да на-сыл художур «хасталыкъ» экен», киби суаль ишарети сезерек, Эльзара шай деди:

— Эр куньки кергин ишимден сонъ келип, бу севим-ли чичеклеримнен огърашсам, озюмде насылдыр бир тендюристлик, эркинлик сезем. Оларнынъ чешитлигине, дюльберлигине бакъып отурсам, озюмни башкъа бир алемде киби дуям, гонълюмде хош дуйгъу, енгиллик се-зем, кейф алам.

Дюньяда энъ къыйметли бир шей акъкъында ла-къырды кетсе, оны «Козъ бебегинъ киби сакъла», деген ибарени къулланалар. Эльзара Ильясовна Бахшышева исе бутюн аятыны козь бебегининъ озюни сакълав иши-не багъышламакъта. Бойле алидженап ишлери ичюн Эльзара Ильясовна якъында «СССР сагълыкъ-сакълав аляджысы» нишанынен мукафатланды.

МУНДЕРИДЖЕ

Автор акъкъында бир къач сёз	3
--	---

ОЛАР БИРИНДЖИЛЕР ЭДИЛЕР

Революциянынъ ольмез солдатлары	9
Большевик Али Боданнский	41
Атешин курешчи	62

ФЕДАКЪЯРЛЫКЪ

Багъны бакъсанъ багъ олур	85
Бир тамчы къан	111
Федакяр омюр	119
Комиссар мандатынен	126
Берлинде чыкъарылгъан ресим	150

РААТСЫЗ ЮРЕКЛЕР

Ленуре — совхоз директоры	161
Доктор Асапов	171
Иисангъа йыр багъышласанъ	189
Силинмейджек излер	210
Биринджи къарылгъач	218
Козъ бебегин киби	227

На крымско-татарском языке

РИЗА ФАЗЫЛ

ПРЕДАННОСТЬ

Очерки

Редактор У. Эдемова
Рисунглар редакторы Б. Хайбуллин
Техник редактор Э. Саидов
Корректор Л. Дерменджи

ИБ 718

Басмаханеге берилди 2.04. 79. Басмагъа рухсет этилди 1.11. 79. Р. 01594. Форматы 70x108¹/₃₂. Басмахане кягълыты №1 Эдебий гаринтурасы. Юкъары басма. Шартлы басма л. 10,32. Нешир л. 10,28+0,036 вкл. Тиражи 1500 Сымарыш №6525 Фияты 90 к.

Гъафур Гъулам адына Эдебият ве санъат нешрияты. Ташкент, 700129 Навоий сокъагъы, 30.

Озбекстан ССР Нешرياتлар, полиграфия ве китап тиджарети ишлери Бююджэ Девлет комитетининъ Ташкент «Матбуат» полиграф истисал бирлешмесинде азырлангъан матрицадан, Морозов адына басмаханеде басылды. Самаркъанд шеэри. Кузнецкая сокъагъы, 82.

